

KÜMÜŞ RAZAKOWA,
GURBANBERDI WELBEGOW

EDEBİYAT

10-NJY SYNŲ ÜÇIN OKUW KITABY

BIRINJI NEŞIR

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrlygi
tarapyndan tassyklandy*

*Çolpan adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýi
Daşkent – 2017*

UO‘K 821.512.164(075)
KBK 83.3ya721
R 18

Ylmy redaktor:
Arazdurdy SARYKOW

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi.**

ISBN 978-9943-05-991-7

© Razakowa K., Welbegow G, 2017
© Çolpan adyndaky NÇDÖ, 2017

GIRIŞ

Döwletimiz Özbegistanda şu wagta çenli okuw terbiýeçilik işleri türkmen dilinde alnyp barylýan mekdeplerde, degişli okuw maksatnamalary we okuw kitaplary bolsa-da, döwletimiz garaşsyzlygyny alandan soňra okuw kitaplary döwür talabyna laýyk ýazylyp başlandy.

Bu döwletimiziň we Prezidentimiziň Özbegistanda ýaşayan beýleki halklaryň dilininiň, medenýetiniň ösmegi üçin edýän atalyk aladalarynyň biridir.

Şu pikirden ugur alyp, Özbegistan Halk Bilimi ministrligi Prezidentimiziň we Döwletimiziň alyp barýan adalatly syýasatynyň netijesinde şu wagta çenli türkmen dilinde birnäçe okuw kitaplaryny okuwçylara ýetirildi. Bu kitap hem şol kitaplaryň biri bolup, X synp okuwçylary üçin edebiýatdan okuw – hrestomatiýa kitabydyr.

Çeper edebiýat okuw sungatydyr. Ýazyjy dil arkaly tebigat görnüşlerini, ýaşayşy şekillendirýär, adamlar hem olaryň häsiýetlerini, özara gatnaşyklaryny beýan edýär. Ýazyjy durmuşy hem adamlary şekillendirmek bilen suratlandyran jemgyýetçilik gurluşy baradaky duýgy-düşünjesini, pikirlerini olara bolan garaýyşlaryny görkezmäge çalyşýar. Şoňa görä-de çeper edebiýat bizi durmuş bilen, adamlar bilen diňe bir tanyş etmän, ol biziň duýgy-düşünjämizi ösdürýär hem bu barada öz aň-pikirlerimizi aýtmaga kömek edýär. Sungatyň beýleki görnüşleri ýaly, çeper edebiýat hem belli bir maksady, pikiri öňe sürýär.

Çeper edebiýatyň özüne mahsus bolan aýratynlygy bar, bu aýratynlyga bolsa onuň durmuşy, ýaşayş wakalaryny adamlaryň aň-düşünjelerini çeper obrazlar arkaly görkezýänliginden ybaratdyr.

Çeper eserler durmuş wakalaryny, hadysalaryny obrazlaryň üsti bilen aňladýarlar.

Çeper eserleriň üsti bilen dürli halklaryň dürli döwürdäki ýaşayyşlary bilen tanyşmak bolýar. Türkmen edebiýaty bize gadym zamanlardan başlap, şu güne çenli halkymyzyň durmuşy, ýaşayyşy, başdan geçiren gowgaly wakalary, isleg-arzuwlary, gahrymançylyklary barada habar berýär.

Bu kitapda öňe goýlan maksat gadymy döwürden başlap XX asyryň başyna çenli bolan döwre gysga syn ýazyp, edebiýatda öz döwründe meşhurlyk gazanan käbir söz ussatlarynyň, şahyrlarynyň özüniň haýsy ülkede we nähili taryhy şertde ýaşandygyna garamazdan, adamlaryň ruhy dünýäsiniň döreden edebi ýadygärlikleri bilen baýlaşdyrandygyny görkezmekden ybaratdyr.

Çeper edebiýat okyjyny ruhy taýdan terbiýelemek bilen, adamlara hähili ýaşamalydygyny neneňsi zähmet çekmelidigini, nähili göreşmelidigini öwredýär, durmuşda täze-täze üstünlikler gazanmaga ruhlandyrýar.

Soraglar we ýumuş:

- 1. Çeper edebiýata nähili düşünyärsiň? Onuň ähmiýeti näme?*
- 2. Çeper eserlerde durmuş nähili suratlandyrylýar?*
- 3. Häzirki döwürde çeper edebiýatyň hyzmaty nämeden ybarat?*
- 4. Çeper edebiýaty sungatyň beýleki görnüşleri bilen deňeşdirip öwreniň.*

HALK DÖREDIJILIGI

Asyrlar boýy halk köpçüliginiň arasynda dilden-dile, nesilden-nesle geçip, ýatdan aýdylýan şahyrana edebi döredijilige halk döredijiligi diýilýär.

Halk döredijiligi mazmun taýyndan dürli-dürlüdür.

Zähmetkeş halkyň arasynda elmydama ussat hem talantly adamlar bolupdyr. Olaryň käbirleri hünärli elleri bilen owadan nagyşly halylar, bezegli ýadygärlikler we sungatyň beýleki görnüşlerini döreden bolsalar, käbiri hem çeper sözleri-pikirleri döredipdirler. Ol pikirler halk köpçüliginiň tagallalary netijesinde çeper eserlere öwrülipdir. Ol eserleri halk asyrlar dowamynda kämilleşdirip gelipdir.

Halk döredijiligi has gadym döwürlerde heniz hat sowadyň ýok wagtynda döräp ugrapdyr. Halk döredijiliginiň döremegi zähmet bilen we adamlaryň töwerekdäki tebigat hadysalaryna düşünjek bolmaklary bilen berk baglanyşyklydyr. Halk döredijiligi durmuşyň täzelenmegi bilen üýtgeýär, täzelenýär, dowre laýyklykda täze mazmunly eserler döredilýär.

Gadymdan bäri döredilip, özgerdip, timarlanyp gelinýän halk döredijiligi eserleri ýöne güýmenje, wagt geşirmek üçin döredilmändir. Olaryň öz döwri we soňraky nesiller üçin bahasyna ýetip bolmajak örän uly öwredijilik we terbiýeleýjilik ähmiýeti bar.

Halk öz çeper eserlerini hut şu nukdaý nazardan döredýär, timarlaýar, kämilleşdirýär. Köp asyrlaryň dowamynda ençeme durmuş wakalarynyň, ummasyz köp ýaşayyş synaglarynyň netijesinde döredilip we kämilliğiň in elent derejesine ýetirilipdir: «Zähmet soňy – rähnet», «Köp ýaşan bilmez, köp okan biler», «Özüňi süýt bilgin, dostuňy gaýmak» ýaly sözler dana sözlerdir. Olar ata-babalarymyzyň adyndan göni terbiýe beriji äheňde aýdylýar. Şonuň üçin hem halk döredijiligi eserlerine halkyň egsilmez akyl-payhasy, uly baýlygy hökmünde

garalyar. Ýazyjylaryň şahyrdyr, dramaturglaryň halk döredijiligine ýuzlenmedigi we ondan bir zat öwrenmedigi ýokdur.

Halk döredijiligi dürli žanrlarda bolyar. Olara esasan: *aýdym, läle, hüwdi, matal, nakyl, şorta söz, ýomak, mon-jugatdy, sanawaç, ýañyltmaç, rowaýat, erteki, dessan, epos...* girýär.

Türkmen halk döredijiliginiň žanrlary öz formalary, beýan ediş stilleri, aňladýan manylary, göwrümleri boýunça bir-birinden tapawutlanýarlar.

Orta Aziýa halklarynyň arasynda gadym wagtdan bäri aýdylyp gelinýän milli aýratynlygy bolan halk ertekileri, nakyllar, şorta sözler, dessanlar köp halatlarda many, waka täzeleňýärler. Özbek, gazak, täjik, gyrgyz, garagalpak, azerbaýjan halklary ýaly türkmenler hem gadymy ertekiler esasynda «Gül-Senuber», «Saýatly-Hemra», «Gül-Bilbil» ýaly ajaýyp dessanlar döredipdirler.

Anonim eserleriň birnäçesiniň umumy sýužeti ertekileriň, rowaýatlaryň, dessanlaryň üsti bilen bir halkdan beýleki halka geçen bolsa-da olaryň formasy, wakalary, gahrymanlaryň içgi- duýgy düşünjeleri bir-birinden tapawutly bolýar. Her bir halk öz döreden eserine öz milli aýratynlyklaryny girizýär. Şonuň üçin hem her bir halkyň döreden warianty şol halkyň özüniňki hasaplanýar.

Köne döwürde türkmen halk döredijiligi, esasan, dilden aýdylypdyr, aýry-aýry eserleriň azajyk möçberde gol ýazmasy bolupdyr. Häzir türkmen halk döredijiligi toplanýlýar, ylmy taýdan öwrenilýär. Müňlerçe nusgada neşir edilip, köpçülige ýaýradylýar.

Biziň Özbegistanymyzda ýaşaýan türkmenleriň halk döredijiligi bolan nakyllar we atalar sözi belli alym S. Arazkulyýew tarapyndan toplanyp neşir edildi.

Halk döredijiligi mekdeplerde, ýokary we ýörite okuw jaýlarynda öwrenilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Halk döredijiligi diýip nämä aýdylýar?*
- 2. Halk döredijiliginiň esasy žanrlary haýsylar?*
- 3. Halk döredijiligi nähili öwrenilýär?*
- 4. Dürli mowzugdaky nakyllardan ýatdan öwreniň.*
- 5. Halk döredijiliginiň ähmiýeti barasynda aýdyň.*

■ DESSAN BARADA DÜŞÜNJE ■

Tutuş bir wakany gürrüň hem goşgy üsti bilen suratlandyran epik eserlere dessan diýilýär.

Dessan — liro-epiki žanra degişlidir. Dessanda wakalaryň, hadysalaryň beýany söz hem şygry üsti bilen berilýär. Dessanda sözdür-şygry gezekleşdirlip ulanylyar.

Dessanyň sözlerinde durmuşy ýa-da hyýaly wakalar, hadysalar, herekediň gidýän ýeri suratlandyrylýar, şygryrlarynda bolsa, eserde hereket edýän gahrymanlaryň şol wakalara, hadysalara bolan gatnaşyklary, duýgy-düşünjeri, isleg-arzuwlary beýan edilýär.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda dessançylyk däbi uly orun tutýar. «Ýusup-Ahmet», «Zöhre- Tahyr», «Asly-Kerem», Leyli-Mežnun», Tulum-Hoja» we başga-da dessanlary aýtmak bolar.

«Nejep oglan» dessany

Rawylar andag rowaýat kylarlar, gadym eýýamda Emen ilinde Soltanesen patyşa bar erdi. Taryp etsek, atarmanlykda-çaparmanlykda bir özi erdi. Onuň ýurduna Genji-Garabag diýen ýurtdan bir kerwen geldi. Kerwenler aljagyny aldy, satjagyny satdy. Ýurtlaryna gaýdarman bolup, oturyp maslahat etdiler. Bu ýandan biri çykyp:

– Söwdegärler, patyşadan birugsat gaýtmalyň, rusatly gaydalyň-diýdi. Şu yagsy-ha, şu yagşy» diýşip, patyşanyň yanyna bardylar.

Olar patyşanyň arz jaýynda gol gowşuryp, salam berip; «Tagsyr, arzymyz bar» diýip durdular.

– Eý, myhmanlar, ne arzyňyz bar?

– Tagsyr, ýurduňa gelen bir hatar kerwendik, aljak zadymyzy aldyk, satjak zadymyzy satdyk, rugsat berseňiz, yurdumyza gaýdarys.

– Rugsatdyr gaýtsaňyz.
– Rugsadyň-a ýagşy welin, ýurduňa gelyäris, gaýdýarys, heý bir resim-kadany bilebilmedik.

– Myhmanlar, biziň ýurdumyzda-da geň resim-kada bolmaz, siz öz ýurduňyzyň resim-kadasynda gaýdyberiş.

– Ýok, tagsyr, biziň ýurdumyzda hem geň resim-kada bolmaz, ýöne bizde baran myhmany saz bilen, söhbet bilen atarýarlar, biz sizde ony görmedik – diýdiler.

Patyşanyň bir bagşysy bar erdi, onuň adyna Elbent bagşy diýer erdiler. Patyşa: «Bar, Elbent bagşyny alyp gel, myhmanlaryň göwni saz-söhbet isläpdir» diýip, bir atlyny ataryberdi. Atly Elbendiň ýanyna bardy. Barsa, Elbent bagryny sowuk ýere berip, ah-wah edip ýatan ekeni.

Atly Elbende aýtdy:

– Eý, Elbent, patyşa saňa gelsin diýdi.

– Meniň patyşanyň hyzmatyna bararlyk halym ýok, daňdandan bäri kesel bolup ýatyryn...

Patyşanyň goýberen atlysy gaýdyp geldi.

– Patyşa: «Hany Elbent bagşy?» diýip sorady.

– Elbendiň ýanyna bardym, bäriden barsam, bagryny sowuk ýere berip ýatan ekeni, patyşanyň hyzmatyna bararlyk halym ýok, daňdandan bäri kesel bolup ýatyryn, bar, patyşa şuny baryp aýt diýdi.

– Seniň bilen bir-iki agyz gepleşmäge ýaradymy?

– Hawa, ýarady.

– Bar, onda ony demme-demden kowup alyp gel.

Höküm bilen baran atly:

— Gitseň-de, alyp giderin, gitmeseň-de alyp giderin diýip Elbendi atyň önüne salyp goýberdi.

Elbent patyşanyň arz jaýyna gelip, gol gowşurup, salam berip durdy. Patyşa:

– Eý, Elbent bagşy, bir adam goýberende gelmän, iki mertebe adam goýberdim, heýwere ulalan ekeniň-diýdi.

– Ýok, tagsyr, daňdandan bäri kesel bolup ýatyryn.

– Kesel bolsaň, al eliňe sazyňy, hemişeki ýaly seni üç gije-gündiz, dört gije-gündiz kowup oturjak däl, gaýdarman myhmanlara bir-iki aýdym aýdyp, bir-iki ýola saz çalyp ber.

Elbent bagşy: «Bu myhmanlar-a bir jahankeşde ýigitler ekeni, her kim öz gijän yerini gaşasa ýagşy, şu myhmanlar-

dan Sonanyň idegini sorasam, ondan bir derek tapylmazmyka?» diýip, elinde sazy, dilinde sözi, myhmanlardan Sonany sorap, bir baş keleme söz diýse gerek.

Agalar, ýatyrđym, birje düýş gördüm,
Ýadymdan çykmaýar ady Sonanyň.
Nägehanda ony görüp, iş gördüm,
Ýadymdan çykmaýar ady Sonanyň.

Onuň bilen bir düşekde oturdym,
Aglaýa-aglaýa daňym atyrdym,
Men golumdan näzli ýarym ýitirdim,
Ýadymdan çykmaýar ady Sonanyň.

Kaýdan geldigini bilebilmedim,
Şol dilberden habar ala bilmedim,
Bagynyň gülünden ýola bilmedim,
Ýadymdan çykmaýar ady Sonanyň.

Elbent aýdar, begler, sizden soraly,
Bilebilmen, ne ýerlerden garaly,
Söwdagär siz ölkäňize baraly,
Ýadymdan çykmaýar ady Sonanyň.

Elbent bagşy bu gazaly tamam edenden myhmanlar biribirlerine bakyp gülüşberdiler. Şonda patyşa:

– Eý, myhmanlar, bagşymy halamadyňyzmy, resim-kadamy halamadyňyzmy, oturyp-turşumyzy halamadyňyzmy, gülşeniňiziň sebäbini düşündiriň diýdi. Ol wagtda myhmanlar aýtdy:

– Ýok, tagsyr, biziň ýurdumyzda-da patyşamyz bar, ol patyşanyň bir weziri bar erdi, ol wezir dünýeden ötüpdü, onuň Sona atly aýaly başy boş galypdy, onuň at owazasynyň düşmedik ýurdy, düşmedik kenti galmandy. Şonuň at-owazasy bu ýerlere-de düşdümikä diýip, bagşyňyzy aýtdyryp eşidesimiziň sebäbi-de şol boldy, ýogsa biziň bagşy eşidesimiz gelenokdy, bu ýurda-da şonuň at-owazasy düşen eken-ow diýip, gülüşmegimiz şonuň üçindi.

Onda patyşa:

– Eý, myhmanlar, onuň at owazasy biziň ýurdumyza düşenokdy, bu bidöwlet bagşynyň sözüne görä, ol gelne düşünde aşyk bolupdyr. Biz bagşymyzy ibersek, siziň patyşaňyz şol gelni biziň bagşymyza berermi? – diýip sorady.

Onda kerwenler:

– Tagsyr, onuň gürrüni bolmaz, bir patyşadan bir patyşan dilegi bitegen bolar-diýdiler. Şondan soňra patyşa Elbent bagşynyň ýol şaýyny tutduryp, eline hat berip, kerwenlere goşup goýberdi. Elbent kerwenler bilen üç gün ýol ýöredi weli, oňa üç günün özi üç ýylça boldy. Ol:

– Eý, kerweni dostlar, maňa bu ýeriň dagyny-gyryny, çölüni ýagşy salgy beriş men siziň aýagyňyza takat edip gide bilmeýärin-diýdi. Ol wagtda biri bir ýandan çykyp:

– Eý, bagşy aga, mundan gitseň, bir gumluk bardyr, gumlugyň aňrysy bir kentdir, kentiň aňry ýany ýene bir gumlukdyr, gumlukdanam çykar gider otyrsyň, gaýraňda bir gara bag peýda bolar, gara bagyň gaýrasynda bir gara çatma peýda bolar, şol çatma baryp düşseň, şonuň içinde bir kempir bardyr, seniň hyzmatyňy şol bitirer-diýdi. Elbent bu jogaby eşidip ýeke özi atyny sürüp ötägitdi. Baýaky gumlukdan geçdi, kentiň garasy göründi, ol kentden bir oğlan çykdy. Elbent:

– Eý, oğlan, bu kentiň adyna näme diýerler-diýip sorady.

– Aga bu kentiň adyna Töwriz diýýärler.

Elbent Töwriziň içi bilen sürüp barýardy, kybla tarapdan bir jaýyň işiginden bardy. Görse, bir sapaly jaý. «Alla janym, şu ýerde çay içip, çilim çekip ötäýsem kem bolmazdy» diýip, Elbent bagşynyň göwnüne geldi-de: «Habarlaş» diýip gygyrdy. Şol wagt işikden bir ýigit daşaryk çykdy hem:

– Aga, saňa ne habar gerek? – diýip sorady. Onda Elbent bagşy:

– Men bir ötermen ýolagçy, bir çilim berip bilmezmiň? – diýdi.

Bu ýerde bir bölek hanly, aga-begli, mert, töreli, guşbegili oturan, bir topar gürrün-ýaran meşgul ýigitler bardy. Ýaňky ýigit içeri giren badyna: «Daşardaky kim?» diýip soradylar.

Arkasynda dutary bolsa, märeke görüp ýören ýigitdir, düşüp çay içsin-diýdiler. Mürähede zar bolup duran bagşy atdan özünü oklaýdy, baýaky ýigit ýorgany tutjak bolup synanyşdy.

Emma ol «Degme ýorga» diýip, eýwançada ýorgasyny gaňtaryp goýup, içeri girdi. Oňa çaý berdiler, çilim berdiler. Söňra:

– Aga, arkaňda dutaryň bar ekeni, bagşymyň, sazandamyň, şahyrmyň? – diýip soradylar.

– Her haýsyndan bir neme bardyr.

Onda olar:

– Her haýsynda hem bir neme bolsa, bizem bir gam basyp oturan ýigitlerdiris; bize bir-iki nama aýdyp berseňiz, bir-iki ýola saz çalyň berseňzi – diýdiler.

Ondan soň Elbent bagşy: «Alla janym, şu ýigitler hem gowy ýigitler ekeni, her kim öz gijän ýerini gaşasa gerek, gel-ä Sonanyň soragyny şulardanam sorayn-la» diýip, elinde sazy, dilinde sözi, bu ýigitlerden Sonany sorap, bir baş keleme söz diýse gerek.

Asly arap atly beg oğlanlary,
Töwriziň begleri, Sonam geldimi?
Jygalary gel-gel, gözleri mestan,
Töwriziň begleri, Sonam geldimi?

Töwriziň degresi ýoldur-ýolakdyr,
Üstümüzde gurlan çarhy-pelekdir,
Enesi hüýrüdür, gyzy melekdir,
Töwriziň begleri, Sonam geldimi?

Töwriziň degresi dolanma daglar,
Ýar-ýardan aýrylsa, ah çeker, aglar,
Açylsa läleler, gül olsa baglar,
Töwriziň begleri, Sonam geldimi?

Bilbiller ah çeker güle ýetmäge,
Bagbanlar ah çeker ony tutmaga,
Töwriziň bagyna seýran etmäge,
Töwriziň begleri, Sonam geldimi?

Elbent aýdar, saz arkamda baglydyr,
Synalarym syýa, çapraz daglydyr,
Aslyn sorasaň Genje-Garabaglydyr,
Töwriziň begleri, Sonam geldimi?

Elbent sözünü tamam edenden, ýaňky ýigitleriň biri:

– Eý, ýigitler, biziň hemmämiz bu ýerde Sona diýip otyrys, bu bidöwlet bagşy-da Sona diýip barýan ekeni ol bu sazy, bu sözi bilen, bu ýagşy ýigitligi bilen, bu hoşraýlygy bilen, bu bagşyçylygy bilen bardy-aldygydyr, hiç haýsomyza Sona ýok-diýdi. Ol wagtda bu ýandan ýene biri:

– Bir aljak şumy? – diýdi.

– Häzir-ä bir şu.

Ýene biri:

– Öldüräýýende bolmaýarmy, bar, daşary çykyp gözläp gel-diýdi. Ol adam çykyp daşaryny gözläp geldi hem: «Agalar, özümüzden başga inlär siňek ýok» diýdi. Bagşyny aldylar depginiň aşagyna, depip-ýumruklaý, urup öldürip barýarlar.

Elbendem:

– Alla janym, bu bidöwletler-ä öldürjek-diýip, ölen kişi bolup ýatyberdi. Şonda ýigitleriň biri:

– Eý, dostlar, bi-ýä ölüp galdy. Daşary çykalyň, gün batandan soň, bir raýyşa süsdiris-dä-diýdi. Ýigitler tamyň güneşine çykdylar ikibir-ikibir gürrüňe başladylar.

«Eý, jora, bu senden boldy-da, senden boldy» diýişip, her kim günäni özüniň üstünden aýyrmak isledi. Şunlukda: «Özi bir ýagşy ýigit ekeni, özi bir bagşy ýigit ekeni-nesip etse, aljak ekeni, nesip etmese, gaýtjak ekeni. Hiç zat ýok ýere gana galdyk» diýip igenişip, oturmak bilen boldular.

Indi habary kimden al, Elbent bagşydan. Bir wagtdan başyny galdyryp seretse, özünden başga jandar ýok. Ol dutarynyň ownugyny çöpläp, ony tart bilen daňyp, horjunyna saldy. Dutarynyň dessesini arkasyna gysdyrdy, gorkan bagşy özüňe mälim, ýorgasyny gözlese, eýwançada gaňtarylyp dur. Işigi penalap, hüjraň düýbüne bat alyp, «Şu ýerden zyňsam ýorga galyp bolmanmy?» diýip öz göwnüne getirdi. Elbent bat alyp «Ýa, biribar» diýip, özüni oklady, ýorga galyp boldy dyryberdi, çekdi bir jübüt gamçyny. Ýorgasy ýyldyz kimin süýnüp gidiberdi.

Habary kimden al, baýaky ýigitlerden. Olar «Al gitdi-hä, al gitdi» diýip gygyryşyp galdylar.

Elbent bagşy baýaky gumlukdan geçdi, bir tokaýlyga bardy. Barsa, özüňe belli, gury odun çaşyp ýatyr. Elbent bagşy atdan düşüp ot ýakyp ýelim eredip döwlen dutaryny jaýma-

jaý ýelmedi. Täze kiriş işip, täze perze baglap dutaryna des urup görse, dutaryň sesi göýä tokaýy göçüreýin diýýär. Dutarynyň bejerileniniň wagtyhoşlugyna, özüniň depgi iýeni-niň «wagtyhoşlugyna» şu ýerde zar-zar, ýyglap, gözünde ýaş bagrynda daş, bir baş keleme söz diýse gerek.

Gör-bak, näme diýýär:

Arzuw eýläp, ýara gelip,
Şu boldumy maksat maňa?
Boýnum burup, zar aglaýyp,
Şu boldumy maksat maňa?

Oturdym, girýan agladym,
Kesip, jigerim dagladym,
Gitmäge bilim bagladym,
Şu boldumy maksat maňa?

Yşgyň lybasyny geýdim,
Syrymy äleme ýaýdym,
Öz dilimden depgi iýdim,
Şu boldumy maksat maňa?

Bilmedim ýaryň hyýalyn,
Şeker-şirin lebde baryn,
Görmedim sahyp-jemalyn,
Şu boldumy maksat maňa?

Boýuň uzyn, kaddyň elip,
Durma, ýar, bizden uýalyp,
Aşyk Elbent ýara galyp,
Şu boldumy maksat maňa?

Elbent bagşy bu gazaly tamam edenden soň, ýorgasyny münüp, basady gamçyny, ol depeden ol depä at çapdyryp çykyp barýar, baýaky bag diýeniň garasy göründi, ol gara çatma heý görünmedi. Bir beýgiräk depäniň üstüne çykyp gözlese, bir ýapynyň ýüzünde gury ýapynja ýatan ýaly bir gara peýda boldy, görse çatma diýileni şu bolup çykdy. Çatma-nyň ýanyna baryp görse, ol şeýle bir çagşapdyr, onuň üstüne towuk-da münse, pişik-de münse, patda aşak gaçagaýjak, Şunuň ýaly terzli «oňat» çatma. Elbent bagşy: «Alla gör-gümmdir-dä» diýip, ýorgadan düşüp, ýorganyň teblisini çatma-

nyň işiginde kakyp, horjunyny eline alyp: «Essalawmaleýkim» diýip, çatmanyň işiginden barsa, onuň töründe iki dyzy gula-gyndan bir garş ýokary aşyp duran bir kempir otýr. «Waleýkim essalam» diýip, zordan bir gymyldan ýaly boldy. Görse Elbendiň arkasynda dutary bar. Ol: «Toý günleri ýadap gelen bagşydyr-da, meniň çatmamy çola görüp gelendir-dä» diýip, pikir etdi. Emma Elbent bir günde-de gitmedi, iki günde-de gitmedi, on-on baş günläp şol ýatyşy, kempiriň o ýerden-bu ýerden çöpläp getiren odunlaryny hem çaý oduny edip, gutaryp barýar. Günlerde bir gün kempir:

– Eý, bidöwlet, bisähet güni gelen bagşy, meniň owadan gyzym-da ýok, owadan gelnim-de ýok, ýa seniň bilen gürrüňleşer ýaly oglumam ýok, tur git, ýok bol-diýdi.

– Eý, enejan, sen habar soramadyň, menem habarym bermedim. «Habary soranda ber» diýen nakyl bar-diýip, baýaky patyşanyň beren hatyny mamanyň öňüne oklady. Mama ýaşlykda köp okandy bidöwlet sowathondy. Haty okap gördi:

– Eý, oglum, mama nas pulusyny ýetirseň, bu hyzmatyňy mamaň bitirse gerek.

– Mama jan, şu hyzmatymy bitirseň, geregiň nas puly bolsun.

Şol wagtda mama patyşanyň ýanyna ýelk ýasaýdy. Baýaky haty eltip, patyşanyň öňüne oklady. Patyşa haty okap gördi. Ol: «Eý, mama, özi Soltanesen patyşadan gelen ilçi bolsa, Sonanyň özüni göwnetseň, meniň garşylygym ýok» diýdi. Ondan soňra mama Sonanyň ýanyna bardy. Ol agyz süýjütme gürrüňlerden gürrüň tapyp:

– Eý, Sona jan, seniň ataň bilen atam dostdy, eneň bilen enem dostdy-diýip, damarma-damar, tohumma-tohum yzarlaşdyryberdi. Sözüniň ahyryna bolsa:

– Eý, Sona jan, oglum seniň üçin bir ýigit gelipdir özi ýagşy ýigit, beýdip oturanyňdan, şoňajyk baragaýsaň, nederkä? – diýdi.

– Eý, ene jan! Meniň elimde ýedi aýlyjak oglum bar, şony ynýtman saklaýyn diýse, baraýyn – diýdi.

Kempir: «Seniň diňe bir ýedi aýlyk ogluň däl, ol seniň on ogluň bolsa-da saklajak adam, diýip, magtap, etek alty, ýeň ýedi bolup, ýüwrüp yzyna gaýdyberdi. Şol gelşine Elbent bagşynyň ýanyna geldi:

– Eý, oglum, patyşa, Sona razylyk berdi, söýünjimi berdiýdi. Elbent mamanyň etegine iki tyllany taşlady. Kempir: «Az!» diýdi. Bagşy ene bir näçe tylla oklady welin, mamanyň wagty hoş bolup, aýagy ýeňläp:

– Eý, oglum, ýorganyň syrtyňy galyň edip, dembe-demden galanyň syrtyňa baryber – diýdi, özem Sonanyň ýanyňa gidiberdi. Elbent bagşy: «Ajaň bolýar» diýip galyberdi. Kempir Sonanyň ýanyňa baryp, oňa dokuz ýyldan bäri mes bolup ýatan şerapdan bir käse şerap berdi. Dokuz gat perdäni ýüzüne tutduryp, Elbent bagşyňyň syrtyňa mündürdi. Baýaky ýedi aýlyk Nejep jan diýen ogluny hem aralygyna berdi. Elbent sürüp gidiberdi. Birnäçe ýol geçip, daň säher çagy bir serhowzuň başyna ýetip bardylar. Görseler gumrular owaz edip, bilbiller jak-jak urup, bulaklar her tarapa akyp baryar. Şeýle bir sapaly jaý.

Elbent:

– Alla janym, ýoluň ýarpysyny aldym, şu ýerde demimi-dynjymy alyp gidibersem bolmazmyka? – diýip oýlandy. Atyndan düşdi, soňra: – Alla janym, şu bidöwlet kempir Sona diýip, başga kimersäni, patyşanyň hyzmatynda gezip ýören kenizeklerden birini syrtyňa mündürüp goýberen bolmasa ýagşy. Gel-ä şu ýerde janymy barlaýyn-la-diýip, Sona gelni ýorganyň syrtyndan alyp, ýerde oturdyp, baýaky ýüzündäki perdeleri bir-birden aýyrmaga başlady. Sekiz gat perdäni aýryp, dokuzlanjy gata gezek gelende, Elbendiň gözi gamaşdy duruberdi. Ýüzi on dördi gijäniň aýy kimin, bir gijäniň daga düşen bölek-bölek gary kimin, ýañaklary gunça kimin, kepler topukly, maral ýörişli, täze helal gaşly, merwerit dişli, dawut towuşly, bernaý, hoşboý, taryp edip aňyrsyna çykar ýaly däl...

Elbent Sona gelniň perdelerini jaýma-jaý goýup, ýorganyň syrtyňa mündürüp, ilatyň çetinden ýetip bardy. Patyşaga söýünjiläp adam iberdi. Patyşa oň barana at mündürdi, soň barana don geýdirdi, kyrk gije-gündiz toý etdi. Kyrk gije-gündizlik toýuny sowup, Elbent bagşy bilen Sona gelni bir-birine gowşurdy. Ikisini bir ak öýe saldy. Bular maksat myradyna ýetdiler.

Aradan birnäçe wagt geçdi. Baýaky ýedi aýlyk Nejep ýedi ýaşady, günlerde bir gün atalygy Elbent bagşy ony molla

berdi. Ony Elbent molla eltip, berse günortana galman gaçyp gelýär. Günortan eltip gelse, peýşine galman gaçyp gelýär. Şondan soň Elbent:

– Eý, bidöwlet oglan! Sen okap kazy bolasyň ýok, sarkydyň-a başymdan sowuldy, şu gün şu ýorga ýadap geldi, gün batandan soň, ýorganyň ot-ıýmini berip, päkize bejerip, arkalap goýaweri, oglum – diýip tabşyryp, nirädir bir ýere gitdi.

«Ajap bolýar, ata» diýip, galyberdi oglan. Oglan aşyk oýnady, çilik oýnady, ejesiniň goýnuna girip, ukyny urdy, ertir turup, ýene oýnamaga başlady.

Habary kimden al, Elbent bagşydan al. Ol ertesi giden yerinden gaýdyp gelse, ýorga sereden kişi bolmandyr, ýorganyň içi aç,ilmek ýaly bolupdyr. Görse, Nejep oglam oýnap ýör.

Elbent: «Eý, Nejep jan, oglum, bäri gel» diýip, ony ýanyna çagyrdy. Nejep jan geldi. «Eý, Nejep, oglum, şu ýorgany biri bir ýana mündümi, ýa bolmasa-da özümiň goýup gidişimmi?» diýdi. Nejep jan ýalan sözlemäniň ugruny tapman: «Eý, ata, men hemişe ýorga bakýarmydym, öz goýup gidenjigiňdir» diýdi.

– Eý, bidöwlet oglan, meniň özümden önen perzent bolanyňda beýle etmezdiň-diýip oglanyň ýakasyndan tutup, her ýañagyna bir şapbat urdy. Oglanyň gözünden ýalpyldap ot çykdy. Oglan zordan özüni enesiniň ýanyna gaçyp atdy.

– Eý, bidöwlet oglan, sen eneňi arka tutunar bolduňmy? – diýip, Elbent bagşy eline ilen bir tal çybyk bilen oglanyň ýagyrnysynyň üstüne ikisini saldy. Oglan syçrap-syçrap bökdü. Elbent bagşy gaharyna çykyp gidiberdi.

Habary kimden al, Nejepden al. Ol enesiniň ýakasyndan alyp: – Eý, ene, bu bidöwlet meniň çyn atammy ýa ýalan atammy? – diýip sorady.

Enesi: – Eý oglum, seniň çyn ataň bolanda, ol perzendini beýle awundyryp urmazdy-diýdi.

– Eý, ene jan, meniň çyn atam nirededir?

– Seniň çyn ataň Genje-Garabagyndadyr, ol patyşanyň weziridi, seniň ataň dünýäden ötdi, bu bagşy nesip bolup, bizi alyp gaýtdy.

– Eý, ene, men başym ýaş bolsa-da, könelerden eşidýäriň, şu ýanda Aşygaýdyň diýen bir pir barmyş, şoňa kim ýedi ýyl hyzmat etse, myrady hasyl bolarmyş, men şoňa ýedi ýyl hyzmat edip, bagşy bolup gelip, şu bagşy bilen aýdyşyp, ýeňip arymy almasam, bolmaz.

– Eý, oglum, bu bagşy patyşanyň uly bagşysydyr, munuň öňüne bagşy çykmaz.

– Eý, ene, äriňi kän magtaberme, gözünem oýsa bolar.

Görse, oglunyň çyny, hökman gitjek. Ene-ogul ikisi ýakalaşa-ýakalaşa galanyň agzyna bardylar. Şol wagt galadan bir topar kerwen çykyp barýardy. Sona gelin olara ýüzlenip:

– Eý, kerwenler, nirä barýarsyňyz? – diýip sorady.

– Genje-Garabagyna barýarys.

– Genje Garabagyna barýan bolsaňyz, meniň şujagaz oglum Aşygaýdyň pire hyzmat etjek bolýar, muny ýolda şoňa tabşyryp gidiň-diýdi. Kerwenler:

– Ajap bolýar, ogluňy taşla düýäniň üstüne, özümüz hem Aşygaýdyň piriň jaýyna düşüp ötyäris-diýdiler. Sona gelin ogluny düýäniň üstüne mündürdi. Birnäçe gün ýol ýöräp, kerwenler Aşygaýdyň piriň saraýyna düşdüler. Olar Aşygaýdyň pire getipen berim-peşgeç, nezir-nyýazlaryny berdiler. Soňra:

– Eý, pirim, size bir hyzmatkär oglan alyp geldik-diýdiler. Aşygaýdyň:

– Baryň, alyp geliň, göreýin-diýdi. Kerwenler oglany Aşygaýdyň piriň ýanyna getirdiler. Pir: – Eý, oglum, mahlasyň näme? – diýip sorady. Nejep jan bolsa: «Eý pirim, mahlasym bagşy bolmak» diýdi.

– Bagşy boljak bolsaň, aşhanadaky oglanlar näme iş etse, sen hem şonuň bilen boluber.

Nejep jan şunlukda Aşygaýdynyň hyzmatynda geziberdi. Aýdan-aý, günden-gün geçdi günlerde bir gün oglan ir säherden ukudan oýandy. Ol:

– Alla janym, men ýalaň aşyň yssysy barka ýetip bilmeýäriň. Şu gün aşyň yssysy barka ýetip bolmazmyka-diýip ýerde turup, oduna gidiberdi. Munuň edýän bar pişesi günde bir arka odun çöpläp getirmekdi. Ol odunyny göterip ýadap gelýärdi. Öňünde bir ýapgydyrak depe peýda boldy. Nejep şol ýerde: «Alla janym, birje sagat demimi alagaýyn» diýip,

odunynyna arkasyny berip oturdy. Oturan ýerinde gelen gününi hasap etdi, hasap etse, ýedi ýyl ötüp sekizlenji ýyla gadam basypdyr. «Alla, men enemiň gargyşyna galdym gerek, gitme diýende gaýtdym» diýip odunyna söýenip, aglamaga başlady. Şol aglap oturşyna gözi gaflat uka gitdi. Düşünde kyrk erenler jem bolup, oglanyň töweregini gurşap oturdylar. Kyrk erenleriň her haýsysy oglana bir käse-bir käse şerap berdiler. Aşygaýdyň piriň özi hem gelip, bir uly käse şeraby dolduryp oglana berdi, munuň bilen kyrk bir käse şerap boldy. Oglan ýalpa gözünü açsa, pir-de ýok, peşwar-da ýok. Oglan sag eliniň başam barmagynyň dyrnagynyň ýüzüne seretse, arşy-kürsi on sekiz münň älem oglanyň dyrnagynyň ýüzünde ýazylyp dur. Oglanyň ökjesi ýeňläp, oduny göterip gaýdyberdi. Getirip, oduny aşhananyň törüne düňküldedip urdy. Piriň ýanyna bardy.

– Eý, pirim, towşana dogduk depe diýýänleri, rugsat berseň, ýurduma gaýdýaryn.

– Eý, oglum, ýedi ýyl hyzmat bitirdiň, ýedi ýyllap saňa aýdym saz öwretsem gerek.

– Eý, pirim, aýdymy-da özüm bilerin, sazy-da, rugsat berseň bolýar.

– Eý, oglum, aýdymy-sazy özün bilýän bolsaň piriň senden birnäçe sowal sorar, şolara jogap berseň rugsat bererin, bol-masa saňa asla rugsat ýok.

– Pirim, tiz soraber.

Aşygaýdyň pir şu ýerde oglandan sowal sorar, oglan jogap berermi-bermezmi, bir baş keleme söz aýdyssa gerek:

Aşygaýdyň:

– Ol nedagdyr, gary gitmez, erimez?
Ne derýadyr, dolar-daşar ýörimez?
Ne sakydyr, ölmez ýitmez garrymaz?
Ne kerwendir, münmeý hatar ider heý?

Nejep:

– Kap dagynyň gary gitmez, erimez,
Köňül-derýa, dolar-daşar, ýörimez,
Hakyň özi ölmez-ýitmez, garrymaz,
Jan bir kerwen münmeý hatar ider heý.

– Ol nedir, kim, husny sapa çoh olur?
Ol nedir, kim, gün çykansoň ýok olur?
Ol nedir, kim, atylmaýyn ok olur?
Ne kemandyr, gol degmeýin dolar heý?

– Melaýyklar husny sapa çoh olur,
Gün çykansoň, ol ýyldyzlar ýok olur,
Ol kirpikdir atylmaýyn ok olur,
Gaş bir kemen, gol degmeýin dolar heý.

– Ol nedir, kim, ýer ýüzünden akynan?
Ol nedir, kim, ýerden göge bakykan?
Ol nedir, kim, merdiwana çakynan?
Ol nedir, kim, pelle-pelle iner heý?

– Ol suw bolar ýer ýüzünden akynan,
Oglanlygym ýerden göge bakynan,
Ýigitlik bir merdiwana çakynan,
Garrylyk bir pelle-pelle iner heý.

– Aşygaýdyň, näler gezer howada?
Kimiň adyn okaýarlar dowada?
Ol ne guşdur, mesgen tutmaz bu dagda?
Ne saýatdyr oňa alabaý bular heý?

– Nejep aýdar, köňül gezer howada,
Hakyň muň bir ady ýatyr dowada,
Jan bir guşdur, mesgen tutmaz bu dagda,
Ajal-saýat, oňa alabaý bolar heý.

Bular sözlerini gutardylar. Aşygaýdyň:

– Eý, oglum, bujagaz jogabyňdan jogap bolmaz muny aşhanadaky dogmalaryň baryjygy bilýändir, muny şolardan ýat alansyň, piriň senden gaýtalap ýene birnäçe sowal sorar, şoňa jogap berseň, rugsat ederin, bolmasa, saňa asla rugsat ýokdur diýdi. Oglanyň ýüregi jaýly: «Sora, pirim, sowalyň bolsa» diýdi. Şol wagt Aşygaýdyň pir gaýtalap sowal sorar, Nejep jan sowalyňa jogap berermi, bermezmi!

Aşygaýdyň:

– Ol nedir, kim, iki başly
Parasy bar, çäresi ýok?

Nejep:

– Ol nedir, kim, bäs ýüz ýyllyk,
Menzili bar arasy ýok?

– Bu dünýä bir iki başly,
Parasy bar, çäresi ýok,
Ýer bilen gök bäs ýüz ýyllyk,
Menzili bar arasy ýok.

– Ol ne meýlisdir şerapsyz?
Ol ne möwsümdir oraksyz?
Ol ne kitapdyr waraksyz?
Galamy bar, garasy ýok?

– Hakyň meýlisi şerapsyz,
Ajal möwsümi oraksyz,
Jebraýyl özi waraksyz,
Galamy bar, garasy ýok.

– Ol nedir, bile bitişen?
Bir-birinden ötüşen?
Ol nedir, rysky ýetişen?
Uçmaga mydarasy ýok?

– Aý, gündür bile bitişen,
Bir-birinden ötüşen,
Symrugyň rysky ýetişen,
Uçmaga mydarasy ýok.

– Ol nedir, kim, mälär geçer?
Dagy-daşy ýalar geçer?
Ol nedir, kim, diler geçer?
Gany akmaz, ýarasy ýok?

– Ol bulutdyr, mälär geçer,
Dagy-daşy ýalar geçer.
Ýaman sözdür, diler geçer,
Gany akmaz, ýarasy ýok.

– Aşygaýdyň bolsa hajy,
Ol ne iýmiş, bolmaz ajy?
Ol nedir, kim, bar alajy?
Ol nedir kim çäresi ýok?

– Nejep aýdar, bolman hajy
Jan iýmişi bolmaz ajy,
Barça işiň bar alajy,
Şum ölümiň çäresi ýok.

Bular sözlerini gutardylar. Aşygaýdyň pir Nejebe garap:

– Oglum, sen maksadyňa ýeten ekeniň, bagşy bolan eke-
niň-diýdi. «Jogap bermen» diýse, gorkup oturan Nejep
«Bagşy bolan ekeniň» diýenden ökjäni göteriberdi. Aňyrrak
baryp: «Alla, pirime men biedep bolan ekenim» diýip oýlandy,
ýene piriň ýanyna gaýdyp gelip, «Eý, pirim, meniň günämi
öt» diýdi.

– Oglum, seniň ne günäň bar, günäni ötdüm.

– Meniň günämi öten bolsaň, pirim, maňa asmandan inen
gara dutaryňy berseň, ak pataňy berseň.

– Oglum, asmandan inen dutar arkaky hüjräniň burçunda
durandyr, bar, meniň ýanyma alyp gel kirişi sazmy, perdesi
jaýmy, men bir görüp bereýin diýdi. Oglan begenjinden dutary
getirip berdi.

– Eý, oglum, dutaryňa saz eken, öz dutaryň bilen özüňe
nesihat bereýin-diýip, baş keleme söz aýdar gerek, gör bak
näme diýer:

Sen baransoň, şa islemiş Elbendi,
Pendim budur: tekepbirlik eýleme.
Tekepbirlik goç ýigide tar getir,
Pendim budur: tekepbirlik eýleme.

Mundan barsaň Esen hanyň gaşyna,
Altyn jygasyny sanjar başyňa.
Özüňden ýaşula, deňi-duşuňa,
Pendim budur: tekepbirlik eýleme.

Zamana beýledir, niçik zamana,
Indi seni hak saklasyn amana,
Özüňden gaýryga ýagşy-ýamana,
Pendim budur: tekepbirlik eýleme.

Aşygaýdyň aýdar, magrybet şuldur,
Şerigat-tarykat bir dogry ýoldur,
Menden saňa soňky nesihat oldur,
Pendim budur: tekepbirlik eýleme.

Aşygaýdyň sözünü tamam edenden soň Nejep jana:

«Yoluň ak bolsun, baran ýeriňde ýurt alarsyň» diýip, ak patasyny berdi.

Habary kimden al, Nejep jandan. Nejep jan ýola rowana bolup, çykyp gidip barýardy. Ol bir kentiň gapdalyndan ötüp gidip barýardy, ol kentden eline bir sanaç un alyp, bir çory çykdy hem: «Eý, Nejep jan, bäri dur» diýdi.

Onda Nejepjan: «Habaryňy ber çory» diýdi.

– Habarymy bersem, Nejep jan, ýolazyk gerek bor, şijagaz uny al-da ýörüber, gerekli daşyň agramy ýok diýenleri-diýdi. Muny Nejepjan makul bilip, aldy-da, sanajy arkasyna atdy ýörüberdi. Birnäçe günläp ýol ýöräp barýardy yzyndan bir hatar kerwen ýetdi, Nejep olara salam berdi. Salamyny al-dylar.

Nejep:

– Eý, agalar, men ýadap gelyärim, meni birje zaman düýäniže mündürüp, aýagymy sowatsaňyz näder? – diýdi.

– Eý, oglan, seni mündürere halymyz ýok, düýämiziň ýüki agyr-diýip, oglanyň deňinden şaglap ötüberdiler.

– Eý, agalar, eýsem, meniň şujagaz unumy alyp git giýdi.

– Unuňy alyp gitsek, özün aç galmazmyň?

– Siz ganat baglap uçup gitjekmi, ýa her ýerde menzil söküp düşüp gitjekmi?

– Düşüp gitjek.

– Her düşen ýeriňizde ot ýakarsyňyz, oduňyzy teýine ýumruk ýaly hamyry ýassylap taşlap ýöriberin, men zýyňyzy yzarlap, tapyp alyp, iýip, owkat-güzeran edip barsam gerek-diýdi. Kerwenler muny makul bilip, uny alyp ýöriberdiler. Her düşen ýerlerinde ot ýakýarlar. Oduň teýine ýumruk ýaly hamyry ýassylap gömdüler-de ýöräberdiler.

Indi habary kimden al, Nejep jandan al. Ol kerweniň zýyny yzarlap, külün teýinden hamyry agtaryp alyp, ýary ýanan, ýary çig çöregi iýip, birnäçe günläp owkat-güzeran edip barýardy. Birden oglanyň gözi bir agaçlyga düşdi. Ol «Eý, hudaým, maňada bir agajyň garasy görünme bar eken» diýip, ökjesi ýeňläp barýardy. Ol agaçlykdan bir ýorgaly çykdy. Görse, iýermenede-içermenede zat ýok. Ýorgaly deňine geliberende Nejep: «Aga, salawmaleýkim» diýdi. Ýorgaly oglanyň salamyny içinden almasa, daşyndan almady. Ýorgaly

aňyrrak baryp, yzyna öwrülip, Nejebe seretdi, görse, oglanyň arkasynda dutary bar. «Alla janym, şu bidöwlet ýöne-möne oglan däl-ow, şunuň birje habaryny alyp iberäýin-le» diýip ýorgaly yzyna öwrülip: «Oglan, bári bir, habaryňy ber» diýdi.

– Menden habar iberipmidiň, ýaňy taňry salamyny alaňokdyň.

– Bolsa-da, oglan, gelşiň nirden?

– Gelşim Aşygaýdyň pirden.

– Aşygaýdyň pire ne maksat bilen barypdyň?

– Bagşy bolmaga barypdym.

– Bagşy bolduňmy?

– Bagşy boldum.

– Bagşy bolan bolsaň, bári dur, taýyn uruş diýenleri, Aşygaýdyň piriň senden owalky çykan şägirdi biz bolarys. Biz senden bir sowal sorarys, sowalymyza jogap berseň-ä bagşy bolanyň, eger-de jogap beribilmeseň, bizde-de ýedi ýyl hyzmat edip gitseň gerek.

– Soraberiň, halypa, sowalyňyz bolsa.

Ýaňky ýorgaly Nowruz kyrk käse şerabyň garasyny gören ekeni, ýöne özüni içe bilmän ekeni.

Ol: «Bu näden şeýle boldy?» diýip, Nejep jandan sowal sorayar. Nejep jan hem sowalyňa jogap berýärmi-bermeýärmi, şu ýerde halypa Nowruz bilen Nejep jan ikisi ýoluň üstünde bir baş keleme söz aýdyşar gerek.

Nowruz:

– Bizden salam bolsun, gardaş Nejebe,

Ganatlanyp uçabilmen, bu nedir?

Alnym alyp duran nije ýagydyr?

Gözüm görüp, gaçabilmen bu nedir?

Nejep:

– Halypam Nowruz, pirden rugsat almasaň,

Ganatyň ýetirip, uçabilmersiň,

Alnyň alyp duran ajal ýagydyr,

Gözün görüp, ondan gaçabilmersiň.

– Ne jemaldyr, ne şöhlendir, ne tapdyr?

Ne galadyr bir lahzada harapdyr?

Ne derýadyr, ne ummandyr, ne abdyr?

Katrasyndan içebilmen, bu nedir.

– Hakyň jemalyny görseň ne tapdyr,
Bir köňül ynjytsaň, Käbe harapdyr,
Hakykat ummandyr, tarykat abdyr,
Şerigat şertinden geçebilmersiň.

– Jebraýylyň durduk ýeri nirede?
Onuň bilen kimler tapdy erada?
Bir tilsim, bir nokat bardyr arada,
Okymyşam, seçebilmen, bu nedir?

– Jebraýyl durdugy hakyň ýerinde,
Dört perişte mukarrerdir derinde,
Üç ýüz altmyş kitap pirlere elinde,
Okymaý manysyn seçe bilmersiň.

– Ol nedir, kim, iýmeý-içmeý doýdular?
Ol nedir, kim, ýuwmadylar goýdular?
Ol nedir, kim, dirileýin soýdular?
Bu nesyrdir, açabilmen, bu nedir?

– Melaýyklar iýmeý-içmeý doýdular,
Ol Musany ýuwmadylar, goýdular,
Nesimini dirileýin soýdular,
Halypam, bu syry açabilmersiň.

– Nowruz aýdar, aždahany demime
Ýudaý edim, çekey edim kemime,
Bir meýdir ki, doldurdylar jamyma,
Katrasyndan içebilmen, bu nedir?

– Nebsiň aždahadyr, hyň hamdyr,
Nije kim saklasaň, bilgin kelandyr,
Nejebiň içdigi kyrk-da bir jamdyr,
Tä rugsat bolmaýyn içebilmersiň.

Bular sözlerini tamam etdiler. Nowruz Nejebe garap: «Us-sadyňa rähmet, oylan, bagşy bolan ekeniň» diýdi. Ondan soň Nowruz hem, Nejep jan hem öz ýollary bilen gidiberdiler.

Habary kimden al, Nejep jandan al. Ol birnäçe günläp ýol ýöräp barşyna daň säher çagy serhowzyň başyna ýetip, aýak çekdi. Görse, bir sapaly jaý, gumrular owaz edip, bilbiller jak-jak urup, bulaklar her tarapa akyp barýar. Nejep:

«Alla janym, birje sagat demimi alyp, soňra ýöribersem bol-mazmy?» diýip, pikir etdi. Ol serhowzuň suw alynýan tekjegini girip, baýaky ýary ýanan, ýary çig çöregi suw bilen huruş edip iýmäge başlady, çöregini iýip bolup, aşak-ýokary zyňyp, oglanlary ýat edip, oýnamaga durdy. Şol oýnap oturşuna namaz wagty boldy...

Indi habary kimden al, Soltanesen patyşadan al. Ol bu atlylary «Elbent bagşy bolsa garrapdyr, ýalançyny seýil ediň, geziň, päkize bir oglan bagşy tapyň» diýip iberen eken. Baýaky öýüň işiginden «Çilim ber» diýip gelenlerinde, gapyny açanlarynda, Nejep janyň husny-jemalyny gördüler. Aýdysnam daşardan gulak asyp eşitdiler.

Aňyrrak baryp, ýaňky iki atly:

– Patyşamyza aňrujy ýarajak bolsa, şu oglan bagşy ýarar. Baryp habar edeli, daşdaky ýumşumyz ýakyndan bitdi-diýip begendiler. Olar hilegärçilik bilen baýaky oglanyň aýdyp oturan gapysyndan gelip, ýene-de «Habarlaş» diýdiler. Ýene bir ýigit towsup daşary çykdy. Görse, iki ýorganyň jylawyny deň tutupdyrlar, atlaryň toýnagynyndan der syrygýar. Ol ýigit: «Agalar, nä habaryňyz bar?» diýip sorady. «Habarymyz-a – biz ötermenräk, bir çilim berseň» diýdiler.

– Agalar, obamyzda aýdyjy bagşymyz bar, bagşy eşideris diýseňiz düşüň.

– Bagşyňyz-a bir diňläýmeli bagşy ekeni, şol bagşyňyz bir eli bilen çay berse, bir eli bilen çilim berse, düşäýeris diýip durus.

Nejep jan hoşamaý oglan, bir elinde çay bir elinde çilim: «Agalar, şonda wagtyňyz hoş bolsa, ine» diýip käsäni birine çilimi birine uzatdy. Olar çilimi alan kişi bolup, her haýsy Nejebiň bir elinden tutup, ýorga gamçyny basadylar. Oglan iki atlynyň arasynda batbörek gaýdyrylan ýaly gaýdyrylyp barýar.

Habary kimden al, Nejep jandan. Ony patyşanyň huzuryna eltdiler. Nejep arz jaýynda gol gowşuryp, salam berip, baryp oturyberdi.

Patyşa baýaky ýigitlerden: – Eý, ýigitler, bu oglany nirden tapdyňyz? – diýip sorady.

– Tagsyr patyşahym, daşdaky ýumşumyz ýakyndan bitdi. Pylan çarwanyň obasyndan tapdyk.

Şol wagty patyşa otuz iki emeldaryna:

– Eý, ýigitler, taryply aýdyjy oglan bagşy bilen aýdyşar ýaly ýurdumyzda bagşy barmy? – diýdi. Bu ýandan ýene biri çykyp:

– Eý, tagsyr, ýurtda bagşy galdymy, baýaky garry Elbent bagşy bolmasa? – diýdi.

– Baryň, alyp geliň, şol garry bidöwleti, hälem oglan-uşaga depgi bererligi bardyr.

Derrew Elbendiň yzyndan bir atly iberildi. Atly Elbendiň ýanyna baryp:

– Eý, Elbent, seni patyşa çagyryýar – diýdi.

– Patyşa näme etjekmiş meni?

Patyşanyň huzuryna bir oglan bagşy gelipdir, şonuň bilen seni aýdyşdyrjak bolup çagyryýar.

– Meni garran wagtymda oglan-uşak bilen agzymy deň edip ýörüp, patyşanyňam akly çasypdyr-ow, bolsa-da patyşadyr-da, barmasak bolmaz-diýip, dutaryny arkasyna alyp, ugramak bilen boldy. Arz jaýyna gol gowşuryp, salam berip bardy, görse patyşanyň ýanynda bir oglan otyr. Özge ýeri üýtgeşe-de, gözi üýtgemändir. Pikir edip otursa, şol baýaky ogullygy. Elbent Nejebiň syrtyndan geçiberen kişi bolup, ädiginiň burny bilen oglany depip ötdi: – Eý, bidöwlet oglan, meni garran wagtymda aýdysjak diýip çagyrdyp getirdip ýören senmidiň? – senmidiň? – diýdi. Ol wagt Nejebi horluk basdy, gözünden katra-katra ýaş dökdü. Patyşa muny görüp, dergazap boldy:

– Bidöwlet Elbant bagşy, meni penalap oturan oglany näme üçin depýärsiň?

– Eý, tagsyr, munuň özüne ýetesi sebäbi bar.

– Onuň näme sebäbi bar?

– Tagsyr, muny bir sorasaňyzlaň.

– Ine, soradygymyz, aýt.

– Sorasaňyz, bu baýaky Genje-Garabagynda iberdip getirden aýalyňyzyň elinde gelen ýedi aýlyk oglan. Men muny bakdym-bejerdim, kemala getirdim. Men gahar üstüne muňa iki şapbat çalaýypdym. Mynyň şol gideni gidendir. «Men Aşygaýdyň piriň ýanyna gidip, ýedi ýyl hyzmat edip, bagşy bilen aýdyşyp ýeňip, arymy almasam, armanda bolsam gerek» diýip, munuň şol gideni-gideni. Şondan bäri ine görüp durşum

muny. Ol meniň bilen aýdyşar ýaly kim bolupdyr? – diýip, Elbent bagşy öz-özünden men-menlik satdy. Onda patyşa:

– Eý, bidöwlet Elbent bagşy, oglanyň tarapyny ýaman belent eşidýäris, aýdyş, ýeňseň her iş et, ýeňilseň, nädersiň? – diýdi. Onda Elbent:

– Päheý, patyşahym, şundanam bir ýeňilme bormy?

– Ýeňilme bolmasa, al eline sazyňy.

Elbent bagşy sazyny silkip aldy. Gahary gelip:

– Oglan, meniň bilen aýdyşýarmyň-aýt? – diýdi.

– Aýdyşmada gözünem oýaryn seniň.

Ikisi şu ýerde dutarlaryny bir gulakdan düzüp, saz çalmaga başladylar. Elbent ilki başlap, Nejep jan ony kowanda Nejep set-hezar artyk çalýar. Nejep başlasa, Elbent bagşy onuň yzyna eýerip bilmän galýar. Patyşa: «Bu garry bidöwlet sazynda-ha oglandan gaýra geldi, sözünde gör nädip-dä?» diýip oturdy. Elbent bagşam öz içinden:

– Alla janyň, bu oglan sazaha ökdälän eken, sözünde şunuň ýaly ökdälän bolsa, meni heläkläýmese ýagşy-diýip, gahary gelip, gözleri alaryp, reňki gaçyp, murtlary syh-syh bolup,

– Gel-ä şu oglandan dünýäniň binýat bolan yerinden bir habar sorayyn, owaly Elbent bagşy sowal sorar, Nejep jan hem sowala jogap berer, ikisi garşylykly bir baş keleme söz aýdyşar gerek:

Elbent:

– Bizden salam bolsun il uşagyna,
Adam Sefi-ylla ne şäher saldy?
Ne mekana durup, galam çaldylar?
Nije ýyl jesetde lemezal galdy?

Nejep:

– Dünýä «çarköşedir» orta yerinde,
Adam jan berip, galam çaldylar.
Mundan owal hiç bir şäher gurulman,
Owal başda Kufe şährin saldylar.
– Şähri Luty nije perişde ýykyldy?
Haýsy yerde gurlan Süleýman tagty?
Haýsy ýyl an hezret Magraja çykdy?
Ol ne yerde arslan ýüzügin aldy?

– Şähri Luty bäş ýüz perişde ýykdy,
Ýel arkasynda gurlan Süleýman tagty,
Lu ýyly an hezret Magraja çykdy,
Ol semadan arslan ýüzügin aldy.

– Düldüliň enesi mahy zeňňinden,
Habar bergil şol düldüliň reňňinden,
Hezreti Resulyň owaz jeňňinden,
Ozal zülpükary kime çalyndy?

– Düldüliň enesi mahydyr-zeňni,
Misli semawatdyr, düldüliň reňni,
Emir Antar bilen eýledi jeňni,
Owal zülpükary şoňa çalyndy.

– Näden garadyldy Musanyň tury?
Näden ýaradyldy Esrapyl sury?
Ol nedir, kim, mydam alnynda nury?
Owal kim tanady, musulman boldy?

– Nykabyň göterdi, ýandyrdy tury,
Köpükden ýaraldy Esrapyl sury,
Hezreti Resulyň alnynda nury,
Hatya tanady, musulman boldy.

– Elbendiň söwdüjegi destinde,
Nä ölüdir dirileriň kastynda?
Ol nedir, kim, mydam Basra üstünde?
Ol ýerde Ezidiň myhy ýolundy?

– Bäş wagt namaz gul Nejebiň destinde,
Öli toprak dirileriň kastynda,
Muhammet Mustapa Basra üstünde,
Magrypda Ezidiň myhy yolundy.

Bular sözleri tamam edenden soňra patyşa aýtdy: «Bu garry bidöwlet sazynda-da, sözünde-de oglandan ryswa boldy, ýeňildi. Emeldarlarymy synap göreýin, olar näme diýerkä?» diýip, patyşa otuz iki emeldaryny ýanyna çagyrdy, hem:

– Eý, emeldarlar, bagşylaryň haýsy ýeňdi, haýsy ýeňildi, maňa şony aýdyp beriň-diýdi. Ol wagt bu ýandan biri çykyp:

«Eý, tagsyr patyşahym, bir zaman möhlet berseňiz, biz aýdyp bereli» diýdi.

Onda patyşa: «Möhlet berdim» diýdi. Otuz iki emeldar bir ýere ýygnanyşyp, maslahat edip: – Eý, joralar, bu garry bidöwlet-ä sazynda-sözünde oglandan ryswa bolup ýeňildi. Patyşa-ha muny bilmedi, Elbent ýeňilse-de, ýeňdi edeliň, «Pygamberler hem öz goşunynyň arkasyny sypapdyr» diýen bir nakyl bar-diýen netijä geldiler. Soňra patyşanyň ýanyna baryp: – Eý, tagsyr, patyşahym, Elbende söz barmy? Ol ýeňdi-diýdiler. Ol wagt patyşa olara: – Eý, bidöwletler, garry bidöwlet sazynda-sözünde oglanyň önünde heý gaçyp gutulyp bildimi? Siz näme patyşany haýwan diýip eşidipmidiňiz? Baryň, oglany egnine iki gat zerli don getirip ýapyň, altyny jüp jygany getirip, başyna sanjyň-diýdi. Oglanyň egnine iki gat zerli don getirip ýapdylar. Altynly jüp jygany hem getirip, başyna sançdylar. Oglan tagta çykan şazada kimin boldy. Ol wagtda bu ýandan biri çykyp aýtdy:

– Eý, tagsyr patyşahym, Elbent-de gadymdan gelen hyzmatkärdi, muňa bir köne güpbi-de bolmady-diýdi. Onda patyşa bir dogmanyň eline dört ýarym, teňňe çykaryp berip:

– Bar, bu gün şäheriň bazarydyr, Elbent ýaly garry adama üşemez ýaly arzan bahasyndan getir-de beräý-diýdi. Şol wagt ýene biri:

– Eý, tagsyr, onda jygasy kemis bolýar-diýdi. Onda patyşa:

– Bir bakgalyň tawusynyň perini ýol-da, al-da gaýdyber-diýdi. «Ajap bolýar» diýip, dogma ýöribermek bilen boldy. Bäriden çapanpurşuň ýanyna bardy, arzan bahasyndan şaýy kem dört teňňä her ýerinden pagtasy çykyp duran bir don satyn aldy. «Mende aýak kireýini alyp galaýyn» diýip, üç şaýysyny jübüsine urdy. Alan donuny egnine atyp, bir bakgalyň ýanyna bardy: – Eý, bakgal, aga maňa şol tawusyň perin ber-diýdi. Onda bakgal: «Tur, Yok bol, gerek boldy diýip, men neşämden aýrylarynmy?» diýdi. Dogma alan donuny egnine atyp, haýran bolup gaýdyp gelýärdi. Şol gelşine bir nanbaýyň tamdyrynyň başyna geldi. Görse, üç-dört sany towuk gezip ýör. İçinde bir horaz bar, görse, peri al-ýaşyl öwüsýär. «Alla janym, tawusyň peri bolmasa, towugyň peri boljak eken-dä. Şunuň yzynda ýetip bolsa, bir oňaý söwda

ekeni» diýip, daýaw dogma horazyň yzyna düşdi. Horaz gaçmaga, dogma kowmaga aýlanyşdy. Şol barşyna horazy ýadatdy. Bir ýerde horazy pak-ga basdy. Bularyň güpürdisine bir kepbe tamdan bir oglan çykdy, görse horazyny bir bela basyp ýatyr. Ol: «Eý, meniň horazymy nädýärsiň?» diýip gygyrdy. Dogma: «Horazyň peri patyşa gerek boldy» diýip, horazyň guyrugyny ýolup, bilini bogup alyp ýöräbermek bilen boldy. Elbendiň donuny eltip egnine ýapdy. Onda patyşa «Hany jygasy?» diýdi. Onda dogma: «Tagsyr patyşahym, tawusyň perin-ä tapmadym, bir towugyň perini tapdym», diýdi.

Patyşa: «Hany ony telpeginini gyrasyna sanç» diýdi. Elbendiň jygasyny sançdylar. Ol Nejep janyň jygasyna görä syrdamrak, owadanrak, egjemräk görünýär. Elbent kölegesine gözläp: «Alla janym, meniň jygam-a onuňka görä owadanrak, bu oglandyr, donuň gadyryny biler, jyganyň gadyryny bilmez, jygamyzy alşaly diýip, bir söz aýdaýyn, alşaysa, kempir ikimiziň ömrümüz ötinçä iýmäge boljak eken, alyşmasa, bu-da köýen sözüň biri boljak eken-dä» diýdi. Elbent bagşy: «Oglum, bäre otur, jygamyz alşaly» diýýär, Nejep jan «Alyşman» diýýär. Ikisi ýagly bagyr, sowala jogap, garşylykly gulpy-kilt, bir baş keleme söz aýdyşar gerek:

Elbent:

– Seniň jygaň iki başly,
Gel, jygamyz alyşaly.
Men bir pakyr, gözi ýaşly,
Gel, jygamyz alyşaly.

Nejep:

– Bu dünýä hem iki başly,
Men jygamy alyşmanam.
Gözden akan ganly ýaşym,
Men jygamy alyşmanam.

– Saba gülşene barmazmyň
Bibilden habar almazmyň?
Oglum, öl diýsem, ölmezmiň?
Gel, jygamyz alyşaly.

– Saba gülşene barmarmen,
Bilbilden habar alarmen,

Eýäm öl diýse, ölerem,
Men jygamy alyşmanam.

– Ok kimindir? – Atanyňdyr,
Ýaý kimindir? – Tutanyňdyr,
Ogul maly-atanyňdyr,
Gel, jygamyz alyşaly.

– Dine girmeyen mülhidem,
Hem tersaýam, hem jöhidem,
Meňki saňa näbähidem,
Men jygamy alyşmanam.

– Elbent diýer, saz çalmanam.
Oglum, sen gitseň, galmanam,
Närazy bolsaň, almanam,
Razylykda alyşaly.

– Nejep aýdar, hub sözüm bar,
Ilde-halkda bir resim bar,
Men oglanam, höwesim bar,
Men jygamy alyşmanam.

Bular sözlerini tamam edenden soň Elbent bagşy: «Eý, alyşmasaň, ters alyş» diýip, keseräge-de bakyp oturyberdi. Nejep janyň «Arymy almagyň ýeri geldi gerek» diýip, göwnüne gelip:

– Eý, ata, bärini bak-la, ýaşuly halky kän kine saklamazak bolar-diýdi. Muňa Elbent bagşy öz ýanyndan: «Maňa rehim geldi gerek, jygasyň berjek gerek» diýip, çak edip, ýüzüni Nejep tarapa öwürdi. Oglan Elbendiň sakalyndan orap alyp, onuň her ýan çekgesine bir şapbat çaldy. Özüne mälim, degmän ýören elin tekiz degşi bilen Elbent bagşyň gözünden ýalpyldap-ýalpyldap ot çykdy. Patyşa tagt üstünde oturan ýerinden muňa gözi düşdi: Ol: «Oglanyň ary bary çyn ekeni» diýip, bir güldi, onuň gülenine hem Elbendiň gözi düşdi. Ol: «Patyşamyz Nejebiň meni uranyňa wagty hoş bolup güldow» diýip, pikir etdi. Elbent:

– Men iň gowusy şu ýerden gideýin, bolmasa patyşa «Elbendi öldüriň» diýip, perman berermi-nädermi-diýip, ýerinden turdy, gapa tarap ugrady. Elbent bosagadan ýaňy bir aýa-

gyny ätläpdi. Şol wagt Nejep oylan: «Bu bidöwlet meni ýaňy depip ötüpdi, şol depgi üçinem arymy alyp galaýyn» diýip, erkek goçy ýaly bolup, bat alyp, ýüwrüp baryp, Elbendiň syrtynyň ýumurlan ýerine ras çüwüp bir depdi. Dyzyynyň kuwwaty giden garry honda baryp düşdi. Özüne mälim, patyşanyň gök daşdan bina bolan jaýy, Elbendiň maňlaýy bilen kükregi ebişiri baryp, daşa degdi... Elbent bagşy öýüne garşy ýoklar bolaýdy. Ol baryp karar tapsyn.

Habary kimden al, Soltanesen patyşadan al. Ol: «Alla janym, Elbent bagşyny bolsa beýdip goýberdik, bu oylan bolsa elden çykarar ýaly oylan däl ekeni. Muny öz ýurdu-myzdan öylendirip, aýagyny baglaýyn» diýip, göwnüne düwdide, kyrk-gije-gündizlik toýa başlady. Patyşahyň emeldarlary: «Eý, tagsyr patyşahym, bu kyrk gije gündüzlik toýuň bagşysy kim bolar?» diýdiler.

– Özüni aýtdyryp, onsoň gelin alyp berenimizde bolmajarmy?

Patyşa Nejep janyň ýanyna baryp:

– Eý, Nejep jan, bizde ýatyp-turup, dem-dynjyňy alyp, kyrk gije-gündiz hyzmat edersiň, otuz iki emeldarymyň barysy «Asla seniň sazyňdan-sözüňden gana bilmeýäris» diýýärler – diýdi. Onda Nejep «Ajap bolar» diýip, kyrk gije-gündiz hyzmat etmek bilen boldy.

Patyşanyň bir garry weziri bardy, adyna Esen wezir diýerdiler. Ol wezir dünýäden ötüpdi, onuň Ziwer beg diýen ogly bardy. Atalary ölenden soň, onuň ornuna wezir bolupdy. Ziwer begiň bir ýetişi oturan gyz dogany bardy. Adyna Mylaýym han diýerdiler. Onuň bir garry enesi bardy. Ol Mylaýym hanyň köşgüne gelip:

– Eý, oglum, Mylaýym jan, agaň Ziweriň gala gideli bäri bir aýdanam ötüp barýar, hemişe aýlanyp durýardy. Bu sapar ondam hiç bir habar bolmady. Gülçemen çoryny iberip, bir habar aldyrsak niçik bolar? – diýdi. Onda Mylaýym han «Ajap bor» diýip, Gülçemen çoryny ýanyna cagyryp: «Bar, Ziwerden habar alyp gel» diýdi, «Ajap bolar» diýip, Gülçemen çory gidiberdi. Ol galanyň ýanyna baryp, görse, ýygnanypdyr ýygyn-märeke, çöpde-çörde san bar, emma bu märekede san ýok. Olaryň ortasynda bir oylan bagşy çyrlap, aýdym aýdyp otyr, Gülçemen birinden:

– Bu waka haçandan bäri peýda boldy?-diýip sorady.
– Eý, bu dünýäden bihabar çory, otur, bu oglanyň patyşanyň gaşynda aýdyp oturaly bäri otuz ýedi gije-gündüzdür.
– Munuň adyna näme diýerler?
– Munuň adyna Nejep oglan diýerler.
– Haý-haý, ajap oglan eken-ow – diýip, yzyna ökjäni göteriberdi. Görse Ziwerem hoşlukda otyr eken. Ol dolanyp geldi-de:

– Eý, bibilerim, söýünji, agam wagtyhoşlukda oturan eken, otuz ýedi gije-gündizden bäri patyşamyzyň dergähinde bir käkil pereň oglan aýdym aýdyp oturan ekeni, görmäge göz gerek-diýdi. Emma muny eşiden Mylaýym gyz enesiniň gitmegine howlugyp, oturyp-turuberdi. Enesi baryp köşgünde karar tapsyn.

Habary kimden al, Mylaýym gyzdan al ol Gülçemeni ýanyňa çagyryp: «Ýaňy patyşanyň gaşynda bir oglan görüp geldim diýdiňmi?» diýip sorady. Ol «Hawa» diýdi.

– Onda maňa şony alyp gelip beräýseň.
– Eý, bibi jan, iki aýakly bende alyp bilermi?
– Alyp gelseň-de alyp gellersiň, alyp gelmeseň-de alyp gellersiň.

– Eý, bibi jan, eýdenden, özüňi öldürjek diýsene.
– Öldürmeden bäri-de iş kân, emel öwretsem edermiň?
– Hawa, ederin.
– Etseň, haremhana gir, meniň peri lybasymy geý, eliňe tylla sadaply gazmany al, ýüzüňde çeşmeni tut. Şol oglanyň çat maňlaýyna geç-de, iki gözüňden başga ýeriňi görkezmän, bir yşaratyň üstüne uruber. Eger şol oglanyň gaýraty bolsa, hökman çykyp, seniň habaryňy aljak bolar. Şonda sen meniň tarypymy belent etgeýsiň.

Çory: «Ajap bolar» diýip, ýöribermek bilen boldy. Nejep janyň aýdyp oturan ýerine baryp, onuň maňlaýyna geçip, gözi owadan çory yşaraty yşaratyň üstüne uruberdi. Nejep jan muny görüp, aýdyp oturan aýdymyny ýalňyşyberdi:

– Sen ýa bir aşyk sen, ýa bir mağşuk sen, ýa bir aşykdan gelen dil sen, seniň bir çykyp habaryňy almasam, maňa-da bir uly namartçylyk bolsa gerek-diýdi.

Nejep jan derrew ýerinden turup: «Patyşahym, bir arzym bar» diýdi.

– Oglum, ne arzyň bar?

– Tagsyr patyşahym, hyzmatyňyza düşeli bäre, sanap otursam, otuz ýedi gije-gündiz bolupdyr. Bir sargydym bardy, şony aýtmak ýadymdan çykypdyr.

– Oglum, ne sargydyň bar?

Ýedi ýaşymdan bäre bir rekagat namazy kaza goýmaýardym, rugsat berseň, şony okap, soňra aýtsam bolmaýarmy?

– Rugsatdyr.

Nejep janyň eline bir ak kündük berdiler. Ol täret kylan kişi bolup, ortara gelip, namaza durdy. Oturyp okan boldy, ýartysy ýok, egildi, galdy-egildi, galdy, otuz ýedi gije-gündüziň namazyndan bir sagatda dynyp, sähralap geljek kişi bolup, çykdy ýöriberdi. Özünü buljumdam-buljuma çekip barýardy.

Habary kimden al. Gülçemen çorudan al. Ol Nejep janyň gapdalyndan çykyp: «Nejep jan, bäre dur» diýdi. Nejep janam: «Habaryňy ber, çory» diýdi.

– Aýyplaşdyrmasaň, habarymy saz bilen bereýin.

– Saz bilen berseňem, tiz ber, bidöwlet, bolup durşumyzy biri göräýmesin.

Şu ýerde bentlerini ýazdyryp, synalaryny agardyp, tylla desseli gazmany ak mämäniň ikisiniň ortasynda goýup, Nejep jana garap: «Eý, Nejep jan, saňa Mylaýym han gelsin diýdi» diýip, bir baş keleme söz aýdar gerek:

Owazyň arşa ulaşdy,
Mylaýym han gelsin diýdi.
Seni soraşdy-yzlaşdy,
Mylaýym han gelsin diýdi.

Owazyň düşdi illere
Düşüp sen dilden-dillere,
Bar, dolan inçe billere,
Mylaýym han gelsin diýdi.

Seniň ýoluňa bakandyr,
Dagy-hijrany çekendir,
Gözden ganly ýaş dökendir,
Mylaýym han gelsin diýdi.

Misli enaryň özüdir,
Şekerden şirin sözüdir,
Esen weziriň gyzydyr,
Mylaýym han gelsin diýdi.

Aşyk ýolunda dönmedi,
Dünýäge iki inmedi,
Egлемegin Gülçemenni,
Mylaýym han gelsin diýdi.

Gülçemen sözünü tamam edenden soň Nejep jan:

– Eý, bidöwlet, bedrek çory, namaz bilmeyän ýerime namaz okan bolup, munça halaýyga it pyswasy, masgara boldum, meni çykaryp aýdan habaryň şумы, men ozal bir hanyň hyzmatyndan gutulabilmen ýörün, meniň ýene bir han namäme gerek? – diýdi.

– Eý, oylan, «bidöwlet» diýip agzyňy onda-munda uruberme, meniň aýdýanym näzenin han.

– Näzenin han diýdiňmi?

– Hawa.

Nejep jan jahyl oylan, çorynyň «näzenin han» diýeni gula-gyna ýakyp gitdi.

– Bidöwlet, bolup durşumyzy biri göräýmesin, maňa köşgüni, ýoluny salgy ber.

– Köşgi-de ýakyn, ýoly-da ýakyn, barjak wagtyňy aýt.

– Barjak wagtym – namaz şam ýa bararyn, ýa öldi habarymy eşidersiňiz, bar bibilerine söýünjiläber.

Nejep jan Gülçemen çorudan ýol salygyny aldy-da, yzyna gaýtdy, ýaňky aýdym aýdyp oturan ýerine baryp, «wah» diýip, özüni ýüzünleýin taşlady. Patyşa Nejebiň başujunda perwaz urýar. Ol:

– Meniň bagşyma göz çaldymy, dil boldumy, meniň şu bagşymyň keseliniň emini tapan adam bolsa, salgytdan azat, işigini ýel açyp, ýel ýapar ýaly ederin-diýip, duran halaýyga jar çekdirdi. Bu oturan halaýykdan hekim galmady, gurrandaz hem galmady, hemmejigi Nejebi görüp çykdylar, emma onuň keselini tapa bilmediler. Patyşa dergazap bolup:

– Meniň sorayan kentimde ýene hekim galdymy, ýa indi hemmesimi şu? – diýip sorady. Ol wagt bu ýandan biri çykyp:

– Eý, tagsyr patyşahym, pylan kentde bir garry mama bar, Lukmandan bāriki hekim şoldur, özi gelmäge ýaramaýar, ol ýüz on ýedi ýaşynda-diýdi. Patyşada gyt zat barmy? Bir ýel maýa kejobāni gurup iberdiler, baýaky garry mamany dembedenden getirdiler. Iki dyzynyň aşagyndan gujaklap, kempiri Nejep janyň başujuna eltip goýdular.

Patyşa kempire: – Eý, mama jan, bu bagşynyň keselini tapsañ, islän maksadyňa ýetseň gerek-diýdi.

– Eý, tagsyr patyşahym, bagşyň aňrujy keseli bar bolsa, taparys.

Nejep janam özüňe mälim, masgarabaz ýaly saň gaty bolup ýatyr. Kempir Nejep janyň kükreginiň üstünden uran eli ondan-oňa, mundan-muňa ýetip barýar. Onda patyşa oňa: «Eý, mamajan, eliňi ýaman gaty silkip aldyň-la?» diýdi.

– Eý, tagsyr, bagşyň keselini tapdym-diýdi.

– Bagşymyza näme bolupdyr?

– Bagşyňyza aşyklykdan dil ýetipdir.

– Eý, mama jan, özümüz-de şoňa ýorup otyrdyk, bagşynyň keselin-ä tapdyň.

Şondan soň patyşa Nejep janyň başujuna gelip: – Eý, Nejep jan, tur ýeriňden, Aljagyň dokuz gyz hem bolsa, alyp bereýin, ýene üç gije-gündiziň galypdyr, ony hem sow-diýdi. Nejep jan ölse-öljek welin, wada-da ýalançy boljak däl. Patyşanyň üç mertebe sözi syndy.

Iň soňunda patyşa:

– Sen, bidöwlet oğlan, ogurlykda-jümrülikde görsem öldürmesem, Soltanesen patyşa adym ite dakylsyn. Ýörün halaýyk, munuň daşyndan-diýdi. Halaýyk güwläp ördi, Nejebiň aşagyndaky keçāni hem silkip aldylar. Nejep doňan terne ýaly, şaly samanyň üstünde galyberdi.

Indi habary kimden al, Nejep jandan al. Ogrynça gözünü açyp görse, özünden başga iňlän siňek ýok. Niredesiň gaýraky derweze diýip, guş atjak mergen ýaly bolup, gara dutaryny egnine atyp, bükdekleý-bükdekleý gidip, iki ýaşyl syrçaly köşgün ýanyna bardy. Haýsy Mylaýym hanyň köşgüdigini, haýsy enesiniň köşgüdigini bilmän, Nejep jan şu ýerde çyn ebir-nowbahar ýyglap, gözünde ýaş, bagrynda daş, her elinde kyrk agyp daş, zar-zar ýyglap, bir bāş keleme söz diýse gerek:

Seni görmäge gelmişem,
Görmeginçe gidermiýem?
Birnäçe nar güllerinden,
Tirmeginçe gidermiýem?

Ajam ilinden gelmişem,
Ganly jigerim dilmişem,
Myrat almaga gelmişem,
Almagynça gidermiýem?

Aç, ýykylmys gapyňy aç,
Ak ýüzünden alayyn paç,
Gardaşyň boýnuma gylyç,
Çalmagynça gidermiýem?

Näzli han, köşgünden bakyp,
Ganly jigerim ýakyp,
Jynazam gapyňda okyp,
Ölmeginçe gidermiýem?

Sen meni saldyň oýnuňa,
Webal-ýazygym boýnuňa,
Aşyk Nejebi goýnuňa,
Salmagynça gidermiýem?

Nejep bu sözüni tamam etdi. Habary kimden al, Gülaýym handan.

Ol köşgüniň üstünde oturan ýerinde: – Eý, Gülçemen çory, gulagyma bir ýakymlyja owaz ilen ýaly bolup gidýär, daşaryk çykyp gözlesene-diýdi.

– Ajap bolar diýip, Gülçemen çory çykyp gözlese Nejep jan iki köşgüň arasynda «Almagynça gidermiýem» diýip delmirip dur.

Gülçemen:

– Eý, Nejep jan, alsaňda, islegiň bärde-diýip onuň elinden tutup, idip gaýdyberdi. Mylaýym han bir şum pikire gitdi. Ol: «Gülçemen çory bilse-de, bir owadan çory, şu ýere gelende çykman, meniň aýagym maýypmykany?» diýip towsup çykyp gözlese, çory Nejebiň elinden tutup gelyär.

Eý, bidöwlet bedrek, betbagt çory, ol oglanyň eli kim, seniň eliň kim, a onuň elinden tutup, idip gelip, onuň gözi körmi? – diýip Mylaýym gahar-gazap bilen goşa ýumurygyny düwüp, çorynyň ras iki göwsüniň üstüne saldy. Çory iki dyzynyň aşagyndan gujaklap diň asmandan gaýdyberdi. Ýeňsäniň düwülen ýeri, ýagyrynyň hekkelen ýeri, zigirrigiň tükenen ýeri-üçüsi ras degdi güpläp, ýygrylyp-düýrülip jürre bolan mal ýaly, ýatybermek bilen boldy.

Çory şu ýerde galyberdi.

Indi habary kimden al, Mylaýym han bilen Nejep jandan. Mylaýym han bilen Nejep jan ikisi gol boýuna salyşyp köşk üstüne çykdylar. Mylaýym han şu ýerde bentlerini ýazdyryp, synalaryny agardyp, Nejep jana garap: – Eý, Nejep jan, owaly bilen bir söz başy bolsun-diýip bäs keleme söz aýdar gerek.

Alys ýoldan gelen oylan,
Başyň üçin al gaç meni,
Ýürek-bagrym dilen oylan,
Başyň üçin al gaç meni.

Saba bolsa öser baglar,
Mundan ýeg bolarmy atlar,
Teble doly bedew atlar,
Başyň üçin al gaç meni.

Ter hynalar bar golumda,
Binalar sagy-solumda,
Pyýada gezsem ýoluňda,
Başyň üçin al gaç meni.

Mylaýym diýr, gara saçly,
Gara gözli, galam gaşly,
Meni goýma gözi ýaşly,
Başyň üçin al gaç meni.

Mylaýym bu sözi tamam edenden soň, Nejep jan:

– Meniň barara ýerim bolmasa, batara kölüm bolmasa, men seni göre alyp gaçaýynmy? Meni patyşa ýaly adamyň

hyzmatyndan getirip, aýdan habaryň şu bolýan bolsa, ine meniň turanym-diýip, ýerinden turuberdi.

– Eý, Nejep jan, owal birje sözbaşy diýmedimmi men saňa, mahlasyny aýdybersene-mahlasyny-diýip, Mylaýym gyz ýüz mün jilwe bilen tawus dek daranyp humayun dek jilwe kylyp, dyzboýundan teke ýassyk, bil bagdan körpe düşedi, Hindistan çitinden dokuz gat körpäniň arasyna girip, yşky peçek kimin bolup ýatyberdiler.

Bular bu ýatyşda ýedi gije-gündizläp ýatdylar, ýedi gije-gündizden soň Mylaýym jan oýandy. Otuz ýedi gije-gündiziň ukusyndan galan Nejep jan oýanmady. Mylaýym han oýananson: «Munuň bilen bolup ýatmam däl eken-ow, men bir weziriň gyzy bolup, bir aýak ýalaňaç jalataý bilen bolup ýatmam däl eken-ow, hälem wagty barka muny basymrak turuzyp kowawereýin» diýip, kowmaga-da kän gözi gyýman, Nejep jana garap, elinde sazy, dilinde sözi bir baş keleme söz aýdar gerek:

Balym ajam, janym ajam,
Saba boldy, tur, git indi,
Bir boldy gündizim-gijäm,
Saba boldy, tur, git indi.

Saba bolsa, agam duýar,
Yzmyzdan kowgy kowar,
Läşimizden gurt-guş doýar,
Saba boldy, tur, git indi.

Günüm gussaýa doldurar,
Syrym äleme bildirer,
Agam duýsa meni öldürer,
Saba boldy, tur, git indi.

Mylaýym diýr, gorkym çohdur,
Dostumdan duşmanym köpdür,
Senden gaýry ýarym ýokdur,
Saba boldy, tur, git indi.

Mylaýym bu sözünü tamam edenden soň, Nejep jan ýalpa gözünü açsa, «Tur gitden» başga söz eşitmedi. «Alla, biwepanyň boljagy şu eken-ow» diýip-oglan bir donuny egnine

geýip, bir donuny ýasgynçak alyp: «Indi men ölýän ölsem-de ukymy alyp öleýin» diýip ýöriberdi, bir boljumrak jaý gözläp barýardy. Mylaýym hanyň enesiniň kyrk tanap seýilgäh bagy bardy, ortasynda bir serhowzy bardy. Nejep jan şonuň başyna baryp, bir desse güli hem ýüzüne örtüp ýatyberdi.

Ziwer beg üç-dört atlyny ýanyna alyp gelip, uklap ýatan oglanyň boýnuna syrtnak salyp, ata süýredip alyp gidiberdi. Ony patyşanyň ýanyna eltip: «Eý, tagsyr, baýaky bidöwlet oglan meniň enemiň bagyna giripdir, iýenini iýipdir, iýmediginiň şahasyny döwüpdür» diýdi Patyşanyň ullakanrak miwäniň ogrusy ekenini bilip: «Bar, kyrk peşşaba eltip ber» diýdi. Ziwer beg Nejep jany kyrk peşşaba eltip berip: «Demhe-demden dara çekiň» diýip, öwrülip gaýdyberdi. Kyrk peşşab Nejep jany dara çekmäge gözleri gyýman: «Göz gyýyp, dara çeker ýaly oglan däl ekeni» diýip, oýlanyşyp durdular.

Indi habary başga tarapdan eşidiň. Patyşanyň alty aýlyk ýolda bir Ahmet beg inisi bardy. Patyşa kyrk gije gündiz toýa başlanda: «Ahmet beg gelsin, eşitse, meniň aýdyjy bagşym bar» diýip muňa çapar atly ýollapdy. Şol wagtlar Ahmet beg kyrk atlysy bilen gelyärdi, olaryň ýoly daryň üstünden düşdi. Ahmet beg görse, daryň aşagynda üýşmeleň görünýär. Ol atlylaryna: «Siz gala tarap sürüp gidiberiň, men şu daryň aşagyny bir barlap öteýin» diýip, at başyny öwrüp, daryň aşagyna barsa, kyrk peşşap Nejep jany dara asjak bolup dur. Ahmet beg: «Eý, peşşaplar, bu näme boldugy?» diýdi. Onda peşşaplar: «Patyşanyň aýdyjy bagşysy ölümli bolup, biziň elimize düşdi» diýende, Ahmet beg: «Bu bir günä etjek oglana meňzemeýär-le, oglanyň geýimlerini geýdiriň, oglany öldürmeg-ä bu ýana dursun, şu oglana agramly söz aýtsaňyzam sizi tohumurt edip gyraryn» diýdi-de ugraberdi. Nejep janyň moýnunda gyl tanap, elinde saz bolmasa-da, dilinde sözi, Ahmet bege garap, «Eý, beg aga, bári dur, öz günämi özüm aýdyp galaýyn» diýip, zar-zar ýyglaý, bir baş keleme söz diýse gerek:

Eý, ýaranlar, musulmanlar,
Meni azat et, Ahmet beg.

Ogurlyk maňa töhmetdir,
Meni azat et, Ahmet beg.

Bardym Gülaýym ýanyna,
Rakyplar suwsar ganyma,
Delalat bil bu janyma,
Meni azat et, Ahmet beg.

Men aşygam gyzył güle,
Ýetişdiň kyrk ýigit bile,
Bar-da meni şadan dile,
Meni azat et, Ahmet beg.

Gyzyl gülem, gyrmyzyýam,
Men ýören ýaban düziýem,
Men birewiň ýalňyzyýam,
Meni azat et, Ahmet beg.

Asmana ýetmedi dadym,
Seni ýetirdi hudahym,
Aşyk Nejep diýerler adym,
Meni azat et, Ahmet beg.

Nejep bu sözüni tamam edenden, Ahmet beg atyny sürüp gidiberdi. Bäriden gahar-gazap bilen agasynyň ýanyna bardy, salam ýok, zat ýok. «Eý, aga bolsaň bol weli, bu ne iş?» diýdi. Onda patyşa: «Ahmet beg, eýgilikmi?» diýdi.

– Eýgilik bolanda şeýle iş ederlermi, aýdyjy bagşym bar diýip, meni alty aýlyk ýoldan heläk edip getirdiň, bu günki gün ol bagşyňy daryň aşagynda gördüm.

– Ahmet jan, ölümlidir ol, öldürjekdirin ony.

– Aga, bir ölümlü-iki ölümlüni biz diläp alyp bilmerismi!

– Eý, Ahmet jan, eger öz janymy dileseň, bereýin, başga näme dilegiň bolsa bitireýin, ýöne oňa ölüm jezasyna hudaýyň ýanynda oňa wada edendirin.

Görse, agasynyň jylawy özünden-de gatyrak. Ahmet beg: «Alla janym, bu bidöwlet meniň diýenimi etjek däl-ow, muňa başga bir akyl tapaýyn» diýip oýlandy-da: «Eý, aga, onda başga bir dilegim bar» diýdi.

– Ahmet jan, başga nä arzyň bar?

– Eý, aga şol bagşyny üç gije-gündiz aýtdyryp eşideýin, üç gije gündiz toý tutaýyn, üç gije-gündizem patyşalyk süreýin, ozüňem tagtyňdan düş.

– Ajap bolýar, Ahmet jan:

Patyşa tagtyndan düşüp, haremhanasyna urup gidiberdi. Ahmet jan tagta münüp: – Üç gije-gündiz toýum bar, eşidip gelmedigiň başy ölümli, maly talaňly-diýip, çar tarapa jar çekdiriberdi. Patyşanyň jarçysynyň biri Mylaýymyň köşgüniň ýanyndan: «Patyşanyň bagşysy üç gije-gündiz aýtdyryp, eşidip, öldürjekler, şuny eşidip, barmadygyň başy ölümli, maly talaňly» diýip, gygyryp ötiberdi.

Muny Mylaýym han eşidip, bitakat, biaram boldy, sabyr-takaty galmady, janyna howul düşüp, «Alla janym, ýarymy görmän galmaly boldum-ow» diýip, haremhana girip, perizat lybaslaryny geýip, dakyna bilenini dakynyp, ýer, minnetdar bolsaň-basaryn, bolmasaň basmaryn diýip, özüni bezäp, köşgüň önüne çykdy, bir garry kempir mama sataşdy. Mylaýym: «Ýör, mama jan, toýa barsaň» diýip, mamanyň elinden tutup, tasanakladyp, süýräp ýöriberdi. Mamanyň her aýagy bir ýere degýär. Onda mama: «Eý, oglum, assarak» diýýär, – Assaragyňy görüpdirin-diýip, mamany deri süýrän ýaly, süýreý-süýreý märekäniň bir çetinden eltip taşlady. «Al, mama jan, hoş, alla ýaryň indi seniň» diýdi. Özüňe mälim, Nejep janam bazary guralan toýda aýdym aýdyp otыр. Mylaýym han Nejep janyň husny-jemalyny görüp, takat berip durabilmedi. «Şu zaňňaryň ogly bilen men ýedi gije-gündiz hemra bolup ýatdym, meniň boýnumda ýupar-müşk dermanlarynyň ysy bar. Şunuň ele tarapyna geçip duraýyn, ysym baryp burnuna ursa, meniň şu märekä gelenimi bilip, maňa bir söz gatsa, ölsem-de şunuň bilen öleýin. Ýok, ony bilmese, onda öz aýagyndan özi tozar gider-dä» diýip, Mylaýym han Nejep janyň eýle tarapyna geçip durdy. Nejep janyň baýaky ýedi gije-gündizläp öwrenişen yslary burnuna urdy.

Ýarynyň gelenini bilip «Eý, gözüňe döneyin, boýuňa döneyin, jan bazary gurlan toýuma sende geldiňmi?» diýip, Mylaýymy gözi görmezden, ortada oturan ýerinde zor, çyn ebri-nowbahar ýyglaп, bir baş keleme söz diýse gerek:

Gitme-gitme, senden habar alaýyn,
Gözleri messanym, toýa geldiňmi?
Söwdüгим, adyňa gurban bolaýyn,
Jennetim, bossanym, toýa geldiňmi?

Sensiz ýagty günüm maňa erir şam,
Biçäre misginim, dertlidir synam,
Derdime dermanym, genjim-hazynam,
Gazalym, dessanym, toýa geldiňmi?

Bu yşkyň ataşy ýakdy magrajy,
Muhabbet süýjüdir, aýralyk ajy,
Gözümiň röwşeni, depämiň täji,
Hem hanym,
soltanym, toýa geldiňmi?

Jan şährini saňa bereýin para,
Bir ejiz bendäň men, çekdirme dara,
Goýnuň içi meňzär pasly-bahara,
Bilbil gülüstany, toýa geldiňmi?

Aşyk Nejep ýar ýoluna baş goýup,
Kim ötdi dünýäden didardan doýup,
Al ýanak üstüne zülpüni ýaýyp,
Alma zenehdanym, toýa geldiňmi?

Bu sözüni tamam edenden soň, Mylaýym gyz:

– Eý, zaňňaryň ogly, indi sen söz gatdyň, indi seniň bilen
ölmedik namart bolsa gerek-diýip, märekäni o ýana-bu ýana
tirsekläp, märekäniň orta gürpüräğine baryp, Nejep janyň
ýanyna barmaga uýalyp, bürenip duruberdi. Muňa Nejep
janyň gözi düşüp:

– Eý, gözüne döneyin, boýuňa döneyin, indi kimden
bürenip dursuň, kimden basylyp dursuň, ýanjagazyma
geläýseň bolmaýamy! – diýip Mylaýym gyza garap bir bäs
keleme söz aýdar gerek:

Söwdüгим, kaýdan geler sen,
Ýoluňa gurban bolaýyn.

Haýsy ulusdan bolar sen,
Iliňe gurban bolaýyn.

Söwdüгим, näge durar sen,
Ýüzüňi kimden бүрär sen,
Perenjäh ýerden süýrär sen,
Halyňa gurban bolaýyn.

Nala-ha, söwdüгим nala,
Meger, peýmanamyz dola,
Meni şitde kimin ora,
Biliňe gurban bolaýyn,

Doldur-ha, söwdüгим doldur,
Indi peýmanamyz şoldur,
Gul Nejebi özüň öldür,
Eliňe gurban bolaýyn.

Nejep bu sözünü tamamladandan soň, Mylaýym gyz gelip,
Nejebiň garşysyna geçdi-de oturyberdi. Ol:

– Eý, zaňňaryň ogly, «Özüň öldür-pözüň öldür» diýip
namartçylyk edip oturma, eliňdäki sazy bäri al, men ölemde
sen öljek dälmi näme? – diýdi. Onda Nejep:

– Eý, Mylaýymjan, ýüregimde ýene birje pynhan sözüm
bar, şonam aýdyp, sazymy saňa bereýin-diýip, Nejep jan
ýüregindäki sözünü aýdar, gör, näme diýýär:

Seriňe döneyin gül ýüzli ýarym,
Özüň öldür, meni berme jellada.
Gije-gündiz meniň sen intizarym,
Özüň öldür, meni berme jellada.

Hanym jellat buýrmuş meniň kastymda,
Kişi beýle giç gelermi dostuna,
Üç günden soň elter daryň astyna,
Özüň öldür, berme meni jellada.

Tomaşa eýlediň meniň oýnuma,
Edep-ekram bilen girdiň goýnuma,
Üç günden soň arkan düşer boýnuma,
Özüň öldür, meni berme jellada.

Arzyň ýetirin şirin diliňe,
Gurban olam lebleriňe balyňa,
Nejebi öldir, hanjar alyp eliňe,
Özüň öldür, meni berme jellada.

Nejep bu sözüni tamam edenden soň Mylaýym gyz aýtdy:
– Eý, zaňňaryň ogly, men saňa ýaňy aýtmadymmy, «jellat-pellat» diýip oturma eliňdäki sazyňy bäri al-diýdi.

Onda Nejep jan: «Ine dutar, Mylaýym jan» diýdi. Mylaýym gyz şu ýerde Nejep janyň piriniň beren gara dutaryny elinden alyp, ör boýuna galyp: «Eý, haýy-halaýyk, garyndaş-dogan, daýy-ýegen, men şu gün şu oglana gurbanlyk bolmaga geldim» diýip, bir baş keleme söz aýdar gerek:

Eý, ýaranlar, musulmanlar,
Nejebe gurbana geldim.
Arzym eşiť, begler, hanlar,
Men şuna gurbana geldim.

Eý, gadyrdan tagalarym,
Hassa bolsam, sagalaram,
Eşidiň, beg agalarym,
Nejebe gurbana geldim.

Çölde gezen ahylarym,
Suwda ýüzen mahylarym,
Eşidiň, beg daýylarym,
Nejebe gurbana geldim.

Säheriň daň ýyldyzyýam,
Esen weziriň gyzyýam,
Mylaýym hanyň öziýem,
Nejebe gurbana geldim.

Mylaýym bu sözüni tamam edenden soň, Ahmet beg agasynyň ýanyna bardy. «Eý aga, baýaky öldürjek diýen oglanyň, owal bir bolsa, indi iki boldy» diýdi.

Onda patyşa: «Ikisinem öldüräýerin» diýdi.

– Eý, aga, ol oglanyň işi jan ýalyjak weziriň gyzy bilen eken, «Pylan patyşa weziriniň gyzyny bir aýkýalaň jalataýa deň edip öldüräýipdir» diýen at başga birinden galsa galsyn, senden galmasyn. Aga, iň gowusy sen olary ýurtdan çykaray.

– Ahmet jan, eýse, gözüme görünmesin ýurtdan çyksyn.

– Aga, şol oglanlary ýurtdan çykarjagyň çynmy?

– Hawa, çyn.

– Aga, meniň ýurdumdan daş ýurt ýok, men olary alyp ýöribersem näderkä?

– Gözüme görünmese bolýar.

Ine, şundan soň Ahmet beg Nejep jan bilen Mylaýym jany päkize bir ata mündürip, alty aýlyk ýola alty basyp, ilatyna baryp ýetdi.

Ahmet beg ilatyna baryp, kyrk gije-gündizläp toý berdi. Kyrk gije-gündizlik toýuny sowup iki molla, bir kazy getirip, Mylaýym jany nikalap alyp berdi. Olaryň ikisini bir ak öýe salyp, dört töwereginde bagşy aýtdyrdylar. Şunlukda bular maksat-myratlaryna ýetdiler.

Soraglar we ýumuş:

1. «*Nejep oglan*» dessanyndaky wakalar nirede bolup geçýär?
2. *Elbent Sona gelni nähili tapyp durmuş gurýar?*
3. *Nejep oglan kimiň elinde terbiýelenýär?*
4. *Nejep näme üçin Aşygaýdyňňka iberilýär?*
5. *Nejep Aşygaýdyňdan näme öwrenýär? Olaryň arasynda nähili sorag-jogap bolýar?*
6. *Nejep Aşygaýdyň bilen hoşlaşyp, nirä gidýär? Onuň başyndan nähili wakalar geçýär?*
7. *Elbent bilen Nejebiň aýdyşygy nähili gutarýar?*
8. *Nejep Mylaýym gyz bilen nähili tanyşýar? Bularyň başyna nähili kyn günler düşýär? Olary kim halas edýär?*
9. «*Nejep oglan*» dessany nähili tamamlanýar?
10. *Dessany tutuşlygyna öýde okaň, ondan bölekler ýat tutuň.*

❧ «NEJEP OGLAN» DESSANY BARADA ❧

«Nejep oglan» – ajaýyp türkmen halk dessany. Ol ýörite bagşyçylyk-sazandalyk kesbine bagyşlanyp döredilen dessandyr. Türkmenlerde bagşy-sazandalara, öňki döwürlerde bolsa has hem dessançy bagşylara uly hormat, mertebe goýlupdyr. Şonuň üçin XVIII asyrdan başlap, halk dessanlarynyň däpleri bilen dessançy ýazyjylaryň ussatlary orta çykýarlar. Andalyp, Şabende, Şeýdaýy, Magrupy, Mollanepes, Misgingylyç diňe bir şahyr däl-de, eýsem kämil dessançy ýazyjylardyr. Dessançy ýazyjylaryň orta çykmagy bilen-de dessançy bagşylaryň şöhraty has artýar. Dessançy bagşylar uly sýužetli eserleri çeper suratdan tomaşaça getirýärler. Uly sýužeti çeper aýdyp berýän-dessançy bagşynyň ýanynda oturyp, eseriň mazmunyny hereketler, dürli äheňler, sesler bilen şeýle täsirli, ötgür gyzykly edip aýdyp berýär. Şeýle dessançynyň juda ussat artist bolmagy şert bolupdyr. Ýene bagşy bolsa eserdäki gahrymanlaryň duýgy-düşünjelerini, garaýyşlaryny beýan edýän goşgulary heňe salyp aýdym edip aýdypdyr (häzir dessançynyň hyzmatyny bagşylaryň özlери ýerine ýetirýärler). Dessançy-bagşylaryň tomaşasy XVIII–XIX asyr türkmen durmuşynda teatr sungatynyň, hususan-da operanyň ornuny tutupdyr. Olaryň tomaşasynda sahna bezegi we ýeke obrazlary oýnaýan aýry-aýry artistler ýetenok diýäýmeseň, köp derejede opera sungatynyň XVIII–XIX asyr türkmen durmuş ýagdaýy bilen bagly ýaşayşdyr.

«Nejep oglan» dessany beýan edilişi ýaly dessançy bagşyň kämil halypasy bolmaly. Halypa bagşa saz-söz sungatynyň ähli syrларыny öwretmekden başga, onda adamkärçilik häsiýetlerini-de terbiýelemeli. Halypa pata berende bagşynyň diňe bir bagşyçylyk kesbine däl, eýsem, bu kesbiň predmetlerine-de keramatly bir zat hökmünde garamagy talap edýär. Onuň diňe bir bagşy däl-de tomaşaçy halkyň her bir

soragyna jogap berip bilýän juda päk hem gepe çeper (dessançy) bolmagyny-da talap edýär. Muňa Aşygaýdyň piriň Nejep bilen bolan gatnaşyklary mysal bolup biler. Mylaýym bilen Nejebiň gatnaşyklarynda ýene Aşygaýdyň piriň he-maýatlaryny görmek mümkin. Mahlasy Nejep kämil bagşy, juda ynsançylygy päk adam bolup ile goşulýança, Aşygaýdyň pir onuň gapdalyndan aýrylmaýar.

Nejep bilen Elbent bagşynyň gatnaşyklary arkaly wezipe, şöhrat baýlyk üçin göreşýän köşk adamlary hökümdarlar bi-len päklikden, zähmetden, ýönekeý, ynsaply adamkärçilik-den lezzet alýan adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar açylyp görkezilýär.

Soraglar we ýumuş:

- 1. «Nejep oglan» dessany nähili mowzugda? Onuň beý-leki türkmen halk dessanlaryndan näme aýratynlygy bar?*
- 2. Aşygaýdyň kim? Ol barada nämeler bilýärsiňiz?*
- 3. Nejep oglanyň nähili häsiýetlerini haladyňyz? Näme üçin?*
- 4. Türkmeniň iň tanymlal dessançy bagşylarynyň sanawyny düzüň.*

BAGŞYLAR

Bagşy (bahşy) -1) aýdymçy, aşug, baksy, ozan; 2) ýazyjy, kätip; 3) ruhany, monah. Bu söz termin hökmünde ilkinji gezek gadymy türk (uýgur) tekstlerinde gabat gelýär.

Şerefiddin Ýezdiniň «Zafarnama» eserinde «Uýgur bagşylary», «Türk bagşylary» ýatlanýar. «Baburnamada» bolsa bagşy termini «kätip» manysynda getirilýär. Türkmenleriň, azerbaýjanlaryň, anotoly türkmenleriniň arasynda bu söz «aýdym aýdýan aýdymçy, sazanda, muzykant» diýen manylara eýe bolýar. («Yslam ensiklopediýasy» Ystambul. 1950-nji ý. 1 tom. 233–236 sah). Akademik A.N. Samoýlowiçiň tassyklamagyna görä, bagşy sözi «Sanskrit» sözi bolmaly, ol söz buddizim dini bilen «mugallym» diýen manyda türkîý halklaryň arasynda ýayrapdyr.

Şeýlelikde, Bagşy-halkyň aýdymçysy, edebi ýadygärlikleri, öwüt-nesihatlary saklaýjy, halka ýaýradyjylar bolupdyr.

Häzir bar bolan maglumatlara görä, türkmen halkynyň bagşylarynyň aýdym-saz sungatyny ilkinjiler bolup ýygnaýjylar we öwrenijiler, olary halka ýetiren rus alymlary Wiktor Aleksandrowiç Uspenskiý we Wiktor Mihaýilowiç Belýaýew bolupdyr. W.A.Uspenskiý we W.M. Belýaýewiň işleri türkmen medeniýetiniň aýrylmaz bölegi bolup galdy. Köp adamlaryň ykballaryny özleriniň we işleriniň ykballary bilen baglanyşdyrdy. Olaryň işi Türkmen bagşylarynyň gymmatyna ýetip bolmajak iş hökmünde galdy. Köp milletli Orta Aziýa halklarynyň saz-sungatyny öwreniji, ýygnaýjy alymlaryň işi günlerem öz ähmiýetini ýitirmäni gelýär. Bu işi 1928-nji ýylda «Turkmenskaýa muzyka» ady bilen Moskwada neşir edildi.

Olaryň aýdym sazalaryny ýazyp alan bagşylardan soň, birnäçe bagşylar ösüp ýetişipdirler. Olaryň aýdym-sazlary häzirki günlerde-de radio we telewidenýelerde ýaňlanýar. Bizniň watanymyz Özbegistanda öz aýdym-saz ýoluna eýe bolan, birnäçe türkmen bagşylary ýaşap geçipdir we ýaşaýarlar.

ORAZMÄT OGLY ALTYBAÝ BAGŞY

Özüniň bütin ömrüni hoş owazy, ýakymly sazy, bilen diňe bir Özbegistanda däl, eýsem Türkmenistanyň Daşoguz, Lebap sebitlerinde-de özüni tanadan Altybaý bagşy 1890-njy ýylda Biruny etrabynyň «Azat» obasynda sazanda, bagşy Orazmät aganyň maşgalasynda dünýä inipdir.

Oglunyň hem saz çalmaga, aýdym aýtmaga höwesiniň uludygyny bilen kakasy ony ilki özi, soňra başga bir bagşa halypalyk etmegi tapşyrypdyr. Ýaş Altybaý aýdym-saz syr-laryny pugta öwrenip 14–15 ýaşlarynda halkyň önüne çykyp, uly toýlary sowýan bagşy bolup ýetişipdir. Altybaý örän ýat-keş we zehinli bolup, haýsydyr bir zady ýa-da aýdymy bir gezek eşitse hiç wagt ýatdan çykarmaz eken. Şol döwürlerde geçirilýän toýlarda ir agşamdan tirme aýdymlar aýdylyp, soňra dessan diňlenilmegi adata aýlanypdyr. Bagşy tirme aýdymlarda Magtymgulynyň sözlerinden halkyň göwnünden turýan aýdymlary uly höwes, joşgun bilen aýdardy.

Özüniň ussatlygy hem-de ýerine ýetirijilik çeperçiligi, şorta sözdür, ýomak aýdyp, özüniň döreden käbir goşgularyny aýdym aýdyp oturan ýerinde düzüp, saza geçirip, hiç hili säginmän aýdyp goýbermek ýaly sypatlary bilen halky özüne çeken bagşynyň repertuarynda türkmen halk dessanlaryndan «Ýusup-Ahmet», «Şasenem-Garyp», «Saýatly-Hemra», «Huýrlukly-Hemra» ýaly yşky-liriki dessanlar bilen «Görogly» eposynyň ähli şahalary giň orun alypdy. Onuň 18 dessany ýatdan bilendigi halka mälim.

Dessançy Altybaý bagşy 1968-nji ýylyň maý aýynda aradan çykypdyr. Onuň Akjagül bagşy, Allamyrat bagşy, Kulum bagşy, Şaberdi bagşy, Amanly bagşy we Namazbaý bagşy ýaly şagirtleri halka mynasyp hyzmat etdiler.

KULUM BAGŞY

Kulum bagşy 1938-nji ýylda Garagalpagystanyň Dörtgül etrabyndaky «Bezirgen» obasynda dogulýar. Şol ady agzalan obada 8 ýyllyk mekdebi tamamlayar atasy öz döwrüniň sowatly adamsy bolupdyr.

Kulum bagşy ýaşlygyndan Illi aganyň (Ak telpek molla) elinde terbiýelenip, poeziýa bolan höwesi artýar. Obada toý bolanda bagşylaryň aýdýan aýdymalaryny öwrenmäge onda tebigy ylham döreýär. Öz deň-duşlarynyň arasynda eşiden bagşylary bolup (meňzedip) aýdym aýdar eken. Aýdym-saza bolan höwesini bilen atasy ony şol döwrüň atly bagşylarynyň biri (Garagalpagystanyň Sarymaý obasyndaky) Mämmet bagşa (Iakamy Kör bagşy) şägirt beripdir. Mämmet bagşynyň şägirdi bolup ençe wagtlap ýörüpdir. Mämmet bagşynyň dyn-gysyz aladasy netijesinde öz döwrüniň talantly, ukyply, şirin owazly bagşysy bolup ýetişýär.

Kulum bagşy Altybaý bagşydan hem aýdym saz sungatynyň sylrlaryny öwrenipdir.

Kulum bagşynyň başga bagşylardan aýratynlygy uly toýlarda gije-gündiz aýdanda-da bir gezek aýdan aýdymyny başga gaýtalamandyr. Ol aýdymy aýtdyk saýyn onuň owazynyň ýakymlylygy, ylhamynyň joşgunlylygy märekä gatnaşyjylary ussatlyk bilen özüne çeken ezber bagşy hasaplanypdyr.

Ikinjiden beýleki bagşylar bilen deňeşdirende onlarça dessanlary ýatdan aýtmagy başarypdyr onuň söýüp aýdýan dessanlarynyň hataryna «Görogly», «Ýusup-Ahmet», «Asly-Kerem», «Şasenem-Garyp» ýaly dessanlary diýseň gyzykly aýtmagy başarypdyr. Oňa sazandarlyk eden Aýtmät, Gylyç-durdy gyjakçylar bolupdyr.

RUZYMBEK BAGŞY

Ruzymbek bagşy Garagalpagystanyň Dörtgöl etrabynyň «Akbaşly» obasynda türkmen maşgalasynda dünýä inýär. Kakasy Myrat bagşy Nowruz baýramy gününde dünýä inendigini üçin, «Hemişe bahary ýatladyp dursun, durmuşy bahar ýaly şagalaňly, şadyýan bolsun» diýip, oňa Ruzymbek diýip at goýýar. Ruzymbek ýaşlykdan aýdym-saza höwesek oglan bolýar. Onuň kakasy Myrat, babasy Emin belli bagşylar bolupdyrlar. Ruzymbek ýaşlygynda kakasynyň hem babasynyň aýdym-sazyna hüwdülenen ýaly bolýar. Heniz mekdebe okuwa barmanka, ol ata-enesinden rugsat alyp öýdäki türkmen dutaryny hem gyjagy çalmagy öwrenýär. Şol döwürde ähli Garagalpagystanda, tutuş Horezimde geçirilýän toýlary aýdym-saz dessan aýtmak bilen bezäp ýören Myrat bagşy ogly Ruzymbekde bagşyçylyk senedine bolan güýçli höwesi ir duýýar. Bir gün ol ogluny ýanyna çagyryp: «Oglum, bagşy sazanda diýeniň il adamy bolýar. Ol halkyň islän zadyny aýtmaly bolýar. Sen bagşy boljak bolsaň, aýdym sazy, desany köpräk öwren. Özü-de öňki bagşylardan öwrenenlerini üýtgetmän aýtsaň, sen köp hormat gazanarsyň, ynama geçersiň. Bagşyçylygyň, aýdym-sazyň gadryny bil. Şeýtseň halk seni hormatlar, hor etmez» diýýär. O 18 ýaşyna baranda, ejesi Sapargül, onuň yzy bilen kakasy Myrat bagşy dünýäden ötýär. Ýagşy adamlaryň aladasy bilen Ruzymbek Garagalpagystanyň Hojaili, Şapbaz, Goňrat şäherlerinde çagalar öýlerinde terbiýelenilýär, on ýyllyk bilim alýar.

1948-nji ýylda Ruzymbeginiň durmuşynda aýratyn bir pursat bolýar. Ol on ýyllyk mekdebi tamamlap ýaş bagşy-aýdymçylaryň, mekdep okuwçylarynyň Respublikan olimpiadasyna gatnaşyp, dutardyr gyjakda saz çalmakda, halk aýdymlaryny aýtmakda aýratyn tapawutlanyp baýrakly orny eýeleýär.

«Aýdym-sazyň, bagşyçylygyň özümde at-abraý getirjekdigine men şonda ymykly göz ýetirdim» diýip, Ruzymbek şondan soňra Daşkende gelip belli saz öwrenijiler Ybraýym Hemraýew, Sabyr Babaýew bilen duşandygy, olaryň maslahaty bilen ilki aýdym-saz öýünde, soňra Özbek döwlet konserwatoriýasynda okandygy, aýdym-saz ugrundan ýokary bilim alandygy barada gürrüň berýär. Konserwatoriýada okan ýyllarynda Ruzymbek Myradow özbek klassyky Orta Aziýa halklarynyň, rus we daşary ýurt halklarynyň aýdym-sazlary boýunça düýpli bilim alýar.

Konserwatoriýany üstünlikli tamamlan Ruzymbeki halypalary M.Karyýakybow adyndaky Özbek döwlet filarmoniýasynyň halk saz gurallary orkestirinde gyjakçy sazanda hökmünde işlemäge mynasyp görýärler. Belli özbek kompozitory Muhtar Aşrafy bolsa, Özbekistanyň telewideniýe we radio gepleşikler baradaky döwlet komitetiniň halk saz gurallary orkestirinde dirižorlyk etmegi hem oňa teklipe edýär. Ruzymbek Myradow bu ähmiýetli işleriň hiç birinden daşda durmaýar.

Ussat sazanda, zehinli bagşy hökmünde Ruzymbeginiň ady Garagalpagaýstanda, Özbekistandyr Täjigistanda, Türkmenistanyň Daşoguz welaýatynda giňden tanalyp ugraýar. Bagşy öz kakasy Myrat bagşynyň aýdýan dessanlaryndan başga-da özbek halk dessanlary «Alpamyş», «Gündogmyş» ýaly belli folklor eserlerini hem ýatdan öwrenýär. Ol «Şasenem-garyp», «Zöhre-Tahyr», «Saýatly-Hemra», «Nejep oglan» ýaly halk dessanlarynyň 20-sini ýatdan bilip ussatlyk bilen aýdýar. Ol özbek şahyry Etibar Ahunowa bilen dessan hem döredipdir. Türkmeniň beýik şahyry Magtymguly barada, şeýle hem öz durmuş ýoly hakda-da dessan döredip ýören eken.

Ruzymbek bagşy halkdan halk bagşylaryndan eşidip, öwrenen aýdym-sazlarynyň heñini aýdymdyr dessanlaryň sözünü ýoýman aýtmaga, gadymdan gelyän kada hökmünde berk üns berýär. Onuň özüniň halk mukamlary esasynda döreden türkmen hem özbek aýdymlarynda millilik halklyk häsiýeti aýdyň duýulýar. Ol özbek aýdymlaryny aýdanynda, Kämiljan Ataniýazowyň, Babamyrat Hamdamow ýaly belent hem ýakymly owazly bagşy hökmünde, türkmen aýdymlaryny

áýdanynda bolsa Garagalpagystanda hem Daşoguz welaýatynda ýaşayan türkmen bagşylarynyň iň ökdesi hökmünde göz önüne gelýär. Özüniň bereket tapan ajaýyp kesbi bilen özbek-türkmen dostlugyny pugtalandyrýar.

Onuň 1963–1964-nji ýyllarda plastinka ýazdyran «Şasenem-Garyp» dessanyny diňe bir Orta Aziýada, Gazagystanda däl, eýsem Owganystan ýaly daşary ýurtlarda-da uly isleg bilen satyn alýarlar.

Oňa 1970-nji ýylda «Özbekistanyň at gazanan artisti», 1989-nji ýylda «Özbekistanyň halk artisti» diýen hormatly adyň berilmegi-de bagşynyň hyzmatynyň ykrar edilmegidir. Özbek halky bilen dogan ýaly bolup galan Ruzymbek özüniň dogduk mekanynyň guwanjydyr.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Orta Aziýa halklarynyň saz sungatyny kimler öwrenýär?*
- 2. Orazmät ogly Altybay bagşynyň sungaty barada nä-meleri bilýärsiňiz?*
- 3. Kulum bagşy haýsy dessanlary ýatdan áýdypdyr?*
- 4. Bagşy sözüniň manysyny düşündiriň.*
- 5. Ruzymbek bagşynyň ömür ýoluny gürrüň beriň.*

❧ VIII– X ASYRLARYŇ EDEBIÝATY ❧

Gadymy ösen döwletleriň möhüm söwda ýollarynyň biriniň ugrunda ýerleşen Özbekistanyň geografik ýagdaýy köp asyrlaryň dowamynda dürli medeniýetiň birleşmegine we olaryň hemme pudaklarynyň özara baglanyşykly bolmagyna şert döredipdir.

Biziň eramyzdan öňki VI we V asyrlarda bu töweregi arhemenidleriň imperiýasy özüne tabyn edipdir. Türkmenistanyň töwereginde ýaşayan halklar bolsa, Ahamenid Eýranynyň medeni sferasyna-ojagyna çekilipdir. Emma bu deňi taýy bolmadyk döwlet iki ýüz ýyldan soň tanymal serkerde Aleksandr Makedonskiniň esgerleriniň örän güýçli zarbasy astynda dargapdyr. Netijede Orta Aziýa salym geçmänkä, Aleksandryň imperiýasynyň Aziýa böleginde döredilen döwletiniň sostawyna girizilipdir. Bu döwlete slewkidler dinastiýasy baştutanlyk edipdir (Selewk-Aleksandryň goşun serkerdeleriniň biri. Ol şu dinastiýany esaslandyrypdyr).

Şeýlelik bilen Orta Aziýa ellin medeniýetiniň elementleri girizilipdir. Orta Aziýanyň bütin töwereginde selewkidleriň döwründe başynda öz garaşsyz wazilewsleri (serkerdeleri) duran köp sanly kiçi döwletler emele gelipdir.

VII asyryň ortasyndan başlap, Orta Aziýa araplaryň basyp alyşlaryna sezawar edilipdir. Araplaryň ýaragly güýçleri Sasanid patyşasy Ýezdigerd III (651-nji ýylda dünýäden öten) yzarlap barýarkalar, 642-nji ýylda türki taýpalar bilen çaknyşypdyrlar. Türki esgerleriň howply güýji we deňi taýy bolmadyk batyrlыgy hakda esasan hem türki ýaragly güýçleriniň araplara görkezen garşylygy hakda araplaryň taryhy hronikasynda köp sanly habarlara duş gelinýär. Arap serkerdesi Kuteýbi Sogdyny basyp almak üçin operasiýa geçirende sogdulara kömegi türki taýpalar beripdirler. Türki taýpalar araplara şu hili garşylygy Ferganada, ondan ozal baryp 717-

nji ýylda welaýatyň hökümdary ýerli taýpanyň başlygy Sul («Sul»-çölüň araplaşdyrylan formasy) bolanda Gürgende görkezipdirler.

Emma erkinligi söýýän Orta Aziýa taýpalary araplaryň basyp alyşlarynyň netijesinde emele gelen sütem bilen uzak wagtlap ylalaşmandyrlar. VIII asyryň 70-nji ýyllarynda araplara garşy Orta Aziýa halklarynyň güýçli gozgalaňy bolupdyr. Bu gozgalaň on ýyla golaý dowam edipdir. Şondan iki yüz ýyl geçenden soň (X asyrda) parsy dilde ýazan taryhçy Nerşahy Mukannanyň ýolbaşçylygyndaky bu hereket diňe bir arap hökümdarlaryna güýçli howp salmak bilen çäklenmändir. Ol «Yslam doly ýok bolar, Mukannanyň dini hen ähli ýerde ýaýradylar» diýen howpyda döredipdir diýip ýazypdyr.

Fedallara we araplara garşy bu hereketlere oguz taýpalary yhlas bilen gatnaşypdyrlar. IX asyryň arap stilisti Al-Jahyz türki taýpalar hakda şeýle diýipdir: «Türkiler ary-da, aldamany-da, hiläni-de, ikiýüzligi-de bilmeýärler.»

Bir wagtyň özünde ähli musulman medeniýetiniň merkezinde Şöhrat gazanan Bagdat şäheri Arap Halyfatynyň paýtagty bolupdyr. Bu döwür (VIII we ondan soňky asyrlar) arap medeniýetiniň taryhynda arap dilindäki ylmyň, edebiýatyň we sungatyň gülläp ösen döwrüniň başlangyjy hasaplanypdyr.

Ýewropada dürli halklaryň arasyndan çykan alymlaryň we şahyrlaryň latyn dilini ullanyşlary ýaly bu taýpalaryň ylm we poetiki kursuny Bagdatda geçen medeniýetli toparý hem öz ylmy we edebi döredijiliklerinde arap dilini öwrenipdirler.

Bu alymlaryň we edebiýatçylaryň arasyndan arap dilindäki nusgawy medeniýetiň şöhratyny galdyran Horezimli matematik we astronom Al-Horezimini swilizlenen Ýewropa nomerlemegiň (numerasiýanyň) hindi sistemasyny beren meşhur filosof, Al-Farabyny (870–950), pars tebibini Ar-Razyny (864–925), Orta Aziýaly ajaýyp filosof, lukman we şahyr Ibn Sinany (Awisennany-980–1037), Bagdatly taryhçy Masudini, öz işlerinde türkmen taýpalarynyň dini düşüňjeleri hakda hem maglumat beren Horezimli genial Al Birunyny (973–1048) we başgada köp alym şahyrlary ýatlamak bolar.

Orta Aziýa türki taýpalaryndan gelip çykan Gündogaryň beýik filosoflarynyň biri Al-Farabynyň terjimehaly gyzykly.

Bu filosofyň doly ady-**Abu Nasr Muhemmet ibn Muhammet ibn Uzluk ibn Tarhan Al-Farabydyr**. Al-Faraby Otrar (Farab) welaýatyndaky Basuj şäherinde doglupdyr. Şol döwürde medeni merkez bolan bu şäherde hem ol başlangyç bilimi alypdyr. Şondan soň Al-Faraby taýpadaşlarynyň bir topary ýaly, öz bilimini ösdürmek, dowam etdirmek üçin ilki Damaska, soňra Bagdada barypdyr. Al-Faraby özüniň türkî taýpadan bolandygyny hemişe nygtaýar elmydama öz taýpasynyň geýýän egin-eşiklerini geýipdir. Geljekki alym filosof Bagdatda şol döwrüň ylmylaryny: etikany, syýasaty, psihologiýany, logikany, grammatikany filosofiýany, sazyň we poetikanyň teoriýasyny nebsewürlik bilen öwrenipdir. Al-Faraby köp dili şol sanda grek dilini hem örän oňat bilipdir. Ol gadymy Grek filosofiýasynyň ilkinji nobatda hem Aristoteliň filosofiýasynyň iň gowy komentatory hökmünde tanalypdyr. Ol filosofik we teoretiki mazmundaky orginal eserleriň birnäçesiniň hem awtorydyr.

Al-Faraby öz işleriniň birinde ýiti sosial meseläni gozgapdyr, döwletiň gelip çykyşy hem-de tebigaty hakda pikirleri öňe sürüpdir. Al-Farabynyň etika, matematika, ast-ranomiýa, medisina has meselelerine bagyşlanan işleri hem bar. Onuň saz hakdaky uly traktatynda şu sungatyň çylşyrymly teoretiki meseleleri derňelýär.

Arap çeşmelerinde Al-Farabynyň kompozitorlygy hakda hem gurrüň berilýär we onuň birnäçe saz guraly döredenligi aýdylýar.

Onuň beýik poeziýasy hakda aýdylanda bolsa, çeşmelerde ondan bölekler berilýär. Abu Ybrahym Ishak al-Farabyda türkî taýpadan gelip çykypdyr. Ol hem Otrar (Farab) welaýatynda doglupdyr. Abu Ybrahym Ishak al-Faraby ajaýyp filolog bolupdyr we arap filologiýasynyň meseleleri boýunça eserler ýazyp galdyrypdyr.

Orta Aziýaly ýene bir turki alym hakda arap çeşmelerinde aýdylýar. **Bu Abu Nasyr Ysmaýyl bin Hammat al-Jöwheridir**. Ol filolog al-Farabynyň okuwçysy we ýegeni eken, özem filologiýa hem-de musulman kanunyny öwreniş ylmy boýunça köp sanly traktatyň awtory bolupdyr.

* * *

Atalyk hikmeti nämedir, bilseň,
Bar-ýogun perzende bermek biminnet.
Leýik atadan öýke kylmasyn perzent,
Zamana inderse başyna külpet.

* * *

Meni kapyr etmek imesdir asan,
Hemmeden gaýmrak mendäki iman,
Ýüz ýylda bir geler meň ýaly ynsan,
Diýmek,
 bu dünýäde ýok bir musulman.

* * *

Eý kuýaş, ýok sen dek älemde seýran,
Maňa hem ýol görkez, ýolagçy-haýran,
Muhabbet ýolunda, gördüňmi bu gün,
Ýüzi gerdsiz, dili dertsiz bir ynsan,

* * *

Özün dana saýýan bir oýnam nadan,
Eşek tebigatyn kylar nemeýan,
Bular söhbetinde sen hem eşek bol,
Ýogsa kapyr diýip kylarlar yglan.

* * *

Käşkeki bilsem men, men niçik ynsan,
Älemde ne yzlap munça sergerdan,
Gerekligim bolsa, ýaşasam hendan.
Bolmasa,
 bu gözden ýaş döksem, nalan.

* * *

Dostum duşmanyma bolupdyr myhman,
Indi oturmaz men oň bilen zaman,
Pähim kyl, şekerden zäherli bolsa,
Peşeden gaç, gonan jaýy ger ýylan.

* * *

Ýagşydyr gitmezden üşbü jahandan,
Aklyň halas bolsa, her puşeymandan.
Erte goldan gelip, kylmakdan ejiz –
Galarsyň, peýdalan,
bu gün imkandan.

* * *

Ötüp gitdi ýaşlyk – ömrüm bahary,
Ömür sermaýasy – bilim mydary.
Saçlarym ap-akdyr umyt kükregi,
Ak süýt bermez,
guýar gap-gara дәri.

* * *

Yşk badasyn jama dolduran günde,
Yşk ähli uýkusyn ýitiren tünde,
Bu Aly janyna Aly mährini
Süýt şeker dek garyp erdiler şonda.

* * *

Hiç bir gep galmady mälim bolmagan,
Juda az syr galdy tälim bolmagan,
Bilimim hakynda çuňňur oýlasam
Bildim ki hiç nerse mälim bolmagan.

* * *

Eý gudrat eýesi, bikyýas gudrat,
Bizi gorkuzarsen, salyp sen haýbat.
Biler senmi bizde ýokdur ygtyýar,
Ejiz biz mährine mätäç bitakat.

* * *

Tenimiz ataşdyr, janymyzdyr gan,
Neçün onuň jaýy mysaly zyndan?
Neçün dökülip dur ol juda asan,
Neçün arzan boldy, bu jahanda jan.

* * *

Baş agza-göz, gulak, til, burun, barmak,
Bolsa kişi teni kāmīlu-parlak.
Höwes-hyýal, pikir hem wehm ile aky1,
Bular işi – içden buýruk ibermek.

* * *

Bir hünärim görüp, on günähim, geç,
Hassa men, ýandyrar gögi ahym, geç,
Pena ataşyndan bir yşyk ýakyp,
Garaňky eýleme güneş, mahym, geç.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. VIII–X asyrlarda Ortz Aziýa halklary nähili wakalary başdan geçiripdir?*
- 2. VIII–X asyrlarda halkyň medeni durmuşy nähili bolupdyr?*
- 3. Şol döwürdäki ylym we edebiyat barada gürrüň beriň.*
- 4. Ibn-Sinanyň rubaglaryny we bentlerini labyzly okaň we ýatdan öwreniň.*

XI – XII ASYRLARYŇ EDEBIÝATY

XI asyr Orta Aziýada we ýakyn gündogarda türki taýpalaryň dinastiýasynyň agalyk sürmegi bilen şöhratlanýar. Türki aristokratiýa golastyndaky halklaryň gelip çykyşy boýunça Eýrandan bolan halklaryň medeniýetini örän tiz kabul edipdir. Ägirt uly döwlet apparatyny dolandyrmak üçin ýerli medeni güýçler çekilipdir we farsy dil döwlet dili, soňra uly köşk edebiýatynyň dili bolupdyr. Köşk taryhçylary taryhy eserlerini, şahyr bolsa, çeper eserlerini diňe parsy dilde ýazypdyrlar.

Ý.E. Bertels şeýle ýazýar: «Türki taýpalar yslamy kabul etmek bilen, özleriniň musulman dinine çenli bolan geçmişinden aýrylyşypdyrlar; olar täze diniň söweşen garaýjylary we täze medeniýetiň esasy gatnaşyjylary bolupdyrlar.» Täze medeniýeti döretmegine işeňňirlik bilen gatnaşan türki halklar garahanidleriň hökümdarlyk eden döwründe, soňra seljuklaryň döwletinde açyk yzarlanypdyr.

Emma aşak gatlagyň arasynda türki dil beýleki diller bilen örän bäsleşipdir. Bu döwrüň türki dildäki ýazuw ýadygärliklerinden örän ujypsyz bölegi biziň günlerimize ýetip gelipdir. Hatda seljuklaryň parsy dildäki medeniýetiniň taraplary bolan bir welaýatynda, hususan hem Horezmde türkileşdirmegiň güýçli prosesiniň netijesinde, Eýran gepleşigi öz ýerini türki-oguz gepleşigine beripdir. «Özleriniň köp sanlylygy arkaly türki taýpalar öz dilini sogdy ilatynyň arasynda hem saklapdyrlar we ýaýradypdyrlar. Bu prosesi gadymy Orta Aziýanyň Şaş (häzirki Daşkent) we Fergana ýaly medeniýetli welaýatlarynda hem görmek bolýar» diýip, W.W. Bartold ýazypdyr.

**ABULKASYM MAHMYT
AZ-ZAMAHŞARY
(1075 – 1144)**

X asyryň aýaklarynda Horezm iki bölekden – derýanyň sag tarapynda merkezi şäheri Kät hasaplanan, çep tarapynda bolsa merkezi Ürgenç hasaplanýan ikinji bölekden durupdyr.

Ürgençde, Orta Aziýada we umuman Gündogaryň birnäçe belli alymlary, şahyrlary, akyldarlary toplanýar. Olardan Abu-Aly Ibn Sina, Abu-Reýhan al-Biruny ýaly dünýä belli alymlar ýaşapdyr.

Abulkasym Mahmyt az-Zamahşary Zamahşar şäherinde 1075-nji ýylyň 19-njy martynda Omar Ibn Ahmediň maşgalasynda geljekki dünýä meşhur alym dünýä inýär.

Onuň kakasy Omar Ibn Ahmet hem öz döwrüniň hatly-sowatly adamlaryndan biri bolupdyr. Ýaşajyk Mahmyt ilki sowady kakasyndan öwrenip, soňra Buharada okamagy ýüregine düwýär. Emma barýarka ýolda düýeden ýykylyp aýagyny döwdürýär. Aňzak sowukda aýagy azarlap barha erbetleşenden soň ony kesip aýyrmaly bolýarlar. Şunlukda ol ýaş wagtyndan agsak bolup galýar. Emma bu ýagdaý onuň ylym almak islegine böwet bolup bilmeýär. Mahmyt Buharada okamak arzuwyna erjellik bilen ýetýär. Buharada oňa Abu Mansur Nasr Horysy, Abul Hatdab Ibn Abulbatyr ýaly mugallymlar sapak berýärler. Ol (1097–1127) Horezime gelýär, ylmy işler bilen meşgullanýar. Onuň birnäçe «Şöze ussatlyk esaslary», «Iň gowy sözlükler», «Pähimli sözler», «Öwüt-nesihatlaryň altyn monjuklary» ylmy eserleri bar.

Mahmyt Zamahşary 1144-nji ýylda Horezimde aradan çykýar we Ürgençde jaýlanýar.

MAHMYT KAŞGARY

Mahmyt Kaşgary Kaşgarda eneden bolýar. Onuň özümiň ýazmagyna görä, atasy barsaganly (gadymy oguz-türki şäherleriniň biri bolup, ol Afrasiýabyň ogly Barsaganyň ady bilen baglydyr) bolup, ömrüniň köpüsini türki halklaryň gadymy mesgeni bolan Yssyk kölüň etraplarynda geçiripdir.

Garahanidler neslinden bolan Kaşgary başlangyç bilimi öz obalarynda alýar. Şondan soň ol Mowerannahr, Horezm, Fergana, Buhara, Eýran ýaly ýerlere syýahat edýär. Ýetginjek ýyllaryndan başlan, türki taýpalara degişli materiallary toplamak bilen meşgullanýar. Ençeme wagtlaý Bagdatda bolup, arap dilini oňat öwrenýär. Şondan soň ol «Türki dilleriň sintaksisiniň göwherleriniň kitaby» 1072–1074-nji ýyllarda bolsa «Diwany-lugat et-türk» («Türki dilleriň diwany») diýen eserini ýazýar.

Balasagunly Ýusup Has Hajybyň «Kutadgy bilig» diýen eserinden 5 yyl soň ýazylan «Diwany-lugat et-türk» eseri filologiýa ylmynda uly ähmiýete eýe ýadygärlikleriň biridir. Mahmyt Kaşgary diňe bir folklorist ýa dilçi ýa edebiýatçy däldir, ol umuman, türkolog hem dialektologdyr. Onuň bu sözlügi taryhçylar, etnogaflar, geograflar üçin hem uly ähmiýete eýedir.

Mahmyt Kaşgary bu sözlükdäki türki sözlerde arap dilinde düşündiriş beripdir. Iş başdan-aýak arap elipbisinde bolup, sözler elipbiý tertibi boýunça däl-de harp sany, sözüň harpynyň başdan-aýakda gelşine garap bölünipdir.

Mahmyt Kaşgarynyň sözlügi 1928-nji ýylda Leýpsigde N.Brokkelman tarapyndan nemes dilinde, Ankarada, Konstantinopolda hem dürli awtorlar tarapyndan türk dilinde çap edilipdir. Özbek alymy, professor Salyh Mutallybow tara-

pyndan özbek diline-de terjime edilipdir. Türkmen alymy S. Ahally «Mahmyt Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili» atly ýörite iş ýazypdyr.

Kaşgary oba-oba aýlanyp, türki halklaryň hemmesiniň diýen ýaly halk döredijiligi ýygnapdyr. Onuň özi hem: «Olaryň şäherlerini el ýazlag-gyşlag ýerlerini boýdan-baş gezdim, türki, türkmen, oguz, çigil, ýagma, gyrgyz ýaly taýpalaryň sözlerini toplaý, anyklaý, öwrenip, olaryň dillerinden peýdalandym» diýip ýazypdyr.

Kaşgarynyň ol eserinde 300-e golaý nakyla, 300-e golaý sygra-dörtlemä gabat gelyäris.

«Adam soraşa-soraşa haýwan ysgaşa-ysgaşa», «Meslik näme diýdirmez, açlyk näme iýdirmez» ýaly nakyllar Mahmyt Kaşgarynyň döwründe hem şol durşuna diýen ýaly ulanylypdyr. Şol nakyllardaky gahrymançylyk, agzybirlik, zähmetsöýerlik, huşgärlik ýaly meseleler häzirki döwürde hem aktualdyr.

Mahmyt Kaşgarynyň toplan şygrylary, esasan, awçylyk, daýhançylyk bilen baglanyşyklydyr. Bularan başga-da gahrymançylyga, peýzaja, döp-dessura degişli eserler, yşky-liriki, durmuş şygrylar hem bar. Bular «Diwany-lugat et-türk» eserine girizilipdir. Olary okap, Mahmyt Kaşgarydan öň hem türki şahyrlar ýaşapdylar, ýöne çarwa halklarynyň şol şahyrlarynyň eserleri tutuşlygyna gelip ýetmändir diýen pikiri aýtmak mümkin.

Mahmyt Kaşgarynyň toplan goşgulary arkaly şol wagtky türki halklaryň ekerançylyk, esasan hem, awçylyk bilen meşgullanandygyny aňýarys.

Oňa beýik alymyň sözlügindäki:

Ýigitlerik işlatu,
Ýygaj iýmiş yrgatu,
Kulan, keýik awalatu,
Bezrem kylyb ewnelim.

Şägry berib kuşlatu,
Taýgan izib tyşlatu,
Tilki, toňuz taşlatu,
Erdem bile oglelim.

(Mahmyt Kaşgary Öz.d.t.III. 328 sah)

ýaly bentleri mysal getirmek bolar.

Türkmenistanyň töwereginde ýaşan massagetler, dahlar, oguz türkmenleri we gadymy ýerli halklar «baryp 6–7 mün

ýyl mundan ozal geçildi we işleri, ondan soň bolsa dowarlary, doňuzlary, sygyrlary, gylýallary we düýeleri ekdi edipdirler. Örän gadym eýýamda Gündogarda doňuzlar haram mal diýip hasap edilmeyärdi» (A.Roslýakow. Türkmen halkynyň gelip çykyşy. Aşgabat 1962, 6 sah.)

Mahmyt Kaşgarynyň «Tilki, doňzy daşlap tutalyň» diýen setirleri şol döwürden habar berýän bolaýmagam mümkin. «Diwany-lugat et-türk» eserinde duş gelýän:

Itim tutub kuzy şaldy,
Anyň tüsin kyra ýoldy,
Başyn alyp, kuzy saldy,
Bogaz alyp, tügel bogdy
(*M.K.özbekçe terjime t II. Sah 32*)

Keja turup, ýörir erdim,
Kara, kyzyl böri gördüm,
Katyk ýaýny kura kördüm,
Kaýa körüp baky agdy –
(*M.K.özbekçe terjime t III. Sah 328*)

ýaly bentler türki halklaryň, şol sanda türkmenleriň mal-garany mör-möjeklerden gorap, ölüm-ýitimsiz saklamak üçin nähili muşakgatly günleri başdan geçirendikleri barada gürrüň berýär.

Kaşgarynyň toplan şygyrlary dürli temany öz içine alýar. Olaryň kä birinde az sözlemeklik, köp zähmet çekmeklik, gaýgyçyl bolmazlyk hakynda pikir ýöredilýär. («Diwany-lugat et-türk» Ankara 1939-njy ýyl 420, 467 sah) şeýle asylly pikirler türkmen nusgawy şahyrlarynyň eserlerinde özboluşly dowam etdiripdir. Diwandaky:

Bardy eren konak körüp, kutka sakar,
Kaldy ýazuw, oýun körüb, uýny ýykar.

(Ýigit bardyr myhman gelse, özüne bagt hasaplar.

Erbet adamlar gara görünse, myhman gelmesin diýip, öýüni ýykyp goýar) – diýen myhmanparazlyk baradaky mesnewini mysal alyp göräliň.

Myhmanparazlyk türkmen halkynyň hem häsiýetli aýratynlyklaryň biridir.

Bu edepli, adamkärçilikli dāp-dessur türkmen nusgawy şahyrlarynyň şygrylarynda uly orun eýeleýär.

Beýik akyldar Magtymguly:

Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özün gizläp myhman ýoluksa –

diýen setirlerini ýadygär galdyrypdyr.

M. Kaşgarynyň ýygnan goşgulary ideýa-mazmun taýdan däl, forma tarapyndan hem türkmen şahyrlarynyň eserlerine örän ýakyndyr.

Orta asyryň lingiwist, folklory, dialektolog alymy M. Kaşgarynyň «Diwany-lugat et-türk» sözlügi ylmy hazyna bolup, geljekde-de alymlaryň ünsüni özüne çeker. Bu esere diňe bir halkyňky diýmek bolmaz. Ol özbek, gazak, gyrgyz, uýgur we başgada türki halklar bilen bilelikde türkmen halkynyň hem bahasyna ýetip bolmajak edebi ýadygärligidir.

Soraglar we ýumuş:

1. *Abulkasym Mahmyt az-Zamahşarynyň haýsy eserleri bize miras galypdyr?*
2. *Türki dilleriň gelip çykyşynyň birdigine siz nähili düşüňärsiňiz?*
3. *Mahmyt Kaşgarynyň «Diwany-lugat et-türk» eseriniň türki dilleri öwrenmekdäki ähmiýeti barada aýdyň.*
4. *«Diwany-lugat et-türk» eseriniň dili çeperçiligi nähili bolupdyr.*

XIII – XIV ASYRLARYŇ EDEBIÝATY

Bu asyrlarda ýaşan, döredijilik eden söz ussatlarynyň eserlerine salgylansak, edebiýatda esasy diliň pars dili bolandygyny görýäris. Döwlet ýazuw işleriniň hemmesiniň diýen ýaly parsy dilde alnyp barlandygy görnüp dur. Bu ýagdaý şol döwrüň edebiýatyna da hem güýçli täsir edipdir.

XII–XIV asyr edebiýatda görkezlişine görä Orta Aziýa halklarynyň üstünde köp tupanlaryň turandygyny görýäris.

Bu ýagdaýy Mahmyt Pälwanyň döredijiliginde has aýdyň görünýär. Mahmyt Hywa tutuş Horezm halklarynyň ykdysady egsikligine ýanýar, jemgyýetde belli bir tertibiň ýokdugyny, günün diňe güýçlülериňkidigini, durmuşdan gönenýän diňe köşk emeldarlarydygyny gazap bilen aýdyp geçýär. Mahmyt ozaly bilen şol döwürde adyl hökümdarlaryň ýoklugyndan käýinýär. Ol şol bir wagtda jomartlygyň we sabyrlylygyň zerurlygyny hem belleýär.

MUHAMMET HOREZMI

XIV asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri Muhammet Horezmidir. Şahyryň durmuşy we döredijiligi dogrusynda maglumat örän az. Onuň doglan hem-de aradan çykan ýyllary belli däl. Ýöne onuň Syrderýa ýakasynda ýaşanylygyny, şol ýerde özüniň «Muhabbetnamasyny» döredenligini aýtmaga esas bar:

«Muhabbetnama» sözün munda aýtdym,
Kamugyn Sur ýakasynda bitdim».

Şahyr öz eserini haçan ýazyp gutarandygyny şeýle habar berýär:

«Bu defter kim bolupdyr Müsür kandu,
Ýeti ýüz elli dört içre tükendi»

(754-nijri hijri sene milada öwrülende, 1353-nji ýyla gabat gelýär).

Bu eser şahyryň döwürdeşi Muhammethoja begiň haýyşy boýunça söýgi temasynda ýazylypdyr.

Şahyr poemany ilki on namada tamamlamakçy eken ýöne soň ony on bir nama ýetiripdir:

«Burun on diýdim, on bir boldy».

Bu poemanyň käbir namalary pars dilinde ýazylypdyr.

Horezminiň poemasynyň iki nusgasy bar. Onuň biri arapça, beýlekisi uýgur grafikasynyda ýazylypdyr.

Horezminiň ýaşlyk döwri Horezmde geçipdir. Emma ol syýahat etmäge höwesli bolany üçin, Günbatar Aziýa sebitine – Şama tarap hereket edipdir. Biz muny poemanyň ahyrynda ýerleşdirilen pars dilindäki ýazylan hekaýadan aýdyň görýäris:

«Men baş Şäma tarap ugran ýylymda,
Köp ýollary aşdym paýy-pyýada,
Biri suwum berdi, birisi hem nan,
Gözeller zülpi dek gaýyk perişan
Töwekgellik edip derýadan aşdym,
Rum mülküni boýdan-başa men geçdim».

Türkmen dessanlarynyň ideýa-mazmunyna, çeperçilik derejesiniň kämilleşmegine Horezminiň şu poemasynyň-da belli derejede täsir edendigi şeksizdir.

■ PÄLWAN MAHMYT HOREZMI ■

Pälwan Mahmydyň ata-babalarynyň mekany Ürgenç (häzirki Köneürgenç) bolup, olar şol ýerde hem ýaşapdyrlar. Bar bolan maglumatlara görä şahyryň kakasy Ürgençden Hywa göçüp gelýär.

Şahyra «pälwan» diýilmeginiň sebäbi onuň ýaşlykdan göreşmäge üns berendigi, göreşiň dürli tärlerini bir kemsiz öwrenendigi bilen düşündirilýär. Mahmyt Horezm ülkesindäki pälwanlary ýeňip, uly şöhrat gazanandan soň, Eýrana, Hindistana barýar, şol ýurtlaryň pälwanlaryndan hem üstün çykyp, öz watanyna öwrülip gaýdýar.

Şahyr güzeranyny dolandyrmak üçin, pälwançylygyň daşyndan telpek, possun tikmek bilen hem meşgullanypdyr. Şonuň bilen birlikde, ol şahyrçylykda hem özüni tanadýar.

«Çagyrmadygyň saçagynyň başyna barma,
Gadryň gaçar, eger iýseň nanyny,
Ýagşydyr suw bilen bölek gaty nan –
Kişiň gowrup beren mün toklusyndan»

Aga, sen näme üçin bu dünýäden bihabar,
Gije-gündiz sim-zer diýip hars urýarsyň,
Saňa bar ýetjek zat diňe kependir,
Onam ýa äkidersiň ýa-da äkitmersiň.

Akyldarlar bolar-bolmazyň yzynda gezmez,
Zer bahylyň bahylçylygy bilen gymmatdan düşmez.
Namart bir itdir, mert uly derýa,
Derýa it agzy degdi diýip haram bolmaz.

Oňa ajal elinden sypmak üçin derman ýok,
Onuň şa-geda üçin hökmi-permany birdir,

Ýüz ýyl ýaşasaňam ölüm geler,
Eger ýüz mülk alsaňam, ahyry hiç.

Mahmyt Pälwan ençeme gymmatly rubagylaryny bize miras galdyrypdyr. Ol 1326-njy ýylda Hywada aradan çykyp şol ýerde jaýlanýar.

Sorag we ýumuş:

1. XIII–XIV asyr edebiýaty barada nämeleri öwrendiňiz?
2. Şol döwürlerde ýaşan şahyrlaryň goşgularyndan düşündirişli okaň.

AHMET BURHANEDDIN SIWASLY

Ahmet Burhaneddin Siwasly 745-nji ýylyň (1345) remezan aýynyň 3-nji güni Kaýsaryýada dogulandan soň, basym enesi dünýäden ötýär. Atasy Şamseddin Muhammet ogluny terbiýelemek üçin köp alada edipdir. Burhaneddin 14 ýaşayança atasynyň elinde okap, terbiýe alýar. Ol baş ýaşynda okap başlap, on iki ýaşynda türki, parsy, arap, dillerini kemsiz öwrenýär. Dil bilimini, filosofiýany-da özleşdirýär.

On dört ýaşynda Müsüre gidip, ol ýerde metrika, stilistika, astronomiýa, matematika, geometriýa, medisina, ýuridika degişli derslere gatnaşyp, ymykly ylym alypdyr.

Burhaneddin Müsürde we Siriýada (Şamda) birnäçe gezek bolandygyny öz eserinde hem görkezýär:

Görmedi gözüm haly gibi dünýäde şama,
Gördüm Müsüri bunja-u wardym niçe Şama.

Ol arap we pars edebiýatynyň nusgawylarynyň eserlerini oňat öwrenipdir. Bir ýyl Halapda okapdyr, Kaýsaryýa dolanyp gelipdir. 766-njy (1364) ýylda, 20 ýaşyndaka, Ertene (1352-nji ýylda ölen) neslinden bolan Gyýaseddin Muhammet tarapyndan atasynyň ýerine Kaýsary kazysy edilip bellenýär.

Burhaneddin meşhur mugallym hökmünde hem tanalypdyr. Ondan ders almaga dört töwerekden okuwçylar gelipdir. Emma ol bu işleriň daşyndan, harby işi öwrenmeklige hem köp üns beripdir, dürli kysymly ýaraglaryny işletmegiň ussady bolupdyr.

Burhaneddin Kaýsaryýada kazy bolup işlände, emir Gyýaseddin Muhammediň ynamyna ykjam giripdir. Emir ony özüniň iň ýakyn adamsy hasaplandyr. Hatda Burhaneddine öz gyzyny beripdir.

Burhaneddin 782-nji (1380) Siwasda soltanlyga geçýär. Ol goňşy welaýatlary hem öz häkimligine tabyn edip, ençeme ýyllap soltanlyk edýär. Burhaneddin alymlykdan hem-de şahyrylykdan daşary öz ýurduny goramak üçin ata çykyp, söweşlere gatnaşypdyr. Ahryda özüniň ozalky ýakyn dosty, türkmenleriň akgoýunly dinastiýasyny esaslandyran Osman Garaýülük tarapyndan öldürilýär.

Bar bolan maglumatlary deňeşdirip, käbir faktlary göz önüne tutup, Ahmet Burhaneddin 800-nji hijride, ýagny 1398-nji ýylda öldürilendigini bellemek mümkin.

Ahmet Burhaneddin Siwasly türk dilden başga arap we parsy dillerini gowy bilenligi üçin, ol bu dillerde ylmy işler bilen birlikde, şygrylar hem ýazypdyr.

Şahyryň diwananyň Britan muzeýindäki golýazmasy esasynda 1922-nji ýylda onuň şygrylary kitap görnüşinde «Diwany-kazy Burhaneddin» ady bilen Dersagadette neşir edilýär. Bu neşir doly däl. Onda şahyryň eserlerinden birnäçe nusgalar ýerleşdirilipdir.

Türk alymlary Burhaneddiniň diwanyny tutuşlygyna neşir etmek üçin çynlakaý meşgullanyp başlaýarlar. Türk Dil Kurumy 1934-nji ýylda Magaryf Wekilligine ýüzlenip, Burhaneddiniň Britan muzeýinde saklanýan diwanynyň tutuşlygyna foto-nusgasyny aldyrmagy haýyş edýär. Diwanyň foto-nusgasy aldyrylandan soň, diwan typky basym-faksimile görnüşinde 1943-nji ýylda Stambulda neşir edilýär. Bu neşir şahyryň şygrylarynyň hemmesini öz içine alýar. Onda 1500 töweregi gazal, 20 bent rubagy, 119 bent tuýug ýerleşdirilipdir. Şahyr hakda we ýene onuň diwanynyň neşire taýýarlanyşy barada gysgajyk sözbaşy (önsöz) berlipdir. Şol sözbaşyda şahyryň şygrylarynyň türk alymy Dehri Dilçin

tarapyndan türk ýazgysyna geçirilip başlanandygy habar berilýär. Şeýlelikde, diwanyň türk elipbiýinde düşündirişli sözlük bilen hem neşir ediljekdigi aýdylýar.

Ahmet Burhaneddin Siwaslynyň ömür taryhyna we edebi mirasyna göz gezdireniňde, şahyryň gylç we galamy ussatlyk bilen işledendigi belli bolýar. Onuň döredijiligi, esasan, iki ugra syrygýar, ýagny şahyryň döredijilik mirasy durmuş we söýgi temasyndan hem-de gahrymançylyk, söweşjeňlik motiwlerinden ugur alýar.

Burhaneddin Siwasly özüniň nepis lirikasyny döredende, esasan, gazal, rubagy we tuýug formalaryna ýüzlenipdir. Ol şygrylarynyň aglabasyny gazal formasyna ýazypdyr. Şanyryň, takmynan, 16 303 şygyr setirleriniň 15746 töweregi gazallara degişlidir.

Gazal arap parsy dildäki edebiýatda, şeýle-de Orta Aziýa we Kiçi Aziýa nusgawyy poeziýasynda irki asyrlardan bäri giň suratda işlenip gelipdir.

A. Mirzoýewiň kesgitlemegine görä, X asyrdan gazal pars-täjik edebiýatynda poeziýanyň aýratyn janry görnüşinde kemala gelip ýetişmändir. Kesgitli poetik şekile eýe bolup bilmedik we söýgi, gaýgy, närazylyk duýgularyny aňladýan gazallar ýaly şygrylar şol döwürde kasydanyň nasibinde de ulanylapdyr. Gazalyň manysy nasibiňkiden giň bolupdyr. Gazalyň ilkinji alamatlary, aýratynlyklary X asyrdan ýüze çykyp başlapdyr. Bu döwürde Rudekiniň we onuň zamandaşlarynyň hyzmatyny bilen gazal formasynyň kämilleşmegine tarap ilkinji ädimler ädilipdir.

Gazalyň ösdürilmegine XII–XIII asyr şahyry **Sagdy Şirgazynyň** (1184–1291) hyzmaty uludyr. Ol gazalyň ölçegini saýlap almakda, okgunly hem şirin dil bilen pikiri aýdyň beýan etmekde, döwrüniň ruhy dünýäsini açyp görkezmekde ussatlyk görkezipdir.

XIV asyryň birinji ýarymynda **Emir Husrow Dehlewî, Haju Kirmany** ýaly ussatlar gazalyň şekil we mazmun taýdan kämilleşmegine uly goşant goşupdyrlar. XIV asyryň ikinji ýarymynda gazal beýik lirik Hafyz Şirazynyň döredijiliginde özüniň in belent derejesine baryp ýetýär. Hafyzyň döredijiliginde gazal poeziýanyň fahry hökmünde özüni görkezip bilipdir.

Burhaneddin ýurt, aladasyndan daşary nard, küşt oýunlary bilen hem köp gyzygypdyr. Bular hakda öz şygrylarynda köp ýatlaýar:

Baglady, şag-a, yşkyň köňlümge ýüz şeşder,
Tutam ki, gele şeşder, çäre ne bu ner derdime.

Bu bentdäki «Şeşder» nard oýnunda bir göçüm-kombinasiýadyr, ýagny nardyň alty öýüni çöpler bilen doldurup garşydaşyň göçerini baglamakdyr. Şahyr söýgülisiniň yşgynda düşen çýkkynsyz ýagdaýyny şeşder göçümi bilen baglanyşdyrýar onuň:

Şa ýoluna saldym atymy mat oýnaban,
Uran ruhyny ruhuna ne pikir ede pilden –

diýen setirlerde şahyr diňe küşt we onuň çöpleri hakynda aýdylmaýar. Mundaky pikirler Burhaneddiniň başyndan geçen ganly çaknyşmalar, uruşlar bilen, onuň söweşeň häsiýetleti bilen baglanyşyklydyr. «Gerek» redifi bilen gelýän bir gazalynda hut mertlik-gahrymançylyk temasyňa ýüzlenipdir. Şahyr gazalyny şeýle başlaýar:

Bu köňlüm deňizi daşa gerek,
Duşman ura başyny daşa gerek.

Bu setrlerde şahyr gazaba çykanda, duşmanyny derbidagyn etjekdigini hyjuw bilen aýdýar. Burhaneddin bu gazalyň ahyrynda «Dek-gezen – dok gezer» diýen nakyldan ugur alyp, güýje baýrynmazlygy ündeýär, degmedigiň üstüne sürünmeli dældigini düşündirýär. Ol «Kim güýjüne baýrynsa, ökün bolup, şahyny bulaýlasa, özi ortalıkda läş bolar» diýip ýatladýar:

Kim dilär ise gäwleýe şahyn,
Göwdesi ortalıkda läşe gerek.

Şahyryň bu setirleri «Ýakma – bişersiň, gazma – düşersiň» diýen halk nakylyny ýa-da salýar.

Burhaneddiniň köp eserleriniň manysyna birbada düşünmek kyn. Çünki ol setirleriň aňyrsynda haýsydyr bir taryh wakalar, gadymy legendalar, rowaýatlar, halk gürrüňleri ýatyr.

Bu zatlara düşünmekligi çylşyrymlaşdyrýan ýagdaýyň biri hem şahyryň mifik obrazlary, taryhy şahslary, gadymy geografik atlary pikiri güýçlendiriji serişdeler hökmünde köp peýdalanmagydyr.

RABGUZY. «KYSASYL-ENBIÝA»

Iň gadymy ýadygärlikleriň biri «Kysasyl-enbiýa» («Pygamberler kyssasy») eseridir.

«Kysasyl-enbiýa» eserini Rabguzy-Nasretudin Burhanetdin ogly ýazypdyr.

Rabguzy XIII asyryň ahylrlarynda XIV asyryň başlarynda ýaşap geçipdir. Ol Horezmiň rabaty oguz (rabogyz-oguzlarynyň düşelgesi) diýlen ýerinde eneden doglupdyr. Şol ýeriň ady bilen baglanyşykly onuň ady Rabguzy bolup galypdyr.

Rabguzynyň bize galdyran edibi mirasy türki dilde ýazylan «Kysasaýy Rabguzy», soňabaka-enbiýa» atlandyrylan eserdir.

«Kysasyl-enbiýa» 1309–1310 ngy ýyllarda poeziýa bilen proza gatyrylyp ýazylypdyr.

Rabguzynyň bu eseri 72 hekaýatdan ybarat. Onda, esasan, diniň kada-kanunlary, olary berjaý etmek bagyz edilýär.

«Kysasyl-enbiýanyň» köp hekaýatlary magaryf, terbiýeçilik häsiýetli dünýewi öwüt-nesihatlardyr.

Rabguzy, onuň «Kysasyl-enbiýa» eseri Gündogaryň orta asyrlar türki edebiýatynda prozanyň ösüşinde belli yz gal-dyrypdyr.

Owwalky kyssa Benijan wakasydyr

Benijan barada Magtymguly özüniň «Ýerbe-ýer geçdi» diýen goşgusynda şeýle diýipdir:

«Elli mün ýyl döwran süren Benijan.
Dünýäde galmady ýerbe-ýer geçdi.
Ýüz ýigrimi garym perzent göteren
Adam howa bilen serbeser geçdi.

Köpleri geçirmiş bu köne jahan,
Ahyry ynsandyr, öňi Benijan,
Magtymguly aýdar galmady eg-san
Ýüz ýigrimi dört müň pygamber geçdi

...Bu andagdyr hezreti hak subhane we talaga, janlaryny ulug otdan ýaratdy. Ol otda nur bar erdi we hem zulmat bar erdi. Nurdan periştelere mujud (emele geldi) boldy, Zulmatdan jynlar peýda boldy. Çogundan Abu el jyn peýda boldy. Hemme jynlar kabyłasyny(ň) atasy ol erdi. Ol ki nurdan peýda boldy, hemmesi perişte bolup, Hezreti hak subhane we tagalany(ň) ybadatyga meşgul boldy, Günä we magsiýetden (günäkärlikden) päk we päkize galdylar. Olar ki tütünden peýda bolup erdiler. Kufru togýanga (kapyrlygy we başbozarlygy) günäh we zelalatga (heläkçilige) meşgul boldylar. Iman we yslamdan behremend (peýdalanmak) bolmadylar. Emma çogundan jynlar peýda bolup erdi. Alaňsysdän (ýalnyndan) periler peýda bolup erdi. Alarny(ň) bagzysy (käbiri) nurdan peýda bolgan erdi, iman we yslamga kaýyl bolup, Bagzylary (käbirleri) kapyr bolup, azap we ukubatge (ejire) griftar boldular.

Abdylła ibn Apbas Rza anhe rowaýat kylypdyrlar kim, abu el-jynny(ň) ady Surma erdi. Perzentlerini Benijan atlandyrdylar. Ýer ýüzünde köp bolup galdylar. Hak-tägalä bularynyň iman we yslama teklipe kyldy. Tarnus diýgen jemyg owlady (çagalary) bile iman we yslamga dahyl boldy. Ömürlerini iman we yslam bile aýş-u feragat (asudalyk) bile ötgerdiler. Bir döwür otuz müň ýyldyr. Bir döwürni ýagşy ötgerdiler, ýene bir döwürde ahwallary bozulyp, küfru magsiýetge (kapyr we günäkärlige) meşgul boldylar. Ýene bir döwürde kopi kapyr bolup gitdiler. Ýene bir döwürde hemmesi küfru togýanga (kapyrlygy we başbozarlyga) geltirdiler. Nägehan (emma0 bir är kişi bularga goşulmasdan ýörir erdi. Rast ýolda ýoldan çykanlaryň hudaýtagala türlük (dürli) azap bile gynar erdi. Anlar imandan ýanmadylar (amana gelmediler). Alarga hiç zyýan, zyýan-y zerer (zelel) bolmady. Andan keyin (soň), Çilýanus diýgenni alarga ulug kyldylar. Bularga ýangi (täze) başdan ýene bir kysym (dürli bölek) buýurdy. Ýene bir durde bular hem ýanyp (dönüp), öňki raýyna gaýtdylar

(hemme zatlar öwrüldi aslyna). Temerrod we usýan we küfurge (tekepbirlik başbozarlyga we kapyrlyga) meşgul boldylar. Hezreti hak subhane we tagala bulary(ň) ýok bolmagyny erada kylbdy. (buýurdy). Anlar küfür we togýan (kapyrlyk we başbozarlyk) ýoluny tutup erdiler, hemmesi ölüp galdy. Anlary ki küfür we togýanga (kapyrlyk we başbozarlyga) barmaý yslam ýoluny tutdylar. Hiçaka bolmady, salamat galdylar. Bu galganlary(ň) arasyndan Melik diýgenni häkim kyldylar, Bular hem ýene owwalky dek kapyr bolup galdylar. Gazaby ylahyga (allanyň gazabyna) griftar boldylar. Ýene bir parsy (böligi rast ýoldan çykmadylar. Beladan salamat galdylar. Bular hem tizlikden köp boldular. Bulary(ň) arasyndan Höwes diýgenni ulug kyldylar. Ol fazyl (paýhas) daneş (bilim) we salahi (ukyp) sedaratda (derejede) hemmeden artyk erdi. Müddeti medil eýýäm beýd (köp wagty) munuň birle ötgerdiler. Emri Magfur nehi münküride sabet gadam (Ýagşyny ýaýmakda ýamandan saklamakda tutanýerli) erdiler we şeragatda muafyk (laýyk) erdiler. Mustakym ulahwal (dogruçylykda) bolup ýörär erdiler. Pehmeti reb-ul äleminge muşerref (allanyň rehmetine mynasyp) boldylar. Olarky küfrapaýy (kapyrlygy) nygmat kylyp ýagşylykny(ň) kadryny bilmen küfür we usýanha (kapyrlyga we başbozarlyga) boýun sunup, rast ýoldan gerdantablasylar (öwrüldiler). Alar azap sahtga (gaty azaba) griftar bolup, azaby älim (gaty azaba) we nary jehimge (dowzahyň oduna) mübteli boldular. Hezreti hak subhana we tagallany eraýy öz leys (buýrugy) andat boldy ki bulary hel kylgaý.

Elkyssa, bularga bir guruh (bölek) melaýykani (perişterleri) iberdi. Bir munça perişterler asmandan ýüzüge geldiler. Jeň we jedel bisýar (köp) boldy. Bu kapyrlarynyň köpräginı öldürdiler. Bagzylary (käbiri) açyp, her haýsy bir jezirede (adada) berkidip ýörür erdiler. Olar ki heddi balagatga (soňky derejesine) ýetmän erdiler. Olary esir we ýesir kylyp aldylar. Haçan kim allatagalanyň dergähinde (gapysynda) olar hem asy (günäkär) boldular. Andan keýin (soň) dün ýäni perişterelerge berdi. Azazyl bar erdi. Perişterler bile hemra (ýoldaş) erdi. Bular hem dünýäde köp köňül bagladylar. Dünýäde turup, näge köňül bagladyň diýip, bulary hem dünýäden bikär kyldy.

Ýene bir rowaýatda diýipdirler ki «Hudaýtagala bir bölek janawerlerini ýaratdy. Dünýä ýüzüni ol janawerlerge berdi. Ýedi müň ýyldan keýin (soň) dünýäni Benijanga berdi. Olar hem ýedi müň ýyldan keýin (soň) günä kyldylar we gan tokdiler (dökdüler). Olardan alyp, ýene periştelerge berdi. Bular hem dünýäni ýedi müň ýyl tutdular. Munda Azazyl bar erdi. Atasy Jelis şir suratlyg, enesi Telbis böri suratlyg erdi. Muňa hem Iblis dier erdiler. Jemyg atasy azar we enesi bizarlaryň serdary erdi. Aqzazyl Benijan taýpasyndand erdi. Periştelerniň algan oljasyndand diýipdirler. Özi bes (örän) haramzada mekhar (mekir) erdi. Bisýar (köp) tagat we ybadat kylar erdi. Perişteler asmanga alyp bardylar. Tagat kyla-kyla periştelerni(ň) arasynda günden güne mertebesi zyýada boldy. Hemme periştelerge tä:alam berip, ulumy Esrarydan (syrlý ylymlardan) habar berer erdi».

Ýerni(ň) ýüzünden peleki atlaz (atlaz pelege çykmagyny(ň))

Bu andag waka erdi kim, wagty ki perişteler muharybäge (söweşe) geldiler. Şeýtany(ň) atasy Iblis erdi. Özüni bir hylwalga (çolalyga) salyp, başyny serpiç kylyp (başyna selle orap), tagat, ybadatga meşgul bolupdy. Perişteler görüp, «Ajap bir zahit (tawka) boldular» diýip, mynjat kyldylar. Ki «Eý, bar hudaý-a, bir mutygyň (hudaýhonyň) bar eken, şuny bizge berseň teraweti (täze) gülüdir asmanga laýykdyr any(ň) wujudy (barlygy) diýip dilediler. Hak subhany we tagala bularnyň dilegini ejabat (kabul) kyldy.

Emma owalky pasyl hezreti Adam-Aleýh Es-Salamyny(ň) ýaratylmakyny (ň) beýany

Bu andag wakadur, kim wagty ki Hezreti resul ekrem selli alla aleýh we sellemiň nury kâmil es-susurlaryny (uly şatlygynyň nury) huda tagala gabze (gudratynyň barlygy) bile ýerden göterip aldy. Ol nuruň niye müň ýyl gaşyda durguzyp çenden-çenden kâte derýalarga güwte (salyp) berip, andan kiýin(soňy) hyjablardan (perde) ötgrip makamlarda (orunlarynda) turguzyp, Anda kaýin (soň) arşy mejidiniň (mukaddes) sakynda (aňyrsynda) turguzyp goýdy. Ol nury Muhammedi selli alla aleýhi we sellem onda aftabdan (günden)

hem zyýadarak röwşenlik berip, jemy asmanlarny we arş-kürsi, lowhu galamny, mülki behiştini ýaradyp, röwşen we minewwer kylar erdi. Bu bur, göýä bir hazyneý ilani (allanyň hazynasy) erdi. Hezreti hak rubhane we tagala halasa bu jöwher, göwher porbahayı, geranmaýany (gymmatbaha bir ýerden çykargaý). Hasyla kelem (söziň netijesi bu nury nepisni (owadan) älemi melekutyga (hudaýyň älemi) jilwe (ýagty saldyrdy) kyldyrdy, ýagny älemi owli (beýik) we sufla (pes) arş we kürsi lowh we galamga minady (jar çekdirdi) kyldyrdy kim bu göwheri nepisni (owadan) kimdir ki saklagay diýip. Hiç bir zatydan sedai (ses) bolmady ki «men saklar men» diýip, öhdesini (hötdesini) götermediler.

Elkyssa, perden gaýybdan (gaýyplyk) perdesinden bir neda (owaz) geldi ki «Mendur men amanatny saklagany laýyk we götermekke kaýyl» (gabylyly) diydi öhde (hötde) göterdi. Bu hezreti Adam Sefi-ulla perzendlerini(ň) awazy erdi. Emma tagy ötri, hiç nyşana ýok erdi.

NYZAM

Göwheri gelturdylar mülki adam bazaryga,
Tä hyrydary any kowni mekandan kim erur,
Adamydan zerre ýok erdi hiç namy-nyşan,
Aýdy ki kabyly (gabylyly) erur men,
Menden özger kim erur –

diýip, awaz geldi, akybet el-amr (ahyrsoňy) bu amanatny saklamak adam bile perzentleriniň işi diýip bir karar kylyp goýdy. Hezreti hak subhane we tagalany(ň) eradasy (buýrugy) hezreti Adamny ýaratmakga tagolla (karar) tabdy. Periş-telerge aýdyň ki «ýer ýüzünde bir halypa ýaradar men» diýdi. U sözden dostlar şat, duşmanlar gamgyn boldy. Duşman Benijann birle Azazyl erdi. Olarny(ň) hemmelerini(ň) ýüzi tuýyn aşyk boldy.

Soraglar we ýumuş:

1. Bu hekaýat haýsy eserden? Onuň awtory barada näme bilýärsiň?
2. Hekaýat kim barada? Onda nähili waka beýan edilýär?
3. Benijan bahasyny düşnükli okamaga türgenleşiň.

XV ASYR EDEBIÝATY

Bu asyrda ylymda, sungatda edebiýatda belli birnäçe söz ussatlary bize mälim.

XV–XVI asyrlardan ozal türkmenleriň köp bölegi käbir sebäplere görä Yrak, Şam... taraplara göçüp barypdylar. Olar şol ýerde mesgen tutup, ymykly ýerleşipdirler. Orta Aziýada ýaşayan türki taýpalaryň edebiýatynda täze öwüş-günler peýda bolup başlapdyr. Ony XV asyr şahyrlarynyň döredijiliginde görmek mümkin.

ABUL-WEPAÝY HOREZMI

X–XV asyryň aralarynda Horezmde, Ürgençde köp sanly alymlar, şahyrlar ýaşap geçipdirler. Olaryň biri hem şyh Abul-Wepaýy Horezmidir.

Şahyryň ömri beýany, edebi mirasy barada maglumat örän az. Ýöne onuň Horezmli bolanlygyny, şol ýerde hem aradan çykanlygyny maglumatlaryň köpüsi tassyklaýar. Ol şahyr-çylygyň daşyndan saz sungatyny-da oňat bilipdir. Ol mylakatly adam bolupdyr. Şoňa görä-de Horezm halky oňa «Ýeriň perişdesi» diýip aýdýar ekenler.

MOWLANA-HÜSEÝIN HOREZMI

Horezmde köp sanly alymlar, şahyrlar ösüp ýetişipdir. Olaryň biri hem talantly şahyr Hüseýin Horezmidir. Şahyryň durmuşy, döredijiligi dogrusynda maglumatlar az. Şeýle-de bolsa, meşhur özbek alymy, şahyry Alyşir Nowaýynyň ýaz-

magyna görä, Huseýin hoja Abulwefanyň şägirdi hem-de onuň mürihidi bolupdyr. Huseýin ençeme kitaplarda sygyrlara düşündiriş ýazypdyr. Ol Jelaleddin Rumynyň mesnewisine we onuň bir kasydasynda türkî dilinde düşündiriş beripdir.

Huseýin Horezminiň öz ýazan eserleriniň biri hem «Mak-sud-el-Aksa» atly kitabydyr.

Huseýin Şahruh Mürzäniň döwründe bir gazal ýazany üçin, duşmanlar tarapyndan Horezmden kowlup, Hyrada göçürlýär. Emma ol ýene Horezme gaýdyp gelýär. Onuň gabry hoja Abul-Befanyň aýak ujunda ýerleşdirilipdir. Şahyryň eserlerini doly öwrenmek işleri dowam edýär.

Bu jahanda gizlenýänem, görünýänem sensiň,
Sensiň köýdürýänem, şypa berýänem sensiň.

Bu hudaýa ýüzlenipdir.

AHMET WEPÁÝY

Ömri, döredijiligi. Wepaýy XV asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilidir. Onuň hakyky ady Ahmet bolup, Wepaýy – şahyryň edebi lakamy hökmünde tanalýar.

Wepaýynyň doglan ýyly anyk belli däl. Ýöne onuň Hazar deňziniň gündogar kenar ýakalarynda oturýan çarwa ýomutlardan bolandygyna güwä geçýän käbir ýazgylar saklanyp galypdyr. Ol häzirki Türkmenbaşy etrabynda öz gününü baý bolmasa-da, gurgun dolap bilýän maşgalada ösüp kemala gelipdir.

Ol, bize gelip ýeten maglumatlara görä, hywa medreseleriniň birinde okap, sowadyny çykaryp, öz döwrüniň ylymly-bilimli adamy bolupdyr. Başga nähili çeper eserleri döredenligi belli bolmasa-da, «Rownak yl-yslam», yagny «Yslamyň nury» diýen sygyr bilen ýazylan göwrümlü, tutuş eseri bize gelip ýetipdir. Onuň «Rownak yl-yslam» özüniň ýazandygy baradaky setirler, şol döwürleriň edebi däplerine eýerilip, şahyryň özi tarapyndan eseriň içine salnypdyr:

Eý, wepaýy, bilgeniňni gizleme,
Bilmeziňni bilurem diýp sözleme...
Bilmişimçe sözledim kan sözleri,
Ýitmesin diýp ol erenler yazlary.

Eseriň adynyň awtor tarapyndan hut «Rownak yl-yslam» diýip atlandyrylandygyna güwä geçýän setirleri hem eseriň özünden tapmak bolýar.

«Rownak yl-yslam» muňa werildi at,
Örgenip ýadyňda tutgul jümle ýat.

Türkmen edebiýatynyň dürli meseleleri, dürli döwürleri barada uly işleri bitiren alym akademik Baýmuhammet Garryýewiň maglumat bermegine görä, «Rownak yl-yslam» bir baý çarwa aýalyň haýyşy boýunça ýazylypdyr. Kitap ýazylyp gutarylandan soň, ol aýal Wepaýa kyrk sany köşekli düýe peşgeş beripdir.

Bu bir rowaýat. Yöne islendik bir rowaýatyň aňyrsynda hem hakykatyň belli bir alamatlarynyň bolýandygy bellidir. Elbetde, şol wagt ol aýalyň öz buýurmasy bilen türkmen musulmançylyk ylmynyň, şeýle-de türkmen edebiýatynyň taryhyna nähili goşant goşandygy kellesine gelmese gelen dälidir. Yöne bu eser soňy bilen mekdep-medreselerde durnukly okuw kitaby hökminde okadylyp öwredilipdir. Köne mekdeplerde oglan okatmagyň taryhyndan «Rownakda – bir owlak» diýen jümle biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Türkmeniň özbaşdak, garaşsyz döwleti bolmadyk zamanlarynda obada oglan okadyan mollalara hak töleýän edara bolmandyr. Şol sebäpli çagasyny okuwa beren ata-ene öz çagasy üçin molla belli bir möçberde hak tölemeli bolupdyr. Ýokarky jümle hem okuwçy çaganyň «Rownak yl-yslamy» özleşdirip, mollasynyň önünden geçensoň, ata-enäniň molla tölemeli haky barada maglumat berýär.

Köne türkmen mekdepleriniň çaga üçin birnäçe oňaýly taraplary bilen birlikde, kynçylyk döredýän taraplary hem bolupdyr. Şolaryň iň esasysy hem çaganyň ýaş psihologiýasy hasaba alynmazdan, olary ýaşlary boýunça toparlara bölmezden, hemmesi bilen gyrađeň şol bir çylşyrymly sapaklaryň geçilenligidir. Bu mekdeplerde «Ýüz okasaň – ýat, müň oka-

saň – binýat» diýen jümle nakyla öwrülipdir. Çaganyň dili mazaly ýenjilip, ol aýtmasy kyn arap-pars sözlerini öz dilindäki ýaly suwara aýtmagy öwrenýänçä, şol bir eser, şol bir kitap dynuwsyz gaýtalanyp okalypdyr. Şeýlelikde, «Rownagy» öwredýänçä mollanyň çekýän azaby bir owlaga durýar diýlip düşünilipdir we oňa şeýle peşgeş, hakykatdanam, berlipdir.

Şeýle eserleriň ýazylmagynyň özüne ýetik taryhy sebäpleri bar. Belli bolşy ýaly, musulmançylyk – yslam türkmenleriň arasynda VIII–X asyrlaryň dowamynda ýaýrap, bir kadaly ornaşýar. Ýöne XIII asyrdaky mongol çözüşlary ýagny bir aňlara ornaşan din, ygtykat, ynanç, iman baradaky düşüneleri, bilimleri duw-dagyn edýär. Gadymy Merwdäki kitap-hanalaradan başlap, türkmen topragyndaky medeniýet, ylym ojaklary weýran bolýar. Şeýle bolansoň din – ygtykat, iman-ynanç kadalaryny dogry öwrenmek, has zerury hem olary dogry öwretjek adamlary tapmak meselesi orta çykýar. Hoja Ahmet Ýasawy, Bahaweddin Nagyşbendi ýaly pirleriň ýa özlери, ýa-da döreden ýollary türkmen topragynyň içi bilen eriş-agaç yz goýup geçýär. Ýöne şeýle-de bolsa, din-ygtykat, iman-ynanç babatda öz-özüňi tanamagy öwredýän ýene-de bir täze kitabyň ýazylmagy halkyň ruhy kämilliginiň ösmegi üçin diňe peýda berip biljekdi. Şu nukdaýnazardan seredeniňde, «Rownak yl-yslamyň» ýazylmagyny buýran ady näbelli zenanyň kitabyň ýazylmagyndan öz adyna şöhrat gözlemän, eýsem, şu hili taryhy zerurlygyň oňyn tarapa bitmegi üçin özünden çykdaýy edendigine, ýagny türkmenler aýtmyşlaýyn, sogap iş edendigine ynanasyň gelyär. Bu kitap 1464 –1465-nji ýyllarda ýazylypdyr.

«Rownak yl-islam» («Yslamyň nury») eseri

«Rownak yl-islam» eseri, başda aýdylyşy ýaly, musulman dininiň kada-kanunlaryny öwredýän eserdir. Beyik grek akyl-dary Aristoteliň: «... Gerodot öz eserlerini şygra-da geçirip bilerdi, ýöne onuň eserleri şygyr ölçeginde ýazylsa-da, ýazylmasa-da, taryh bolardy...» diýiş ýaly, Wepaýy hem «Rownak yl-yslamy» şygyr formasyna ýazan hem bolsa, ol ilki bilen yslamyň kada-kanunlaryny çarwa oturan halkyň öz oturan ýerinde dogry peýdalanyp bilmegi üçin ylmy-okuw kitaby hökmünde ýazylypdyr. Onuň şygyr formasyna salnyp beýan

edilmegi bolsa, öz döwrüniň edebi däbine eýerilmegidir. Sebäbi şondan başga hem bu asyrlarda Sopy Allaýaryň «Sebatul ajyzyn» eseri, Şah Şerebiň «Minel-müridi» döredilipdir.

«Rownak yl-yslam» – köne türkmen mekdepleriniň okuw kitaby. «Rownak yl-yslam», başda aýdylyp geçilişi ýaly, köne türkmen mekdepleriniň durnukly okuw kitaby hökmünde ñwrenilip gelnipdir. Onda ynsan durmuşynda gündelik ýerine ýetirilmeli arassaçylyk, ahlaklyk ýaly zerur zatlaryň ählisi din, ylym, Gurhan düşüňjeleri bilen baglanyşdyrylyp öwredilýär. Olary ýerine ýetirmegiň ysamyň kadakanunlaryny, öz musulmahlyk borçlaryňy berjay etmek hökmünde wagyz edilyär.

Eseriň düzülişi, dili. «Rownak yl-yslam» eseriniň düzülişi barada şulary aýtmak mümkin. Öňden gelyän edebi дәplere eýe-rilip, bu hili eserler Allany, onuň perişdelerini we pyganberlerini taryp etmekden başlanýar. «Rownak yl-yslamda » hem ilki bilen, giriş hökmünde, hemmäni ýaradyjy bolan Allatagalanyň adyna zikr aýtmak, Allanyň resuly, ýagny dosty Muhammediň husnuny taryp etmek ýaly дәplere berk eýerilipdir.

Şükür edip ol halyky birleýili,
Sanygyň sungy nedir söýleýeli,
...Ýok eken, bu adamy war etgen ol,
Jan berip, dünýä üze ýöretgen ol.

Musulman dininiň ündeýän ynanjyna görä, hak tagala hiç kim tarapyndan ýaradylmadyk, ýeke-täk beýik gudrat. Emma ynsanyň akyly ýetýänu-ýetmeýän zatlarynyň ählisini ýaradan Oldur. Eser tutuşlygyna 30 bapdan ybarat bolup, olarda Allatagalanyň magryfeti (ylym), Allatagalanyň sekiz sypaty, iman, ysalam, yhsan ýaly meseleleriň çözgüdiňe ýüzlenilýär. Ysalam, wajyp, parz, şerigat ýaly düşüňjeleriň manysy açylyp, soňra çarwalaryň öz durmuşunda gabat gelip bilýän meselelere geçilýär. «Rownak yl-yslamyň» beýleki kitaplardan tapawutlanýan ýeri hem hut şu meseleleri çarwalaryň öz dilinde açyp berýänligindedir.

Bu ýerlerde howuz hökümleri, sargydy mekru haýwanlar, guzuk hökümleri diýen ýaly baplar gelyär. Awtoryň dilinde

howuz – suw alynýan howuzlar, guzuk (guduk) bolsa guýy manysynda ulanylýar. Mekru – musulmançýlykda edilmegi agyr günälerden bärräkki gadagan zatlar bolýar. Çarwa durmuşynda howuz, kak, guýy suwlary gündelik suwa bolan islegleri kanagatlandyryp duran elde ýasalan desgalar bolupdyr. Oňa dürli görnüşli haýwanlaryň, mör-mojekleriň gaçmagy, olaryň ölüp, endamyndan dürli mukdarda suwa zeper ýetirýän zatlaryň ýaýramagy häli-şindi bolup durýan zat bolupdyr. Şeýle halatda içine öli ýa-da diri halda haýwan, mör-mojek gaçan suwlary nähili ulanmaly, nähili edip aras-salamaly? Şahyr eseriň «Howuz hökümleri beýanynda» diýen bapda bu meseleleri çözmek üçin ilki bilen howuz diýilýän desganyň ölçegini aýdýar. Olar öz möçberi boýunça iki hili dörnüşde bolýar diýip düşündirýär.

Howzy ekber. Howzy asgar jümle ýat,
Howz içinde sözlenen bu iki at.

Howzy ekber on içinde on bolar.
ger müdewwer bolsa kyrk arşyn bolar.

Bagzylar hem otuz alty diýdiler,
bagzylar hem kyrk sekiz diýp aýdylar.

Şahyr şu hili ululykda gazylan howuzlara hapa zatlar düşse we olardan bölekler suwa ýaýrap, suwy yslandyrsa ol suwuň haram bolýandygyny, oňa täret kylmak bolmaýandygyny düşündirýär. Musulmançýlykda täret kylmak dessury diňe namaz ybadaty ýerine ýetirilmek üçin ýerine ýetirilyär. Ýöne onuň suw bilen kylynýan halatynda (gum bilen teýim edilmän), adamyň gigiýenasynyň berjay edilmeginde hem ähmiýeti uly. Şol sebäpli şahyr bu ýerde musulmanyň hem bedenini, hem ruhuny päklemek üçin ulanýan suwunyň arassa bolmagyny ündeyär.

Eseriň sargydy mekru haýwanlar baradaky babynda şeýle aýdylýar:

Bu paslda suwdan mekruh ol beýan,
Geldi röwşen kim okursa ynsu-jan.

Ýedi nesne suwda mekruh ol beýan,
Bil Abu Hanyfa kowlydyr aýan.

Syçanu-garga, çetuk, takuk, ýylan,
kelteze, tumşukly guşlar-jümle san.

Şahyr içine ýokarda ady agzalan haýwanlar we guşlar gaçan suwy ulanmagy mekru, ýagny gadagan edýär. Bu babatda ol pygamberiň ýakynlaryndan biri Abu Hanyfa – Ymam Agzama salgylanýar.

«Rownak yl-yslam» öz döwiüniň ýörgünli şygyr formasy bolan iki setirli mesnewi formasynnda ýazylandyr. Goşgudaky iki setiriň başgalar bilen goşulman, özara ikibir- ikibir sazlaşyp – kapyýalaşyp gitmegi bir tarapdan şahyryň kapyýadaş sözleri tapmagyny ýeňilleşdirse, beýleki bir ýandan, aýdylýan pikirleriň her haýsyny, uzaldyp-süýndürüp oturman, iki setirde berçinläp gitmäge mümkinçilik berýär.

Meselem: eseriň myhman almak baradaky bölümünde:

Ol ýyrakdan kim mysapyrlar gelur,
Sormaýyn kendu-özi myhman bolur.

Eýle bil, myhman hakydyr ol kişi,
Yzzat eýläp Taňrydan al uluşy –

diýen bentleriň birinjisinde, eger-de daşdan myhman gelse, onuň niredendigini, kimleriň tohumyndandygyny sorap oturmazdan, myhman almalydygy, ikinjisinde, eger-de myhman bolsa, oňa gowy hyzmat edip, Taňrynyň özüňden razy bolmagyny gazanmalydygy barada gutarnykly pikirler aýdylýar.

Eseriň ýazylan döwründe türkmen topragy iň zerur zat bolan suwa mätäçlik çeken. Şeýle bolansoň, çarwa oturan türkmen taýpalarynyň önünde bir damja suwy hem isrip etmän, peýdaly ulanmak meselesi durýar. Suw guýuda bolsa-da, howuzda bolsa-da, kaka ýygnanan bolsa-da, oňa hapa düşüp bilýär. Bu ýagdaýda suw nähili bolanda halal, nähili bolanda haram, nähili bolanda içmäge, nähili bolanda täret kylmaga – päklenmäge ýaramly bolýar? Ine, şular ýaly meseleler «Rownak yl-yslamda» beýan edilýär.

«**Rownak** » **öwütler kitaby**. «Rownak yl-yslam» eseri diňe Garaşsyzlyk zamanamyzda halkymyz üçin elýeterli boldy. Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistan milli golýazmalar instituty bu eseri öwrenip we häzirki zaman elipbiýine geçirip, özbaşdak kitap görnüşinde okyjylara hödürledi. Ondaky be-

rilyän öwüt-ündewler, ir döwürde ýazylandygyna garamazdan, şu günki ajaýyp zamanamyzda hem milli terbiýäni, milli ahlak ölçeglerini bilmekde örän uly ähmiýete eýedir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Rownak yl-yslam» eseri nähili eser? Onuň ýazylmagynyň nähili sebäpleri bolupdyr?
2. Ahmet wepaýy kim bolupdyr? «Rownak yl-yslamyň» baplarynda nähili meseleleriň çözgütleri berilýär? Siz olaryň haýsylary barada maglumatlary bildiňiz?
3. «Rownak yl-yslam» eserini dolulygyna özbaşdak okap görüň.

«Gülpan» dessany

«Gülpan» dessany Türkmen halk döredijiligi eserleriniň – dessanlaryň arasynda az öwrenilen dessandyr.

Bu dessanda Soltan Hüseyin Baýkara bilen onuň weziri bolan şahyr hem akyldar, meşhur döwlet işgäri Mir Alişir Nowaýy barada gyzykly çeper söhbet edilýär. Dessanyň häzirki bar bolan teksti, esasan, bagşy Gurt Ýakubowyň dilinden ýazylyp alnandyr. Ondan öň ýazyjy Berdi Kerbebaýewiň öňden bar bolan rowaýatlar esasynda gaýtadan işläp halka ýetiren Soltansöýün we Myraly hakyndaky rowaýatlarynda bu dessanda gürrüň berilýän wakalaryň bölekleýin beýany berilýärdi.

Türkmen edebiýatynda we halk döredijiliginde bu iki ady agzalan taryhy şahslaryň atlary az-kem ütgedilip aýdylýar. Meselem, Soltan Hüseyin diýmäge derek Soltansöýün, Mir Alişire derek Myraly Şir ýa-da ýöne Myraly diýip aýdylýar. Muňa mysal hök-münde, Şabendäniň «Kim biler» şygrynda:

Myraly Şir bolsaň, gadryň kim biler? –

diýen setirini ýa-da Mahmyt Gaýybynyň «Gelende bardyr» diýen şygryndaky:

Soltansöýün Mürze, Myraly Şirim,
Dünyäniň toýuny tutanda bardyr –

diýen setirini mysal getirmek bolar.

Dessanda wakalar Baýkara atly patyşanyň her otuz ýyldan bir gezek gurykly ýyldyzyň dogýanlygy hakynda münejjimlik habary eşidendigi baradaky gürrüňler arkaly ýaýbaňlanýar. Aýdyşlaryna görä, şol ýyldyz dogan halady, onuň astynda dünýä inen çaga pähim-parasatly, ylymly-bilimli boljakmyş. Şindi şeýle ýyldyzyň dogjak pursadyna çenli ýedi ýyl barmyş. Patýşa garawulyny minaranyň üstüne çykaryp, oňa şol ýerden dynman asmana gözegçilik edip durmagyny buýurýar. Ýedi ýyldan şol aýdylýan guýrukly ýyldyz dogýar. Emma bu habaryň patýşa baryp ýetmesi gaty kyn bolýar. Netijede, guýrukly ýyldyzyň astynda bir çaga derek dört çaga dogulmaly bolýar.

Dessanda Soltansöýün Baýkaranyň, Alyşir Nowaýynyň, Gülpamyň kespleri. Baýkaradan Soltansöýün dünýä inýär. Baýkara ömrüniň ahyrynda oňa hazynanyň açaryny berip, oňa öz ata wesýetlerini edip, dünýäden ötýär. Soltansöýün hazynany açanda, onda altyn-kümşe derek kitaplary görýär. Aýratynam, bir kitapda Soltansöýünden beýleki üç pähimdar barada ýazylan eken. Atasy oňa şol üç adamy tapyp, olary döwlet işlerine çekmegi wesýet edip gidipdir. Soltansöýün akyl-paýhasyna we dilewarlygyna daýanyp, olaryň birini – Edleti tapyp, ony özüne wezir ediniýär. Soňra onuň önünde kitaby goýup, beýkeki adamlary tapmalydyklaryny aýdýar. Ol Edleti hem ýanyna alyp, eşiklerini üýtgedip, il içine aýlanyp başlaýar.

Ynha-da, bir goýun bakyp ýören çopanyň üstünden barýarlar. Soltansöýün bu çopandan paýhas sorag-jogapларыny alşyp, onuň şol gözleýänleriniň biri, ýagny Myrally ekendigini bilýär. Ony köşge çagyryp, ondan patyşalyk geňeşlerini sorayar. Muňa beýleki wezir-wekiller görüplik edip, patýşa özleriniň akylynyň hem her kimiňkiçe bardygyny aýdýarlar. Soltansöýün olara bir sowalyň jogabyny bilip berseler, olaryň göwnüni görmek üçin Myrala jeza bermäge hem söz berýär. Wezir-wekiller patyşanyň «Ýalan bilen çynyň arasy näçe günlük ýoldur?» diýen soragyna dört günläp jogap gözleýärler. Emma tapyp bilmeýärler. Soltansöýün Myrala : «Şu sowalyň jogabyny sen aýt-da, ýanyma geç » diýýär. Myrally bir eliniň dört barmagyny çekgesine: gözi bilen gulagynyň aralygyna goýýar-da, göni Soltansöýnüň ýanyna geçýär. Muny gören wezir-wekilleriniň her hayşysy: «Ol ýalan bilen çynyň arasy

dört günlük ýol diýdi». «dört sagatlyk ýol diýdi» «kyrk ýyllyk ýol diýdi» diýen ýaly dawalary tapyp je-delleşýärler. Emma onuň jogabyny Soltansöýün şeýle düşündirýär: – Eý akmaklar, ol: «Ýalan bilen çynyň arasy dört barmakdyr, şu dünýede göreniň – çyn, eşideniň – ýalan» diýdi – diýýär. Soňra olar dördünji pähimdar Gulpamyň gözlegine çykýarlar. Myrally iki sany ýasawula:

Meni önüňize salyň-da, köçeme-köçe aýlaň. Özi hem aldygyna taýaklap uruň – diýýär. Näme üçin urýanyňyzy sorasalar hem: «Diýenimizi edýär» diýip jogap beriş – diýýär.

Yasawullar Myrallynyň aýdyşy ýaly edýärler. Köçelerde gabat gelen adamlar olardan: «Bu bendäni näme üçin beýdip urup barýaňyz?» diýip sorýarlar. Bular hem Myrallynyň öz öwreden jogabyny berýärler. Şeýlelikde, her kim bularyň edýän işine geň galyp, hüňürdeşip galýarlar. Emma bir köçäniň ugrunda tamdyra çörek ýapyp oturan aýalyň ýanynda oturan gyz welin bularyň edýän işini makullaýar. «Dogpy edýäňiz, entegem gatyrak uruň. Adam niçezar öz etmeli işini özi bilmeýän, aýdylaryna-diýilerine garaşyp durmaly bolar?» diýýär. Onuň şol aýdylýan pähimdar gyzydygyny bilip, ony köşge alýarlar.

Dessanda pähim-payhaslylyk meselesiniň öňe sürülüşü. «Gülpam» dessany bir wagtda yşky hem pähim-payhas meselelerine bagyşlanan dessandyr. Şol sebäpli bu eserde päk söýgi, maşgala döwletiniň berkligi ýaly meseleler döwleti adalatly dolandyrmak, halkyň ähli gatlagyna deň göz bilen garamak, garyp-pukaralara delalat etmek ýaly meseleler bilen eriş-argaç baglanyşyklylykda berilýär. Şu agzalan meseleleriň hemmesiniň çözgüdinde hem çeper sözlülük, şahandazlyk, çuňňur akyl-payhasly bolmak we şoňa laýyklykda hereket etmek ýaly türkmen ata-babalarymyza mahsus bolan häsiýetler örän möhüm orun eýeleýär. Soltansöýnüň käte şalyk häkimiýetine daýanyp, kabul edilen yasançylyk kadalarynyň çäginde çykyberen halatlarynda hem ol Myrally, Ediet, Gülpam ýaly pähimdar egindeşleriniň hut pähim-payhasa we çeper sözün güýjüne dayanyp edýän aýgytly hereketleri esasynda, dogry ýola gaýtarylyp getirilýär. Beýleki wezir-wekilleriniň edýän görüplikli, duşmançylykly hereketlerinden hem şular ýaly pähim-payhas ýoly bilen üstün çykylýar. Meselem,

eserde Soltansöýnüň Gül pam atly eziz gören aýalynyň bo-
landygy barada aýdylýar. Aýlar-ýyllar aýlanyp, Gülün
dünýeden gaýtmaly pursady gelýär. Soltansöýün bu aýraçylyga
göz gelip bilmejekdigini öňünden duýup:

Kim Gül pam aýalymyň ölendigini maňa ilki aýtsa, oňa ölüm
jezasyny berjek – diýip, adamçylyksyz ýowuz perman çyka-
rýar. Özi hem Myralyny ýanyna alyp, awa-şikäre çykýar.
Ölüm habaryny ýetirmek hem köşkde galan Edietniň boýnuna
düşýär. Ol Soltansöýünden gizlinlikde baryp, Myrala Gül-
pamyň ölendigini habar berýär. Myrally bu aý habary Sol-
tansöýne ýetirmegiň ýoluny gözläp, oňa sorag berip, nama
aýdýar. Soltansöýün hem oňa jogap berýär:

– Serwi agaçnyň güli soldy,
Bu güli nätsek bolar?
– Serwiden tabyt ýasap,
Gül den kepen etse bolar.

Şeýde-şeýde, Soltansöýni agyr habara taýýarlan Myrally
indiki beýtdе:

Aýp etmäňiz, şahym, menden,
Derdim artdy dembe-demden,
Döwranyň gitdi jahandan,
Soltanym, neýlese bolar? –

diýip, gürrüni has çynyrgadýar. Soltansöýün hem:

Dostum, sen gamlar iýsene,
Dynç alayyn, dost, goýsana,
Ondan «Gül öldi» disene,
Mundan yza gaýtsa bolar –

diýip, agyr habaryň boljakdygyny boýnuna alyp ugraýar.
Şonda Myrally:

Gezip-gezip ýollar aşdyk,
Gelip, bu menzilde düşdük,
Gül öleni sizden eştdik,
Soltanym, neýlese bolar? –

diýip, sözüni tamamlýar. Muny eşiden Soltansöýün: – Mun-
ça gepiň başyny agyrdandan, bir agyz «Gül öldi» diseň bol-
madymy? – diýýär.

Myraly hem:

– Soltanym, Gülün ölenini sizden eşitdik – diýýär. Şeýdip, Myraly çeper sözün güýji bilen özüni hem, Edleti hem ölüm-den halas edýär.

Elbetde, Gülpam dessany Soltansöýün hem Myraly barada halk arasyna ýaýran rowaýatlar köplüginin diňe belli bir bölegini, ýagny Gülpam bilen baglanyşykly sahypalaryny özünde jemleýär. Ýöne şoňa garamazdan, ol okyjynyň, diňleýjiniň eline bitewi bir gözelligi lezzetini we terbiýesini berip bilýändigini bilen möhümdir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Gülpam» dessanynda haýsy meseleler goýulýar?
2. Dört pähimdaryň haýsynyň obrazy size has ýarady?
3. «Gülpam» dessany boýunça bitewi ssenarili sahnany taýýarlamaga synaňyň. Siz öz sahnada döreden gahrymanyňyzyň hut özi bolup bildiňizmi?

GÜLPAM

Rawylar andag rawaýat kylypdyrlar. Ençe-ençe rowaýatlar goşulyşyp, soňra şu kyssa-hekaýatny döredipdirler. Geçmiş taryhda aýdylşyna görä Soltan Söýün ýa-da Soltan Hüseýin diýen adam köp ýyllap şalyk sürüpdür.

Bu kyssa-rowaýatda dört akyldar hakynda hekaýat beýan edilipdir. Rowaýatlaryň birinde dört akyldar diýip Soltan Söýün Baýkara, wezir Edlet, ýene bir wezir Alyşir Nowaýy hem olaryň dördünjisi Soltan Söýüniň aýaly Gülpam diýip aýdypdyrlar. Ýöne bular heniz dünýä inmänkäler Baýkara atly bir akyl-paýhasly, parasatly adam bolupdyr.

Ol aýdypdyr:

– Geljek on ýylyň içinde bir guýrukly ýyldyz dogjakdyr. Şol guýrukly ýyldyz dogan wagtynda öz mähremiňe ýakynlyk etmeseň, onda senden öz ornuňy tutjak perzent, şalyga mynasyp bolar ýaly asyl perzent dünýä inmez. Dünýä inäýende-de ol şalyga mynasyp bolar ýaly perzent bolman, ýonekeý bir perzent bolar: Eger şol guýrukly ýyldyzy gören wagtynda öz mähremiňe ýakynlyk etseň, onda senden şalyga mynasyp boljak perzent öner.

Bu syrny bilen Baýkara garawuly ýyldyzyň dogan wagtyny bilmek üçin garawulny bir beýik minaraga çykaryp, ony şol ýerde asmana gözegçilige goýdy. Şol garawul guýrukly ýyldyzyň doganyny görüp Baýkaraga habar etmelidi. Garawul ýedi ýyllap guýrukly ýyldyzyň dogaryna garaşyp, asmana garap oturdy. Yedi yyl müddet geçdi. Ine, ahyry gaýradan bir guýrukly ýyldyz dogdy weli, şony Baýkaraga habar bermek üçin ol gijäniň ýarynda hasyrdap ugrady. Minaradan düşdi. Şonda bir çopan öýe baryp, nan-pan alyp geleşin diýip, galanyň etegine goýnuny düýrläp getirip, ýol üstünde sürüsini ýatyrpdy. Aňyrdaky minaradan hasyrdap düşüp gelýän garawul süri goýnuny iki bölüp, şapyrdadyp Baýkaranyň köşk derwezesine tarap ýazzyny beriberdi. Şol wagt ol çopan garawulyň önünden çykdy-da, oňa aýtdy.

– Eý, taňry bendesi, dur hany. Näme gijäniň ýarynda ylgap gelip goýny böljek bolýamyň? – diýäge-de onuň ýakasyndan tutdy. Onda ol garawul aýtdy:

– Goýber how meni çopan. Meni şu wagt saklama. Gys-sagly men – diýende çopan:

– Seni saklanda näme? Näme ederin öýdýäň. Saklajak seni... Garawul ýene özelenip:

– Goýber how meni. Men şanyň bu ýerde goýan garawuly – diýdi.

– Şanyň garawuly bolaňda näme? Şa seni garawul edip goýsa goýupdyr-da.

Şanyň garawuly kän. Goýanda näme? Şanyň garawuly men diýip, gijäniň ýarymynda ylgap, goýny böljek bolup ýörmelimi sen? Şanyň garawuly diýenem bolýaň ýene. Sende näme yşarat bar? Aýtda onda, yşaratyň bar bolsa. Ýöne men şanyň garawuly diýip, gygyryp dursuň.

– Meni mundan zyýat saklasaň başyňa bela geler. Goýbergil meni. Men guýrukly ýyldyz gördüm. Şol guýrukly ýyldyz batmanka, men ony şaga habar bermeli.

– Habar bereňde näme?

– Patyşamyza men şol guýrukly ýyldyzyň doganyny habar bermelidirin. Sebäbi şol dogan guýrukly ýyldyz batmanka, patyşamyz öz mähremine ýakynlyk etse, onda bir dilewar, alym, şalyga mynasyp perzent galjakmyş. Onuň üçin men häzir şol guýrukly ýyldyzyň doglanlygyny patyşamyza

hökman habar beräýmeli. Çopan bu syrny garawuldan äşgär eşidip:

– Onda muny şeýle diýip, maňa düşündirip aýt-da! Näme, beýle bolsa olar ýaly dilewar, akylyly perzent ýeke şadan galmalymy? Olar ýaly perzent bizdenem galsyn – diýip, bu-da taýagyny taşlap öýüne tarap ylgady.

Guýrukly ýyldyzy gören garawul ylgap barşyna şanyň derwezesiniň gapysyna bardy. Görse, derweze ýapyk. Garawul gyssanyp:

– Derwezäni tiz açyberiş – diýip gygyrdy. Emma derwezebanlar aýtdylar:

– Gijäniň bir mahaly gykylyklap näme işläp ýörsüň? Patyşamyzy öldürmäge hyýallanyp geldiňmi? Seniň ýaly gije entäp ýören üçin şanyň derwezesiniň gapysy açylmaz. Ol ýapykdyr. Gije beýdip gygyryp ýörme-de owara bol – diýdiler. Onda garawul ýene gyssanyp aýtdy:

– Sen indi meni kän saklama. Aç derwezäni. Eger-de açmasaň, onda heläk bolarsyň. Görýän welin, seniň kelläňden gowurmanyň ysy gelýär öýdýän. Aç. Sen meni gije entäp ýören sergezdandyr öýtme. Men şanyň minarada goýup gaýdan garawuly. Guýrukly ýyldyz gördüm...

– Ýeri, görseň görüpsiň-dä. Göreňde näme? Görenem ekeniňdä sen şol guýrukly ýyldyzy. Näme diýjek bolýaň? Onuň emmasy näme?

– Onuň emmasy şü. Guýrukly ýyldyz dogan wagty ony görüp, öz mähreminiňe ýakynlyk etseň, bir akyldar, dilewar, şanyň ornuny tutjak perzent dogjak. Şol syry men patyşaga gyssagly habar etmeli.

Onda şeýle diýip, gowja düşündirip aýt-da. Ýöne gohlap, derwezäni açyň diýip, alagalmagal edip gygyryp dursuň – diýip, derwezeban derwezäni açyp, açaryny taşlap, öýüne tarap ýazzyny beräýdi.

Derweze açylandan garawul şanyň köşgüne kürsäp urdy. Şol ylgap barşyna şany oýaryp aýtdy:

– Patyşahym, şol aýdan guýrukly ýyldyzyň-a dogandyr. Häli-häzir ol batanok. Seretseň, ýalpyldap görnüp durandyr.

Patyşa garawulynyň başagaý halda bolup durşuny görüp aýtdy:

– Sen bu syrny, ol guýrukly ýyldyzyň dogandygyny başga birine aýdaýana dälşiň-dä?

Onda garawul hemmesini beýan kyldy:

– Aýtdym.

– Kime aýtdyň?

– Bir çopan bilen seniň derwezebanyňa aýtdym. Olardan başga adama-ha aýdamok. Ine-de, ol syrny saňa aýdyp durşum.

– Ha, sen-ä iş bitiren ekeniňow. Aý, indi alaç ýok. Näme-de bolsa menem galmaýyn – diýip, patyşa öz jaýyna girip gitdi. Indi ol garawul şol ýerde aňkaryp dur. Ahyry olam aýtdy:

– Be, bu habary eşidenleriň hemmesi öýli-öýüne eňdiler. Menem olardan galmaýyn. Öýe baryp menem öz mähremime ýakynlyk edeýin. Heý, bizdenem bir nyşan galmazmyka? – diýip, bu-da öýüne ylgady. Olaryň dördüsem şol guýrukly ýyldyz dogan gijesi guýrukly ýyldyz ýaşmanka öz mähremlerine ýakynlyk kyldylar. Hudanyň gudraty bilen olaryň dördüsindenem perzent galdy.

Şol gadyr gijesi enäniň goýnuna geçen perzentler aýy-güni dolup, dünýä indiler. Ine, bir güni Baýkaranyň ogly boldy. Oňa dogan gününden şalyk adyny dakdy. Onuň ady Soltan Söýün boldy. Ol perzent ýedi ýaşa ýetmänkä, şa öz oglunyň gulagyna akyl guýup ugrady.

– Eý, oglum sen menden soň şalyk sürmelisiň. Şalyk sürmeli çagyň sen üç adamy tanap, tapyp almalysyň. Şol üçüň birisi gyzdyr. Ol gyz ilin akyldarydyr. Ony sen özüňe mährem aýal edip almalysyň. Baýkara ýene ogluna wesýet etdi:

– Eger men kazam dolup ölüp gidäýsem, bu syrny ogluma kim aýdar – diýip, ol kitap ýazdy. Ahyry Baýkara öler wagty bolanda, ogluny ýanyna çagyryp:

– Ýnha, şu açar. Bu açar meniň genji-hazynamyň açarydyr. Şundan başga açar hazynany açmaz. Şol hazynamyň içinde näme bolsa, men ölenimden soň şu açar bilen ol hazynany aç-da, şonda bar bolan kitaplary alyp, okap, şonda ýazylan wesýetler bilen ýöregin – diýip, wesýetler etdi.

Baýkaranyň kazasy dolup, ol bu dünýäden ötdi.

«Atamyň hazynasy altyn-kümüşden doludyr» diýip, Soltan Söýün pikir etdi. Ol gyssanyp Baýkaranyň hazynasyny açdy.

Görse, bir topar kitap bar. Altynam ýok, kümüşem. Ol Baýkaranyň kitaplaryny alyp okaberdi. Ahyry ol kitaplaryň bir ýerinde wesýetleriň üstünden bardy. Wesýetlerde aýdylypdyr:

– Eý oglum, menden soň sen şalyk sürseň, üç sany akyldar bardyr. Şolaryň halk içinden gözläp tapyp algyn. Bu işde kömek berjek bolmaz. Ýönekeý bir adam sypatyna girip, halk içinden olaryň özünü tapyp alarsyň.

Soltan Söýün Baýkaranyň wesýetlerine eýerip, şol garawulnyň ogly Edleti tapyp aldy. Soň ol kakasy Baýkaranyň wesýet kitabyny Edletiň önünde goýdy-da oňa aýtdy:

– Ine, atam Baýkaranyň Wesýet kitabý. Seni halk içinden gözläp tapdym. Ýene ikisini gözläp tapmalydyryn. Nädip şol iki akyldary tapyp bolarka? – diýip, Edlete maslahat saldy. Şonda olar ýönekeý lybaslary geýip, halk içine aýlanyp, şol iki akyldary tapmagy göwne düwdüler. Şol maslahaty makul bilip, olar halk içinde gezdiler. Olar göwne ýakmaz sowallary duş gelen kişilere berip aýlanyp ýörler. Eger-de şol sowallara jogap berip bilmeseler, onda olaryň duşundan geçibererdiler. Şeýlelikde bular üç aý çemesi halk içinde aýlanyp tapyp bilmän:

– Üç aýlap aýlandyk. Oba baryny sökdük. Şonda-da olary tapyp bilmedik. Biziň maksadymyz hasyl bolmady. Indi obadan aýlanyp çöle-de bir çykyp göreli – diýdiler. Olar çöle tarap ugradylar. Çöle bakan tutduryp barýarlar weli, ine, çöl eteginde özlari bilen deň oylan goýun bakyp ýör. Olar ol çopan oglany görüp, eglendiler. Olar:

– Şu oglanyň-a gözleri alym gözli. Özem alym sypatyna meňzeýär. Alym sypat oylan biziň şol gözläp ýörenimize meňzeýär. Edlet, sen sesiňi çykarma. Men oňa habar gatyp göreýin – diýip, Soltan Söýün onuň bilen salamlaşykdan soň:

– Eý, çopan oylan! Saňa bir sowalym bardyr. Sowalyma jogap bergil. Aýt indi sen, dokuzyň üçe ýetýärmä – diýende ol çopan Soltan Söýüne gaýtaryp aýtdy:

– Serbeserdir.

– Ol diýeniňe düşünmedik. Serbeser diýdigiň näme – diýip, Edlet sorady. Onda Soltan Söýün aýtdy:

– Edlet, çopanyň jogaby dürsdür. Biz oňa düşündik. Dokuz aýlap goýun bakyp alan hakym üç aýky gyşyma ýetýär. Hutma-hutdur diýýä – diýdi.

Olar goýun çopandan bu jogapny eşidip, ony öz ýanlaryna çagyrdylar.

– Çopan, sen bärei gelgil – diýdiler, olaryň özlerem atdan düşüp, atlaryny idekläp goýun çopanyň ýanyna bardylar, onuň bilen salamlaşanlaryndan soň bolsa Soltan Söýün elini ädigiň gonjuna sokup, gamçyny sogrup alaga-da, gamçynyň sapy bilen goýun çopanyň kellesindäki telpegi aýryp, onuň kellesine tyrk-tyrk edip kakdy. Ol çopan şol dem dilini çykardy. Soltan Söýün gamçynyň sapy bilen çopanyň kellesine kakyp dur, ol çopan bolsa dilini çykaryp dur. Şu ýerde olar aýtdylar:

– Eý çopan, biz seniň kelläňe gamçynyň sapy bilen urup durus, sen bolsa diliňi çykarýarsyň. Bu näme etdigiň? Bu nämäniň alamaty?

– Ýene Edlet aýtdy:

– Biz-ä düşünen däliris. Sen gamçynyň sapy bilen onuň kellesine tyrkyldadyp kakyp dursuň. Ol bolsa dilini çykaryp dur. Düşünmedik. Onda Soltan Söýün aýtdy:

– Eý Edlet, sen düşünmedik bolsaň saňa aýdaýyn. Men oňa düşündim. Men oňa: «Başa bela nämeden geler» diýip, gamçynyň sapy bilen onuň kellesine tyrkyldadyp kakdym. Gördüň, ol dilini çykardy. Onuň şol dilini çykaryp durdugy «başa bela iki barmak dilden geler» diýdigi. Ine, gördüň, ol çopan sowallarymyza sözlemezden jogap berip dur.

Ýene Soltan Söýün aýtdy:

– Goýun çopan oglan, seniň adyň näme? – diydi.

– Myraly. Maňa Alyşir Nowaýy hem diýerler.

– Adyňy eşitdik. Biz şanyň ýasawullary. Sen ertir şanyň köşgüne bargyl.

Olar Alyşir Nowaýyny şanyň köşgüne çagyryp yzlaryna dolandylar.

Olaryň aýdyşlary ýaly, Alyşir Nowaýy ara köp wagt salman, çagyrylan ýere, şanyň köşgüne bardy. Baryp görse, şol öňki gören iki atlysynyň birisi patyşa, beýleki birisi onuň weziri ekeni. Muny ol köşge baransoň bildi. Wezirleriň ortasynda oturan jygaly Soltanny gördi. Olarga salam berdi.

– Essalamaleýkim – diýip, köşge girdi. Onda Soltan:

– Waleýkim essalam Myraly – diýip, ony gapdalynda oturdyp, ondan ilki şalyk geňesini sorady. Soňra bolsa:

– Bar indi goýnuňy bakyber – diýip, oňa rugsat berip goýberdi. Onda ol ýerde şanyň köşgünde oturan garry wezirler aýtdylar:

– Patyşamyz, sen däliränä dälsiň-dä?

– Hä, ol näme diýdigiňiz boldy?

– Çölde, goýun yzynda aýagy çarykly gezip ýöreniň bu köşkde näme işi bar? Biziň üstümüzü basgyladyp, ondan geňeş sorayaň. Şalyk işlerini, şalyk geňeşlerini soradyň?

– Onuň akly köp. Şonuň üçin ondan şalyk geňeşlerini sorayan.

– Onda biziň aklymyz şol çarykly çopanyňkyça-da ýokmy?

– Ýok. Siziň aklyňyz onuň aklyça ýok.

– Onda şonuň akly bile öz aklymyzy deňeşdirip göräýeli. Şol aklyny deňeşdirse geläysin.

Şonda Soltan Söýün öz wezirlerine aýtdy:

– Siz çyn bilen ýalanyň arasy näçe günlük ýol. Şony aýdyp beräýiň – diýdi.

Wezirler aýtdy:

– Onda patyşam bize bir az möhlet ber. Biz ilki ony ölçäli. Bileli. Soň anygyny saňa aydaly – diýdiler. Patyşa olara aýtdy:

– Baryň, size dört gün möhlet berdim.

Bular, ýaňky garry wezirler öýünde kitap baryny açyp, her haýsysy bir karara geldi. Ahryy jemlenişip bir karara geldiler.

– Çyn diýýäni näme, şol alysdaky Hytaý atly ýurtdurda. Çyn şol alys welaýat. Ýalan diýýänem näme şäher diýdigidirdä diýişdiler. Olarnyň içinde:

– O-how, dünýäde Ýalan diýen şäher ýok bolaýmasyn? – diýenlerem boldy.

Patyşanyň beren dört gün müddeti tamam boldy. Ahryy bular çyn bilen ýalanyň arasynyň näçe menzil ýoldugyny takyk bilip bilmän, çaklama urup çykdylar. Olaryň birisi aýtdy:

– Çyn bilen ýalanyň arasy dört günlük ýol – diýdi. Ýene birisi aýtdy:

– On günlük ýol – diýdi.

Patyşanyň gahary geldi:

– Oturyň murdarlar – diýdi. – Siziň göwnüňiz ýetmeýän şol çarykly çopana şu sowaly goýjak. Şol çopan çala saky-

naýsa-da siziň gözünüzüň alnynda şony dara asaýyn – diýip, ýene Myrala habar ýollady. Bu habar ýetip, Myraly taýagyny süýrär, şanyň köşgüne tarap ugrady. Ol köşge gelip: – Essalamaleýkim – diýip, taýagyny süýrär, bularnyň mejlis edip oturan jaýyna girdi weli, Soltan Söýün oňa garap:

– Waleýkim essalam Myraly, Muddalaryň söhbetinden köňüller endipdir – diýdi. Şanyň beýle diýdigi: «Hiç bir zada düşünmeýän galmagalçy wezirleriň derdeserinden köňüller gubardyr» diýdigidi. Onda Myralam:

– Ýagşylaryň söhbetinde işigem bir düýpdür – diýip, üýşüp duran köwüşleriň ýanynda oturyberdi. Ony görüp, Soltan Söýün aýtdy:

– Eý Myraly, seniň ornuň ol ýer dälidir, bir şerti aýdyp, soň sen meniň ýanyma geçgil – diýdi.

Myraly: – Lebbeý Soltanym – diýip, yerinden turdy. Soltan Söýün oňa soragyny aýtdy.

– Çyn bilen ýalanyň arasy näçe günlük ýoldur? Sony aýtgyl-da, sen meniň ýanyma geçgil – diýdi. Onda Myraly bir eliniň başam barmagyny ýatyryp, galan dördüsini galdyryp geçiberdi. Onda wezirler aýtdylar:

– Biýä-hä çyn bilen ýalanyň arasy dört günlük ýol – diýdi. Ýene biri aýtdy:

– Onuň ýokary galdyran barmaklarynyň her haýsysy ona ýöreýändir. Men aýtdyma çyn bilen ýalanyň arasy kyrk günlük ýoldur. Meniňki dogry geldow – diýip, bular ýene gygyryşyp, ýaka tutma bardylar. Bularnyň bolup oturşyny görüp, Soltan Söýün olarga garap:

– Oturyň indi jenjelçi Murdarlar. Ine, serediň maňa. Gözüň bilen göreniň çyn, gulagyň bilen eşideniň ýalan. Olarnyň arasy dört barmak. Şuny bilmän, dört günläp, kitap açyşyp otyrsyňyz. Ýeri, onsoň onuňkyça neneň siziň aklyňyz bolar? – diýip, dört barmagyny göz bilen gulagyň arasynda goýdy.

– Ine, çyn bilen ýalanyň arasyndaky ýol şudur – diýdi-de, şondan soň olaryň birnäçesini işden boşadyp, özüne baş wezir edinip Myralyny aldy. Soltan Söýün atasynyň – Baýkaranyň ýazyp giden Wesýet kitabyny Myralynyň önünde goýdy. Soňra-da:

– Indi bir gyz bardyr. Ol biziň hemmämizden akyllydyr. Ol bir ejiz maşgaladyr. Biz ol gyzy nädip tapmaly? Aklyny

barlamak üçin her gören gyzymyzyň kellesine gamçynyň sapy bilen tyrkyldadyp kakyb-a bolmaz. Olama boljak däl. Ýeri, indi ol gyzny nädip tapmaly? – diýdi. Onda Myrally aýtdy:

– Patyşahym, men bir ýoly saýladym. Günäkär hökmünde meniň boýnuma bir tanap salyň-da, iýdip ugraň. Biriňiz meni iýdip, beýlekiňiz bolsa arkama urup alyp ugraň. Nirede gyz-gelin bolsa şol ýerden tartyň. – Aýu, ol ýigitni näme beýdip urup ýörsüňiz? Ony näme beýdip horlap baryňyz? – diýene: şeýle jogap beriş.

– Bu ýigit aýdanymyzy edýär. Näme iş buýursak şol buýran işimizi edýär. Diýenimizi edeni üçin urýarys – diýip geçiberiş. Şoňa gaýtargy beren gyz bar bolsa, şol gyz biziň gözleýän akyldarymyzdyr.

Bular binäçe günläp şol ýagdaýda il içinde gezdiler. Baran ýerlerinde: – Toba-toba, bularyň bolup ýörüşlerini, aýdylany edeni üçin, buýrulan işi bitireni üçin ol adamyny patyşamyzyň urduryp, beýdip horlap ýörüşini? – diýişip garaýarlar. Ahyry olar akyly gyzyň, Gülpamyň üstünden bardylar. Ýoluň ugrunda bir aýal tamdyra nan ýapyp dur. Onuň ýanynda bir gyz ol aýalyň tamdyra ýapjak nanyny ýasap berip otur. Olar bularyňam gapdalyndan şol öňki edýän oýunlaryny edip geçiberdiler. Nan ýapyp duran aýal:

– Patyşamyz bu biçärä agyr jeza beripdirow. Onuň näme günäsi barka – diýdi weli, Edlet:

– Bu näme iş buýursak, şol buýran işimizi bitirýär, aýdanymyzy edeni üçin urýas – diýdi. Onda nan ýasap berip oturan gyz aýtdy:

– Ursaňyz gowy edýäňiz. Etmeli işini özünden bilinçä ony uruň. Aýdyp iş etdirjek bolsaň, turup özüň edäýseň bolmaýarmy? Şol ýaşda öz etmeli işini özi bilmezmi? Uruň, gatyрак uruň – diýdi. Şondan soň olar ýerli-ýerden gowur turzup, «tapdykda-tapdyk» bolşup, ol gyza ýene söz gatmak bilen boldular.

– A gyz, aňryňyzdaky öýüň tüýnügi birneme gyşygrak ekeni. Öz işiňiz bilen boluň. Biziň günäkärimiz bilen işiňiz bolmasyn – diýdiler. Onda ol gyz:

– Sizem öz ugruňyza gidiberiş. Öýümüz bilen işiňiz bolmasyn. Tüýnügi gyşygam bolsa, onuň tüssesi dogry çykýandyr. Günäkäriňizi taýaklaň-da geçiberiş – diýdi.

Olar öz aralarynda sözleşdiler: – Mundan başga bu dünýäde Gülpam bolmaz – diýşip, ene ol gyza söz gatdylar.

– A gyz, bizni taňry myhmany alarmysyňyz?

– Öz oňanymyz bilen oňsaňyz alarys.

Olar şol ýerde atlaryny daňyp, Gülpamyň öýlerine geldiler. Ol gyzny synlap oturdylar. Ol gyz çal getirip, olaryň öňlerinde goýdy. Şol zaman Soltan Söýün ol gyza söz gatdy:

– Niçik näzenin ekeniňiz, gatykny goýduňyz nansyz – diýdi. Onda ol gyz aýtdy:

– Niçik myhman ekensiňiz? Baryny-ýoguny bilmezsiz.

Ol gyz hemme sözde üstün gelip durandan soň, Soltan Söýün Gülpamy tanap köşge getirip, özüne näzenin aýal edinip aldy. Gülpam Soltan Söýüne köp nesihatlar aýdardy. Ol Gülpamyň wesýetlerini, onuň akyl sözleri bilen ýörederdi. Şol akyldar Gülpamyň sözleri bilen işlerini ýörederdi. Ine, indi ol akyldarlaryň dördüsem köşkde jemlendi. Emmä olarga gülüp-oýnap ýörmek miýesser bolmady. Wagty-hoşluklar nesip etmedi. Bir günü ol näzenin Gülpamyň başy ýassyga ýetdi. Soltan Söýün tebip-lukmanlary üýşürdi. Emma edilen işler ters geldi. Gülpamyň agyr dertden ýaňa barha peselýänini aňan Soltan Söýün pikir edip diýdi:

– Eger näzenin Gülpam şu ýassykdan öläýse, özümem onuň ýanynda bolsam derdi-bela uçrasam gerek. Onuň üçin men näzenin Gülpamyň ölenini görmäýin. Görsem ýaman bolar – diýip, Myrala maslahat saldy.

– Eý Myrally, sen meniň gamly günümde göwnümi açyjy dostum. Gülpamyň ýanynda Edleti goýaly. Sen bolsa meniň ýanym bilen ýörgül. Ol gara atlary eýerläp, awa-şikäre gideli. Awam adamyň göwnüni açýan kârdir – diýdi. Soňra-da:

– Sen köşkde galgyl. Eger ajaly ýetip köşkde näzenin Gülpam öläýse, näzenin Gülpam öldi diýip, maňa habar ýetiräýseň, seniň kelläni alaryn – diýdi. Eger-de Gülpamyň ölenini bilip, ony-da aýtmasaň, onda köşkdäkileriň bilen bile gyraryn. Ölendən soň köprük saklap porsudaýsaň-a yzy bilen özüňe zulum ederin – diýdi. Şanyň aýdanyna ýok diýäýseň-ä, ol seni şol wagt öldürjek.

– Bolar patyşahym – diýip, Edlet köşk içinde galyberdi. Soltan Söýün bilen Myrally çöle çykyp, awa gyzyp ugradylar. El-guşlar kakyp aldy. Tazylar ýetip aldy. Atlar böküp aldy. Ok-ýaýlar bile atyp aldy. Awuň keýpi-sapasy bilen näzenin Gülpamyň keseldigi bularyň ýadyndan çykdy. Olar menzil-menzil ýol geçip, bir depäniň üstünde bir çopanyň göçüp giden merthanasynda düşlediler.

– Bu ýerä-hä tüýs keýikleriň etinden çiş-kebab iýilýän ýer ekenow – diýip, Soltan Söýün merthananyň kölegeräk ýerinde gysardy. Awuň keýpi bilen ýadan Soltan Söýün tiz uka gitdi. Myralam ojar oduny ýakyp, çiş-kebab taýýarlap, ojaryň ýalyny sönüp, közleri galandan soň çişleriň ujuna keýigiň etinden düzüp, çiş-kebab edip başlanda, bir baýryň depesinde bili kendir guşakly, egni donly, başy telpekli, aýagy çokaýly, eli taýakly bir pyýada Myralyny görüp, taýagyny bulady. Ony görüp Myrally:

– Bu bir çöl söküp ýören, çöl gezip ýören çopandyr. Ondan indiki düşlejek ýerimiziň salgysyny alaryn – diýip barsa, ine, bu Edlet eken. Köşkde galan wezir Edlet bolsa nätjek? Edleti görüp Myrally:

– Ýeri, Edlet, nä hyzmat? – diýende, Edlet aýtdy:

– Şanyň näzenin aýaly Gülpam öldi.

Onda Myrally Edlete diýdi:

– Edlet, seniň bu ýere geleniňi şa biläýse, ol öldi habaryny getireniňi duýaýsa, onda ol seniň tohumyňy tükeninçä gyrar. Onuň wadasy bardyr. Eger näzenin Gülpamyň ölenini aýtsam, menem sylamaz, öldir ol. Ýöne men Gülpamyň ölenini onuň özüne aýtdyrar. Sen bizden öň köşge, bazygähe ýetgil – diýip, wesýet edip ony ugratdy. Soň ol çiş-kebabynyň ýanynda Soltan Söýüniň ýatan ýerindäki merthana golaýlady. Şol pursat Soltan Söýün düşý görüp ýatyrdy. Ol düşünde näzenin Gülpamyň ölenini gördi. Oýandy. Göz açyp görse, ýatan ýeri bir çöllük. Myrally oduň başynda tümüsgenip dur. Peslikde gara atlar otaşyp ýörler. Soltan Söýün:

– Ah Myrally, düşümde näzenin Gülpam öldow – diýdi.

– Bä, näzenin Gülpamyň ölenini muňa nähili habar bererkäm diýip, ot başyndan turup, Soltana tarap ýöräp ugrady weli, Myralynyň bagtyna bir şemaljağaz gelip, çakyjyň gülünü solduryp, bir ýapragyny ýere gaçyrdy. – Ine, bolaýdy, şujagaz

ýapragy mysal edeýin – diýip, ol ýapragy syňragynyň arasyna gysdyryp, Soltanyň ýanyna bardy.

– Eý Soltanym, şu gül şu daragtdan solup gaçdy. Bu serbi agaçnyň güli soldy weli, şuny öňki ýerine goýsak, öňküsi ýaly bolup alşyp gidermikä? Soltan ýene öňküsi ýaly bolarmyka – diýip, Soltan Söýüne näzenin aýaly Gülpamyň ölenini aýtjak bolup, oňa bir söz aýdarman boldy. Soltan Söýün Myralynyň birinji sözünden özüniň näzenini Gülpamyň ölenini bilip, onuň eýýäm ölendigine düşüniپ, iki dost şu merthanada birek-birege gezekli-gezegine söz aýdyşdylar. Myrally sowal aýtdy, Soltan Söýün bolsa jogap berdi.

Myrally

– Serbi agaçnyň güli soldy,
Bu gülni nätse bolar?
Serbiden tabyt ýasap,
Gülden kepen etse bolar.

Soltan Söýün – Gül görki bir näzik zatdyr,
Ýetmese neýlese bolar?
Kim adam kepen ýasap,
Gül suwuny sepse bolar.

– Aýp etmegil şahym menden,
Derdim artdy dembe-demden,
Döwranyň gitdi jahandan,
Soltanym neýlese bolar.

– Dostum, sen gamlar iýsene,
Dynç alayyn dost goýsana,
Ondan Gül öldi diysene,
Mundan yza gaýtsa bolar.

– Menzil-menzil ýollar aşdyk,
Gelip bu menzile düşdük,
Gül ölenin sizden eşitdik,
Soltanym neýlese bolar.

– Her iş gelse yşbu sere,
Geldik ikewmiz bu ýere,
Soltan Söýün hem Baýkara,
Mundan yza gaýtsa bolar.

– Myraly neýleýin jany,
Nädeýin yşbu dünýäni,
Goldan aldyrdyň Gülpamy,
Turgul, gaýtsaň, gaýtsa bolar.

Soltan Söýün gam-gussa batyp:

– Eý Myraly, sen bu sözlerni aýdyp duranyňdan gönüläp:
«Soltan Söýün, seniň näzenin Gülpamyň öldi» diýäýseň
bolmaýamy – diýdi. Onda Myraly:

– Öldi sözünü ilkinji gezek sizden eşitdik, patyşahym –
diýdi.

Soltan Söýün:

– Onda Gül ölen bolsa, bu dünýäde ýaşap oturasy işimiz
ýok. Ol çiş-kebablaryň taýýar boldumy? Taýýar bolsa, olarny
alyp gelgil – diýdi. Myraly kemsiz bişen çiş kebablary
keserdip Soltanyň önünde goýdy.

Soňra Soltan Söýün:

– Eý Myraly, ol meşikdäki meýlerdenem guýgul, gamlarny
aýraly – diýdi. Myraly iki käsä meý guýup:

– Goluňy bäri tutgul Soltanym – diyip, şanyň göwnüni
açmak maksady bilen oňa meý tutup berdi. Özem şeýle
diýdi.

– Eý dostum, bu şerapny agyz-ha içip tagamyny bilýär,
burun ysyny alýar, özem görüp ganýar, gel, gulagyňam göwni
galmasyn – diýip, meýli käselerni çakysdyrdy. Emma bu sözler
bilen Soltanyň göwni açylman, bu dünýäde indi näzenin Gül-
pamyň ýokdugyny ýadyna salyp, golundaky meýli käsäni pal-
çyldadyp ýere urup goýberdi. Şatlyga derek onuň gözlerinden
gyzgyn ýaş gelyänini Myraly gördi-de, ýene onuň göwnüne
teselli bermek üçin bu dünýäden ötenleri birme-bir sanap:

– Eý dostum, Soltan Söýün, sen bu sözlere gulak salgyl,
gahba-pelek näzenin Gülpam deýin näzeninleriň, perizatla-
ryň, gör nijemelerini panydan bakyýa göçürýändir – diýip,
oňa göwünlik berip bir söz diýdi.

Eý Soltanym, diňle sözüm,
Gelenler geçdi gitdi.
Ýurt soran ulug şalar,
Patşalar öldi gitdi.

Älemde bu janlar heñnam,
Ýalançydyr köne umman,
Jylawunda ýüz-müň pälwan,
Rustem Zal öldi gitdi.

Hanydyr ol goç ýigitler,
Gamyş gulak bedew atlar,
Gül dek gülgün perizatlar,
Ýagşylar geçdi gitdi.

Neýledi bilimli alymy,
Öldürdi Eflatunny,
Neýledi hezreti Lukmany,
Tebipler öldi gitdi.

Akyl-pikir kyl her haçan,
Ýüz gonan bar, müň göçen,
Tagty asmandan uçan,
Süleýman öldi gitdi.

Nowaýy pida kyl jany,
Nädeli uşbu dünýäni,
Goldan aldyrdyň Gülpamy,
Perizat öldi gitdi.

Hatar-hatar il soran,
Şaher-şäher ýurt soran,
Patşalar öldi gitdi,
Ajala hile guran,
Jadylyar öldi gitdi.

Bu sözlerni eşiden Soltan Söýün:

– Eý Myrally, indi bu ýerde bizler gam iýip oturmaly. Näzenin Gülpamyň meýdini görmäge bir ýetişeli – diýip, iki dost ýarag-esbaplaryny, çiş-kebaplaryny şol ýerde taşlap, olaryň hemmesinden geçip, at münüp, üzeňnilerini çakyşdyryp, köşge geldiler. Ýöne näzenin Gülpam öljek uçurynda bir wesýet eden ekeni. Ol:

– Hany Soltan – diýip soranda, oňa:

– Ola-ha aýa-şikäre gitdi – diýenlerinde, Gülpam aý-dypdyr:

– Soltan aňyrdan gelende meniň ölendigimi bilip gelsin. Çünki, onuň hyzmatkärlerine ynanman, hergiz, öňünden özüm çykardym. Özüm garşy alardym. Onuň üçin ol:

– Meniň öňümden Gülpam çykmadyla – diýip, onuň menden köňli galmasyn. Aňyrdan gelende meniň ölendigimi bilip geler ýaly baryňyz gara geýip, gan ýyglaý duruň. Meniň meýdimi hem köşgüň öňünde goýuň – diýip aýtdy. Hawa, ol şol wesýetini edip, bu dünýäden geçen ekeni.

Emma Soltan Söýün näzenin Gülpamyň ölenini aňyrdan eşidip gelse-de, öňki öňünden çykyp garşy alýan ýerinden Gülpam ýene çykaýjak ýaly bolup durdy. Soltan Söýün gelip ýetişende beýleki hyzmatkärleri onuň öňünden çykyp, at jylawuny tutdular. Soltan Söýün we Myrally at jylawlaryny bu hyzmatkärleriň ellerine berip, köşge tarap ýöräberdiler. Görseler, köşgüň öňünde halaýyk jemlenip, gara geýip, gan ýyglaý, tukat, matam tartyp durupdyr. Bir ýol açylyp, olar köşgüň işigine tarap ýöräp bardylar. Soltan Söýün yzynda Myrally baryp, köşk içine urup girdiler. Görseler, näzenin Gülpam şanyň köşgüniň ortarasynda misli diri ýaly bolup yatypdyr. Onuň owadanlygy, ýüzüniň nury köşk içine şöhle salyp durupdyr. Soltan Söýün ylgap baryp näzenin Gülpamyň üstüne özüni oklady. Emma bir eýýäm jan jesetden çykyp gidipdir. Ol näzenin Gülpamyň kellesini dyzynyň üstünde goýagadan: – Eý Gülpam, seni alan ajal meniň gözüme bir görünsedi. Onuň bilen leşger tartyp bir söweş etsem dim. Arymny şondan alsamdym – diýip, näzenin Gülpamyň kellesini ýene dyzynyň üstüne goýup, şum pelegiň gerdişinden ýaňa ajala şikaýat edip, ondan nalap bir söz diýdi.

Çarhy pelekniň elinden eýlerem men dady heý,
Çünki kyldyň bizni gamgyn, kimselerni şady heý,
Niçe ýylky aşnalygmyz boldy bizden ýady heý,
Jennetiň burçundaky tugumny ýykdyň bady heý,
Diýmedimmi men saňa nobat meniň jellady heý.

Pyrkat eýýamynda daýym hiç kim mençe lap urmasyn,
Bu pelekniň hasratyny hiç kimse menden sormasyn,
Mert eger tohum ekensoň bimahal hazan urmasyn,
Tiz göteriň jesedin, çyksynky gözüm görmesin,
Tabydyn tizden ýasaň, ýetiriň harrady heý.

Neýläýin gahba pelek otlarga saldy janymny,
Ýarsyz men neýlärin bu tagty-täji, malymny,
Käşgä girsem, leşger tartyp, uruş ederdim ajalny,
Bimahal aldyň golumdan näzenin Gülpamymny,
Kepenim tizden biçip, ýetiriň haýýady heý.

Gelse ajalnyň mälisi, ajalny iýip-içmek bilen,
Bir duralga çäre ýokdur, ýük taýlap geçmek bilen,
Ata-ogul, dosty-ýardan saýlanyp seçmek bilen,
Doýmaz-dolmaz ol gara ýer ahyry guçmak bilen,
Öňi düzgün, soňy bozgun, ahyry bibady heý.

Hapyzy deý göwsüne daş urmadyň Soltan Söýün,
Akdyryp çeşmi rowanyň, görmediň Soltan Söýün,
Ýar bilen bir gabra neçün girmediş Soltan Söýün,
Gülki teslim kyldy jan, jan bermediň Soltan Söýün,
Tä kyýamat ahyra çen galar senden ady heý.

Bu ajalga çäre ýokdur, günde ýüz-müň dady heý,
Öňi düzgün, soňy bozgun, ahyry bibady heý.

Harratlar tabyt ýasap, haýýat biçimçiler oňa kepen tikip,
etmeli işlerini berjaý kylyp, näzenin Gülpamny Hyrat şäheriniň
çetinde ýer-jaý edip, topraga tabşyrdylar. Şol ýerde Soltan
Söýün näzenin Gülpamnyň gabrynyň üstüne özüni taşlady-
da, aglap, zary-girýan bolup:

– Eý, doýmaz-dolmaz gara ýer, beýle akyldar näzenin
Gülpamny öz goýnuňa salyp, özüne döndermegi niçik rowa
gördüň? – diýip, hasrat çekip, Gülpamny ol ýerde gabyr
içinde goýup, dolanyp köşk içine geldi. Göwnüne bolmasa
näzenin Gülpam öňki oturan ýerinde oturan ýaly. Emma
näzenin Gülpamnyň oturan ýeri indi gugaryp, boş durdy. Şol
ýerde Soltan Söýün näzenin Gülpamny ýat edip, men indi
näzenin Gülpamdan aýryldym – diýip, dady-perýat edip, ahu-
arman edip bir söz diýdi.

Ýekewläp galdym men ol söwer ýarymdan,
Ala gözli Gülpamymdan aýryldym.
Ýarymny aldyryp, galdym dünýäde,
Köňül bergen nigärimden aýryldym.

Billeriň inçedir, ýüzleriň şemşat,
Men neneň çekermen dat bilen perýat,
Gara gözli, galam gaşly perizat,
Ala gözli boz maraldan aýryldym.

Ýadyma gelipdir gezen ýerlerim,
Sabyr eýleşem, pelek bermez kararym,
Gara gözli, galam gaşly nigärim,
Ol näzenin Gülpamymdan aýryldym.

Zagpyran dek gül reňnim, saralyban solupdyr,
Günde ýüz-müň direlip, günde ýüz-müň ölüp men,
Ýarymdan aýrylyban, ýalňyz galyp men,
Gülpam atly hoş güftardan aýryldym.

Men-ä şu gün nâzli ýardan aýryldym.
Ala gözli boz maraldan aýryldym.

Şol ýerde Soltan Söýün:

– Men näzenin Gülpamsyz by jahany görmäýin – diýip,
köşgi terk edip Gülpamnyň guburynyň üstünde bina gurap,
şol ýerde boldy.

Şondan soň kän wagt geçmänkä Soltan Söýün dünýäden
gaýtdy. Soltan Söýüniň yzyndan bolsa Alyşir Nowaýy
dünýäden geçer bolanda dünýä ýüzüniň tebipleri, alymlary,
şahyrlary gelip, ony jaýlamakçy boldular. Dünýäniň ýüzünden
gelenler Hyrat şäherine ýygnandylar. Şol şähere üýşdüler.
Hawa, Hyrat şäherine şalar-begler, wezir-wekiller bardylar.
Gadymdan bäri gelýän Hyrat şäheri henize – bu güne çenli
bular ýaly ýasy görmändi.

Rowaýatda aýdypdyrlar. Birnäçe ýoluň töweregi bilen üý-
şen halaýykdan doldy. Şalaryň buýruk bermegi bilen Myra-
lynyň meýitli tabydyňy tutmagy özlerine uly bagt hasaplap-
dyrlar. Onuň üçin Myralynyň meýitli tabydy begleriň buýrugy
bilen bir gije-gündiz ol ýerde ýygnanan adamlaryň elinde
ýüzüp gezdi. Adamlaryň elleriniň üstünde goýlan tagtalarda
gezip ýören jarçylardan owaz çykdy.

– Myralynyň meýitli tabydyňy Soltan Söýüniň guburyna
tarap gönülemeli. Şol taýda özi üçin taýýarlanan gubura depin

kylynmalydyr... Jarçylaryň bu seslerini eşidilenden soň adamlaryň elleriniň üstünde goýlan tagtalaryň üstünde gezip ýören jarçylar bir-birine seslerini ýetirmek üçin:

– Myralynyň meýitli tabydy Hyrat şäheriniň çetine, Soltan Söýün Baýkaranyň guburynyň ýanyna tarap öwrülmelidir – diýip, gygyranlaryndan soň Myralynyň tabydyň baş ujjy öwlüýä tarap gönükdü. Adamlar Myralynyň tabydy üstlerinden geçenden soň ellerini degrişip galdylar. Ýa bolmasa hasalylar ol tabyda ha-salaryny degrip galmagy özlerine uly bagt bildiler. Şonuň üçin şeýle hormatly eltilip, taýýarlanan gubura salnyp jaýlandy. Az möhletden soň ol akyldarlaryň dördünjisi Edlet hem derluk-myýadan der bakyga tarap sapar kylyp, bu hem dünýäden ötdi.

Bularyň taryp rowaýaty şu ýerde tamamlanýar. Soltan Söýün Baýkaranyň, Myraly Alyşir Nowaýynyň, Gülpamnyň hem-de Edletiň guburlary häzirki zamanda-da şol gadymky Hyrat şäherindäki, ondan daş bolmadyk ýerde bar diýýärler.

Rowaýatlarda aýdylyşyna görä, bu dessan-rowaýatyň adyna Soltan Söýün Baýkara-da, Alyşir Nowaýam, Gülpamam diýipdirler. Ol şol atlar bilenem il içinde rowaçlanyp gezipdir. Rowaýatçylar ony dilden-dile, ilden-ile geçirip, biziň günlerimizi getiripdirler. Tamam.

Şu dessan 1983-nji ýylyň tomsunda bagşy Gurt Ýakupdan ýazylyp alyndy. Ýazyp alan Akmuhammet Aşyrow.

NOWAÝY WE TÜRKMEN EDEBIÝATY

Beýik özbek şahyry Alyşir Nowaýy 1441-nji ýylyň fewralynda Hyrat şäherinde eneden doglupdyr. Onuň atasyna Kyýaseddin Kiçgine diýer ekenler. Ol öz döwrüniň gurply we belli adamlarynyň biri bolupdyr. Şonuň üçin öz ogly Alyşiri ýaşlygyndan okuwa ýerleşdirip, oňa döwrüniň ýokary sowa-dyny, ylmyny bermäge mümkinçilik tapypdyr. Alyşir ilki döwürlerde Husaýyn Baýkara bilen okaýar. Husaýyn Baýkara soňra ýurduň patyşasy bolýar.

Nowaýy ýaşlygyndan poeziýa bile gyzyklanýar. Onuň şol ýyllarda düzen şygryrlarynyň hem örän çeper we täsindigi barada döwürdeşleriniň ýatlamalarynda aýdylýar. Lutfy onuň bir gazalyny eşidip, «eger mümkin bolsa, men özümiň parsy we türki dillerinde düzen on-on mün şygryrmy diňe bir şu gazala çalşardym» diýip, Alyşire örän ýokary baha beripdir.

Nowaýynyň «Haýramyl – ebrar» eseri Döwletmämet Azadynyň «Wagzy – Azat» kitabyny döretmeginde görelde bolupdyr.

Nowaýy Magtymgulynyň halypalarynyň biridir. Magtymguly eserlerinde halypasynyň adyny ýatlap, oňa uly hormat goýupdyr:

Demengirde ýörgen ussat Nowaýy,
«Çar diwany», «Perhat-Şirin» rubaýy,
Zahyreddin Babur, mizan el öýi.
Gaşlaryna baryp, men Mejnun bolsam.
(*Magtymguly*)

Nowaýynyň eserleri diňe bir Magtymgula däl, eýsem Andalyp, Şabende, Gaýyby, Seýdi, Zelili, Mollanepes ýaly ençeme türkmen şahyrlarynyň döredijiligine-de oňaly täsirini ýetiripdir.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň şahyry Andalyp Nowaýynyň birnäçe gazallarynda başlemeler-tahmyslar düzüpdir. Olaryň arasynda Andalybyň «On sekiz ýaşyndadyr», «Ýar-gaça», «Eý köňül» we başgalar öz çeperçiligi bilen tapawutlanýar.

Geçmişde Buharanyň, Hywanyň medreselerinde Nowaýy, Fizuly okadylypdyr. Mysal üçin: N. Hanikow Buharadaky medreselerde okadylan kitaplar barada gürrüň edip, 13 eseriň adyny tutýar. Ol kitaplar «Diwany Elýori-Nowaýy», «Kitaby-Fizuly.» Şu agzalan kitaplardan görnüşi ýaly, medreselerde okan adamlar, şol sanda Magtymguly hem Nowaýynyň, Fizulyň eserlerini öwrenipdirler.

Nowaýynyň liriki şygrylarynda durmuşyň dürli meseleleri: söýgi we wepalylyk, dostluk we agzybirlik ýurduna we halkyna çuňňur hormat goýmak, adamkärçilik, edeplilik we myhmansöýerlik, çyn sözlülük we akýüreklik, adalatlylyk barada gowy pikirler ýöredilýär.

Nowaýynyň şu hili meselelerinde eser döretmek türkmen şahyrlaryna hem ýörelge-däp bolupdyr.

Nowaýynyň at-owazasy türkmenleriň arasynda örän giňden ýaýrapdyr. Onuň eserleri köne türkmen mekdep we medreselerinde okadylypdyr. Şahyryň «Hamsasy», «Hazanaýmagany» ady bilen meşhur liriki şygrylarynyň dört kitaby we ýene ençeme eseri türkmenleriň arasynda giňden belli bolupdyr. Olaryň daşbasmalary, golýazmalary elden-ele geçipdir, yzygiderli okalypdyr.

Ýüzlerçe ýyl mundan öň türkmenleriň arasynda Nowaýynyň başyndan geçirenleri bilen baglanyşykda halk rowaýatlary hekaýalary döräpdir.

Ol rowaýatlarda Nowaýy adyl, dana, akyldar, sahy, batyr, edermen, çyn sözli adam, göreşjeň häsiýetli döwlet işgäri, halk şahyry şekilinde görkezilýär. Şeýle rowaýatlary döretmek bilen, halk köpçüligi Nowaýa bolan öz garaýşyny, söýgüsini beýan edipdir. Nowaýynyň ençeme gazallary türkmen bagsylarynyň söýgüli aýdymçylarydyr. Türkmen edebiýatynda we halk döredijiliginde bolan nesihat beriji ençeme eserlerde şahyryň «Hamsasyndaky» poemalaryň täsirini ýetipdir.

Nowaýynyň durmuş döredijilik ýoly diňe bir özbek halky däl, türkmen halky bilen hem baglanyşyklydyr.

Ol Türkmenistanda-da bolupdyr, türkmen halky barada öz pikirlerini aýdypdyr. Şahyr türkmen halkynyň durmuşy bilen ýakyndan tanşypdyr.

Nowaýy öz poeziýasynda ençeme gezek türkmenler barada söz açýar. Ol eserlerini türkmenleriň söýýändigini aýratyn agzaýar.

Nowaýynyň liriki gazallarynda hem türkmenler barada aýdylan sözlere duşýars. Şahyryň «hazanaýynul-maganydaký» gazallarynyň dördüsinde türkmen ady gelýär. Mysal üçin, şahyr ýşk-söýgi hakda gürrüň edip, ýşk odunyň, hasratynyň başyndan aşandygy, özüniň içine ot düşen agaç ýaly ýanyp barýandygy barada durup, gazalyny ýazýar. Gazalynyň dowamynda Nowaýy söýgüsiniň güýji barada gürrüň edip, söýgülisiniň aý sypatly gözel türkmenigini hem aýdýar. Nowaýy türkmen adyny köplenç gazallarynyň ahyrky bendinde getirýär. Nowaýynyň türkmen adyny ahyrky bentde getirmeginiň aýratyn ähmiýetiniň bardygyny bellemek bolar: şahyr türkmenlere uly hormat bildiripdir.

Nowaýynyň türkmenler bilen gatnaşygyny görkezýän, ol hem bolsa şahyryň özi üçin iň gymmat bolan mugallymy, ussady Jamynyň goly bilen ýazylan bir golýazmany türkmen häkimi Ýakuba sowgat beripdir. Bu golýazma häzir Tähranda saklanýar. Nowaýy Türkmenistanda, türkmenleriň arasynda magaryf işleriniň aýaga galmagy üçin hem hyzmat görkezipdir. Ol Myrada «Hosrowiýe» diýen medresäni gurdurypdyr.

Nowaýynyň türkmenlere uly hormat goýyşy ýaly, türkmen zähmetkeşleri hem öz folklarynda bu beýik akyldaryň ajaýyp obrazyny beripdir we ol hakda örän köp, iňňän gyzykly rowaýatlar, şorta sözler döredipdir. Şol rowaýatlar, şorta sözler, köplenç «Myrally we Soltansýün» ady bielen meşhurdyr. Şeýle eserleriň uly toplumy emele gelipdir.

Soltansöýin – Husaýyn Baýkaranyň türkmenleriň içinde agzalýan ady.

Şol eserlerde Myrally beýik adam, uly akyldar, pähimli, dana, ejizlere kömek beriji sypatynda şöhlelenipdir.

Şorta sözlerdäki wakalaryň hemmesi Myrallynyň we Soltansöýüniň gatnaşmagynda bolup geçýär. Beýan edilýän hadysalaryň esasynda olaryň bir-birine gatnaşygy ýüze çykarylýar. Eserlerde Myrallynyň ýokary ahlaklylygy, adam-

kärçiligi görkezilse, soltan Söýüniň rehimsizligi üstünde köp durulýar. Bu häkim hemişe sözde danalykda Nowaýydan ýeňilýär. Ol Nowaýynyň özünden rüstemligini boýun almaly bolýar. Nowaň ýynyň döredijiligi mekdeplerde we ýokary okuw jaýlarynda hem öwrenilýär.

Nowaýy-Myraly hakynda şorta sözler, rowaýatlar türkmenleriň söýgi bilen diňleýän eserleridir.

Muny Myralynyň wezir bolşy hakyndaky rowaýatdan hem görmek bolýar

Günlerde bir gün Myraly kakasy bilen gawun-garpyz ekipdirler. Gawunlary bişende Myraly kakasyňa:

– Eý kaka, biziňki ýaly şeýle bişen oňat gawun hiç kimde ýok. Men bir ýük gawun ýygnaýyn-da, eşege ýükläp, patyşa äkideýin-diýipdir. Onda kakasy:

– Eý oglum, gowusy ugruňa geziber! Ýeri, gawunlary patyşa eltersiň ol saňa näme berer öýdýäň? – diýip sorapdyr.

Myraly: – Goý, hiç zat bermese bermesin, emma men äkitjek-diýen.

Soltansöýün patyşa Myralyny heniz uzakdan gelýärkä görüpdir. Myraly deňine gelen wagtda, Soltansöýün ondan:

– Äheý ýigit, nirä barýaň? – diýip sorapdyr.

– Soltansöýüne sowgat üçin gawun alyp barýan.

Özüniň önünde duran hut patyşanyň özüdigini Myraly bilmeýärdi. Soltansöýün oňa käýýäpdir:

– Päheý, sen akmak, iň gowusy sen olary bazara elt-de sat, öňi-soňy patyşa saňa onuň üçin hiç zat beresi ýok-diýipdir.

– Äý, owarram, goý, hiç zat bermesin. Men ýöne oňa biziň nähili ajaýyp gawunlarymyzyň bardygyny görkezmek isleýärim.

Myraly köşgüň howlusyna girýänçä, Soltansöýün patyşalyk lybaslaryny geýmäge we tagtyna çykyp oturmaga ýetişipdir. Myraly gawunlaryny eltip, söze başlapdyr:

– Ine patyşa, size gawundan sowgat getirdim.

– Olarda üýtgeşik bir zat göremok. Men saňa olar üçin hiç zat tölemen.

Äý, bolýa-da, goý, meniň şol öňki aýdyşym ýaly bolsund-iýip, Myraly jogap beripdir.

– Öň sen näme aýdypdyň-diýip, patyşa sorapdyr.

– Näme üçin sorayarsyňyz? Meniň aýdanym size belli ahyryn-diýip, Soltansöýüne jogap beripdir.

Soltansöýün pikirlenip, pikirlenip Myrala bir gysym teňňe beripdir. Myraly giden wagtda, patyşanyň ýakyn adamlary:

– Bă, patyşa, eger-de her bir gawun getirene şunça teňňe berseň, sen tiz öz baýlygyň soňuna çykarsyň-diýipdirler.

– Bu pullar onuň gawuny üçin berilmedi-de, sözleri üçin berildi-de, sözleri üçin berildi-diýip, Soltansöýün jogap beripdir.

Onda ýakynlary:

– Ol ýigit başgalardan näme bilen tapawutlanýar? – diýip sorapdyrlar.

– Eý, ynha onuň sizden näme bilen tapawutlanýandygyny özüňizem bilersiňiz. Sizlerden kim söz bilen şol teňňeleri yzyna gaýtaryp alyp biler? – diýip şa olara ýüzlenipdir.

Wezirleriň biri:

– Eý patyşa, teňňeleri men ondan gaýtaryp alaryn! – diýip, Myralynyň yzyndan ylgaýdyr.

Ol ýarpy ýolda Myralynyň yzyndan ýetip:

– Bu teňňe saňa mugt berilendir öýdýänmi, sen? – diýýär.

Näme aýdymak isleseň aýdyber-diýip, Myraly jogap beripdir.

Wezir:

– Ýeriň ortasy niredede?

Myraly:

– Ýeriň ortasy meň eşegimiň öň aýagynyň sag taýýnyň aşagynda.

Wezir:

– Bu saňa nireden belli?

Myraly:

Niredendigi bilen seniň näme işiň! Eger ynanmasaň, ähli ýeri ölçäý, men şu ýerde saňa garaşaryn-diýipdir.

Wezir utulanyna düşüňip, yzyna gaýdyp gelipdir. Patyşa sorapdyr:

– Ýeri, teňňäni getirdiňmi?

– Ýok, men söz bilen ondan teňňäni alyp bilmedim-diýip, wezir jogap beripdir.

Mundan soňra patyşanyň başga bir ýakyny rugsat alyp, Myralynyň yzyndan ugrapdyr. Ol onuň yzyndan ýetip:

– Ýa-ha asmandaky ýyldyzlaň näçedigini aýt ýa-da ber teňňäni-diýipdir.

– Ine saňa sowal! Asmandaky ýyldyzlar dos-dogry meniň eşegimiň tüýi näçe bolsa, ylaýjak şonçadyr, ynanmasaň sanaý!

Onsoň patyşanyň bu adamy hem hiç zatsyz yzyna gaýdyp gelýär.

Şonda Myralynyň yzyndan üçünji adam gidýär. Ol-da Myrala ýüzlenip:

– Aýt, asmandaky ak towuk näme hakda gygyrýar? Eger bilmeýän bolsaň, teňňäni yzyna ber-diýen. Ol gelen adam atyň üstünde oturan eken.

Myrally asmandaky towugyň näme diýýänine gulak salýan ýaly, emma hamana gowy eşdip bilmeýän ýaly şekilde asmana golaýlaşmak üçin gelen adamyň atyna münmäge ondan rugsat sorayar. Soň Myrally onuň atyna çykýar-da, asmana gulak salmaga durýar.

– Ýeri towuk näme diýýär?

– Ak towuk maňa sen şu ata mün, oňa şol eşek hem bolar-diýýär.

Myrally bu sözleri aýdyp, aty çapdyryp gidiberipdir, bu adam hem hiç bir zatsyz yzyna gaýdyp gelipdir. Şonda patyşa:

– Indi siz Myralynyň nähili adamdygyny gördüňizmi-diýipdir, onsoň hemmesi Myralynyň özlerinden akyllıdygyna boýun bolupdyrlar.

■ EDEBIÝAT NAZARIÝETI: MESNEWI ■

Mesnewi türkmen edebiýatynyň gadymy goşgy düzüliş görnüşleriniň biridir.

Mesnewi-ikileme, iki setirli bentlerden düzülýär. Mesnewide her bent (iki setir) özara kapyýalaşýar. (aa,bb).

Sen bagtyma meňzeýäň, baharym sen bagtsyň (a)
Sen pasyllar soltany, iň söýgüli wagtsyň. (a)
(G. Seyitliýew).

Mesnewi gündogar halklarynyň edebiýatynda örän giňden ýaýran goşgy görnüşidir. Nyzamynyň, Nowaýynyň uly poemalary, Döwletmämet-Azadynyň «Wagzy-Azady» şu görnüşde ýazylandyr.

...Iň soňunda iki setr mesnewi,
Eliň-gözüň dert görmesin, Teşnewi!
(H. Kulyýew).

XVI ASYR EDEBIÝATY

XVI asyr temuriler döwletini eýelemek ugrunda üznüksiz uruşlar bilen başlanýar. Netijede emele gelen ganly wakalar bize taryhdan bellidir. XVI asyryň başyna çenli Emir Temuryň dinastiýasynyň wekilleriniň elinden häkimýeti almak ugrunda jan edip göreşýän ýene iki döwlet döräpdir. Bularyň birinjisi-demirgazykda, özbek we mangyt taýpalaryny birleşdirip, Şeýbany hanyň döwründe has berkişen göçme halklaryň döwletidir. Ikinjisi – günorta, Eýranda ýaňy dörän Sefewidler döwleti bolupdyr. Mawerannahryň giň çäginde hökümdarlyk eden Soltan Hüseýin Baýkaranyň mülküne eýe bolmak üçin 1503-nji ýyldan başlap, birnäçe gezek harby ýörişler geçiripdir. (şa Ysmaýyl I Eýranyň Sefiwidler döwletiniň serkerdesi) 1506-njy ýylda Soltan Husaýyn Baýkara ölenen soň, köşk bitmesine gark bolan timuriler şazadalaryna Şeýbany hanyň garşysyna göreşmek ýeňil düşmändir. Netijede, Hyrat, Astrabat, Ürgenç we beýleki gala-şäherler bir-biriniň yzyndan basylyp alnypdyr. Şeýbany hanyň paýtagty Buhara şäheri bolupdyr. Ol şäher, Samarkant, Hyrat ýaly, medeni däplere baý eken. Beýleki temuri – ýaş Babur mürze hem gazaply Şeýbany hanyň garşysyna göreşip bil-mändir, ol öz nökerlerine baş bolup gidipdir. Babur ilki Kabulda ornaşypdyr, soňra Hindistana garşy ýol alypdyr. Şol ýerde hem ol «hatda ýewropalylary-da haýran galdyran» (Ý. E. Bertels) Aziýa kontingentinde iň kuwwatly döwletleriň birini esaslandyrypdyr.

Şeýbany han we onuň harby serkerdeleri ilki Eýranyň ýokary gatlak wekillerini, Azerbaýjan feodal-urugçylyk hanbeglerini käbir türkmen taýpalaryny özünde birleşdiren täze feodal basybalyjy-sefewidler döwletiniň baştutany şa Ysmaýyl bilen çaknyşypdyr. Sefewidler yslamyň esasy şahasynyň ikiden biri bolan şaýy mezhebini döwlet dini diýip jar

edipdiler. Sefewidleriň uruşyjlary Alynyň nesillerini-on iki ymamy hormatlap, gyzyly reňk bilen bezelen on iki zolakly selle geýipdirler. Şonuň üçin olara gyzylybaşlar diýlip at berlipdir.

Fedal döwletleriň arasyndaky göreşler türkmen taýpalarynyň, şol sanda türkmenleriň giň çäginde hem öz içine alypdyr. Sefewidler Horasanyň yzy bilen Horezmi, Ürgenji özlerine birikdiripdirler. Türkmen taýpalarynyň çalasyn hem gaýduwsyz uruşyjlary taýýarlan berýän feodal-urug han-beglerini özlerine çekmäge şýbanylaryň hem sefewidleriň hem gyzyklananygyny taryhy hronikalar görkezýärler. Parsy hem türk dillerdäki çeşmelerde berilýän maglumatlara görä, türkmen taýpalary XVI asyrdan ägirt giň çäge ýaýrapdyrlar. Olar Mangyşlakdan Kandagara, Buharadan Anadola çenli aralykda duş gelipdiler.

Orta Gündogarda we Orta Aziýa syýasy üýtgeşmeleriň emele gelmegi türkmen taýpalarynyň taryhy ösüşine ymykly täsir edipdir. Bu taýpalaryň käbir böleklerini harby-syýasy wakalaryň güýji bilen Garagum çölüne gysylyp çykarylýpdyr. Şeýlelikde, XVI asyrdan köp sanly türkmen taýpalarynyň arasy biri-biriden üzülipdir. Türkmen taýpalarynyň köp bölegi Eýran sefewidleriniň golastyna düşüpdir we olaryň medeni durmuşyna uýgunlaşýar. Orta Aziýa türkmenleriniň belli bir bölegi hem Babur bilen Deliniň sebitlerine göçüp gidipdir.

XVI asyrdan başlap, türkmen halkynyň edebiýatynyň ösüşine şol wagtyň esasy feodal döwletleriniň başsisiniň çäginde-demirgazykda Hywada we Buhara hanlygynyň, günortada Eýran sefewidleriniň we hindi Beýik Mogollarynyň, günbatar daş osmanly Kiçi Aziýa döwletleriniň görmek bolýar. Bu baş döwletde döredilen edebiýat wagtotyň geçmegi bilen mazmuny, şonuň ýaly hem poetik ideýaly boýunça özara tapawutlanypdyr. Ol edebiýatyň her biri öz taryhy ösüşinden şagsy ykbalyna eýe bolupdyr. Şolardan biri Mongol Hindistanynda, takmynan 150 ýyllap ýaşan türkmen edebiýatynda Baýram han, Enisi, Hindistanyň meşhur şahyry Abdurahymy ýaly şahyrlar meşhurlyk gazanypdyr.

ABDYRAHYM (1556 – 1622)

Abdyrahym XVII asyr türkmen edebiýatynyň görnükli şahyry we serkerde Baýram hanyň ogly bolup, XVI asyryň ahýrynda we XVII asyryň başlarynda mogollar imperiýasynda özüni şahyr, döwlet işgari we harby ýoldaşy hökmünde tanadan şahsdyr.

Abdyrahym 1556-njy ýylyň 17-nji dekabrynda dogulýar. Abdyrahym gowy terbiýe alýar. Abdyrahym her bir hünäre erjelligi we sowat almagy ukyplylygy bilen döwrüniň in sowatly adamlarynyň biri bolup ýetişýär.

Ekberiniň häkimlik edýän döwründe, edil kakasy ýalybuda «Hanlaryň hany» diýen derejäni alýar. Abdyrahym döwrüniň görnükli şahyry bolupdyr. Şygýrlaryny dört dilde, ýagny türki, hindi, arap, pars dillerinde ýazypdyr.

Abdyrahymyň süýji sözli, mylakatly, şahandaz, degişgen, şorta sözleri gowy bilýän, zamanasynyň medeniýetli adamsy bolandygy barada maglumatlar habar berýär.

«Hanlaryň hany» – Abdyrahym hindi dilinde goşgy ýazan beýik şahyrdyr. Ol bir wagt şa goşunynyň baş serkerdesi bolupdyr. Abdyrahym adamynyň gadyr-gymmatyna sarpa goýupdyr, hatda duşmanyň edermenligine, namyslylygyna garap, oňa laýyk baha bermäge çalşypdyr. Abdyrahymyň öz okalgasy bolup, onda ençeme golýazmalar, kitaplar saklanypdyr. Bu hem kakasy ýaly öz döwrüň şahyrlary, sazandalary, sungat işgärlaeri bilen oňat aragatnaşyk saklapdyr.

Abdyrahym 1622-nji ýylda aradan çykýar. Hyratda doglan şahyr Ýolgusy Enesi (1535–1606) Hindistana, ýagny Abdyrahymyň ýanyna barýar. Onuň kömegi bilen kitaphanaçylyk kärini eýeleýär we döredijilik işini dowam etdirýär. Abdyrahym Zahyreddin Muhammet Baburyň «Baburnama» kitabyny türki diline terjime edipdir.

ÝOLGULY ENISI (1535 – 1606)

XVI asyr Hindistanda ýaşan türkmen şahyrlarynyň biri Ýolguly Enesi takmyndan 1535–1545-nji ýyllar aralygynda Hyratda çinownigiň maşlagasynda eneden bolýar. Ol döwrüniň kämil bilimini alýar. Ýolguly medresede okap ýörkä, öz ene dilinden daşary arap we pars dillerini oňat özleşdirýär. Ol Gündogar poeziýasyny çäksiz söýen adam bolupdyr.

Ýolguly ozal başda Hyratda ýaşayan türkmen Alyguly begiň kitaphanasynda işläpdir we dürli golýazmalar, ylma, sungata degişli eserler bilen gyzyklanyp, sowadyny, gözýetimini giňeldipdir. Soňra özi hem şygyr düzmäge başlap, tiz wagtda şygrydan başy çykýan adamlaryň ýanynda hormata mynasyp bolup başlaýar.

Şahyr Şygrylarynda «Enisi» («dostluk», «wepadarlyk») lakamyny ulanypdyr, Orta ýaşlaryna baranda onuň şöhraty, dabarasý goňşy döwletlerde hem belli bolupdyr. Özi dirikäde şygrylary tezkirlere gizilipdir.

XVI asyryň ortalarynda Hyratda bolan söweşde Enisiniň bir sany şygrylar diwany oda ýanypdyr. Enisini hem esir, edip, Mawerrennahra äkidýärler. Emma ýyl ýaryma ýeter-ýetmezlikde Enisi esirlikden gaçýar.

Hyratda durarlyk bolmansoň göni Hindistana tarap Baýram hanyň ogly şahyr Abdyrahymyň ýanyna ugraýar.

Abdyrahym ony goldap, kiçiräk wezipelerde işledýär. Abdyrahym Hindistanyň şol wagtky häkimi Ekber şa bilen (1606 ýylda ölýär) oňat aragatnaşyk şaklap, onuň ynamdar adamlarynyň biri bolupdyr. Enisi ol ýerde pars dilinde birnäçe şygrylar ýazypdyr. Wagtynyň köpüsini Abdyrahymyň kitaphanasynda geçirip, köp eserleri okapdyr, gyzyklanýan birnäçe kitaplaryny bolsa göçürüp alypdyr.

Enisi Lahor şaherinde öýlenýär. Onuň bir ogly bolupdyr, şahyr ony döwlet gullugynda işlemäge taýynlaýar eken.

Şahyr ömrüniň ahyrynda terkidünýälige baş urup, poeziýa, ylym bilen meşgullanmasyny bes edipdir.

Ol takmynan 1606-njy ýylda aradan çykypdyr.

Şahyryň bize gelip ýeten sygyrlary pars dilinde. Enisiniň poeziýasy özüniň çeperçiligi, obrazlylygy bilen okyjyny haýran galdyryr.

Sygyrlarynda sosial motiw we ahlak örän güýçli. Oňa şeýle bentleri goşmak bolýar?

«Kyn düşensoň ak ýüreklä ornaşaymak gamhana,
Geň däl, güllen az wagtlyk gelmegi bu jahana,
Betler bilen hemra bolsaň, zeper ýeter ömrüňe,
Şol sebäpli gezýär hydyr görünmän hiç ynsana

Nurly güne gözüm düşse eňredim men naladym,
Ýöne gijäm ýagtylmady, zar boldy bir şemdana,
Akyl-paýhas, gülki, söýgi hem manysyz ýaşayyş,
Hasrat getir, çaga ýaly agy berer zybana.

Bu şygrynda şahyr töweregindäki adamlaryň biri-birine ynam etmezliginden, umuman durmuşynyň gamhana öwrülmeginden zeýrenýär.

Ol Hindistanda abdyrahymyň ýanynda bolanynda köşk şahyry hasaplanypdyr.

Enisi ömrüniň ahyrynda Delini taşlap Burhanpura göçüpdir we şol ýerde-de aradan çykýar. Onuň «Mahmyt bilen Aýaz» diýen poemasy bar. Bu esere edebiýatçylar uly baha berýärler.

Enisiniň döredijiligi heniz hem öwrenilýär.

XVII ASYR TÜRKMEN EDEBİYATY

XVII asyrda türkmenleriň kän bölegi Astrabatda, Maňgyslakda, Balkan daglarynda, Tejen derýasynyň ýanlarynda, Kaka sebitlerinde ýaşapdyrlar. Bu barada Abulgazy han (1603–1663) özüniň «Şejereýi terakime» atly kitabynda şeýle maglumat berýär: «Ol wagtda türkmenler Mangyslak, Abulhan (Balkan) we Tejen suwunyň ýakasynda olturyp erdiler. Horezmde oturganlary hem biziň gelenimizi eşidip, bu aýtylgan üç ýurtga bardylar». Ýokardaky setirlerden görnüşine görä, türkmenler XVII asyrda türkmenleriň parahat ýaşan wagty az bolupdyr. Olaryň ykdysadyýeti ösmändir, ösmäge mümkinçilik hem tapmandyr. Bularyň ýaşan ýerinde bolup geçen söweşler olara her tarapdan zeper ýetirilipdir. Elbetde, şeýle ýagdaýda türkmenleriň medeniýetiniň hem gülläp ösüp bilmejekdigi düşüňklidir. Şeýle-de bolsa, XVII asyrda parsy dilde eser ýazan türkmen şahyrlaryna görmek bolýar.

XVII asyrda hem türkmenleriň ykdysady, syýasy, medeni ýagdaýynda XVI asyrdakysyndan düýpli tapawut bolmandyr. Türkmenleriň birnäçe taýpalary XVII asyrda hem Orta Aziýada, Eýranda, Owganystanda, Buharada, Samarkantda, Kiçi Aziýada, Yrakda, Siriýada, Azerbaýjanda, Hindistanda ol başga ýerlerde ýaşamagyny dowam etdiripdirler. Şol ýerlerde ýaşan türkmenleriň arasyndan görnükli hatdatlar, ezber hünärmentler, sazanda-bagşylar, şahyrdyr ýazyjylar peýda bolupdyr. Olaryň döredijiligi belli bir derejede ýerli halkyň diliniň, edebiýatynyň, hünärmentçiligiň, folklorynyň täsirinde hem bolupdyr. Şeýle-de olaryň döredijiligi ýerli halkyň folklarynda, edebiýatynda yz galdyrypdyr. Şoňa göräde başgada ýurtlarda ýaşaýan türkmen şahyrlarynyň döredijiligi öwrenilende, olaryň şol halklaryň medeniýeti bilen baglydygyny-da unutmaly däl. Eýranda, Azerbaýjanda, Hindistanda ýaşan türkmen şahyrlarynyň köpüsi iki dilde-parsy we türki dilde ýazypdyrlar.

BERHURDAR TÜRKMEN

Ol XVII asyryň I ýarymynda eneden bolup, XVIII asyryň ikinji ýarymynda aradan çykan türkmen şahyrlarynyň biridir. Berhurdar Ysphyhanda ýaşapdyr. Ol aýry-aýry ýerlere syýahat etmegi, alymlar bilen söhbetdeş bolmagy, halk arasynda aýdylýan ertekidir, rowaýatlary toplamagy maksat edinýär.

Berhurdaryň asly mekany Ferah bolmaly. Ferah bolsa Horasan ülkesinde, häzirki Owganystanyň töwereginde ýerleşýän ýeriň adydyr. Berhurdaryň horasanly türkmenlerden bolandygyny onuň «Mahbubul-Kulub» kitabyňyň girişinde ýazan setirlerinden aňmak bolýar.

Berhurdar köp ýerleri görýär, köp adamlar bilen tanyşýar. Ol 400-e golaý ertekidir, rowaýaty toplaýar, toplan serişdeleri esasynda, eser döretmäge synanyşýar.

Onuň halk rowaýaty esasynda ýazan ilkinji eseri «Ragna we Zyba» dessanydyr.

Berhurdar türkmeniň döredijiliginden galan ýadygärlik, onuň «Mahbubul-Kulub» atly eseridir. Bu dessan girişden, baş bapdan hem-de hatyma-soňlamadan ybaratdyr.

Berhurdaryň nirede okap, kimden sapak alanlygy belli bolmasa-da, onuň ylymly, gözyetimi giň, paýhasly, dana adalatlygy ýazan eserinden görünýär. Berhurdar Gündogar edebiýatynyň özünden öň geçen görnükli wekilleriniň döredijiligi bilen tanşypdyr. Berhurdaryň döredijiliginiň kämilleşmegine halk döredijiligi hem güýçli täsir edipdir.

Berhurdaryň özüniň meşhur «Mahbubul-Kulub» kitabyňyň birinji babynyň başynjy bölümini tutuşlygyna diýen ýaly ahlak meselesine bagyşlapdyr. Ol eseriniň bu bölümünde edeplilik we edepsizlik baradaky tapawudy açyp görkezmegi başarypdyr. Şahyr edepli bolmagy hemmeden talap edýär. Onuň pikiriçe edeplilik ynsana zerur zat.

Ol şeýle ýazýar:

Edep öz eýesini ýetirer
Ýokary belent ýyldyza we bagtlylyga
Şatlyk nahaly tapar täzelik,
Ýeter edeplä dembe-dem ýagşylyk
Edepsiz melamatyň astynda galar.
Edepden ýetmek bolar, ygtybar tagtyna,
Edepsiz hergiz ýetmez maksat-myrada.

Berhurdar sözünüň ähmiýetine ýokary baha berýär. Çünki manyly sözlemek, ynsanyň abraýyny ýokary göterýär, märekede tutmaly ornuny kesgitleýär. Şonuň üçin ol akyly-emire, saýgarmagy-wezire, sözi-şanyň derejesine meňzedýär:

Danalar akyly-emire, saýgarmagy-wezire,
Sözi-şa derejesine meňzedipdirler.

Şahyr sözünüň ähmiýeti barada aýtmak bilen bilelikde, ýakymly, ýaramly sözlemegiň peýdalylygyny köpçülige öwredýär. Berhurdar şeýle diýýär: «Süýji sözlüligiň ýeli maksat gämisini myrat kenaryna ýetirer. Gaharly ýerliksiz sözlemek bolsa bir lahzada sözleýäniň asudalyk harmanyny ýandyrar».

Şahyr bu setrler bilen ýaramly sözünüň peýdasyny, gaharly, ýaramsyz sözünü zyýanyny belleýär.

Berhurdar ynsany mylakatlylyga, adamkärçilige, şirin sözlülige, parasatlylygy, manyly jaýdar söz aýtmagy hemmelerden talap edýär.

Şahyryň:

Diliňi bir berdiler, gulagyňy iki,
Ikini eşit, birden artyk sözleme.

diýen setirleriniň uly terbiýeçilik ähmiýeti bar. Şunuň bilen birlikde, şahyr ýalançyny ýazgarýar, dogruçyl bolmagy ündeýär.

Berhurdar ynsana ýagşylyk etmekligi adamkärçiligiň in belent häsiýetleriniň biri hasaplaýar. Şahyr ýagşylyk etmäge mümkinçiligiň bolup duran mahalynda ýamanlyga ýüz urmaklygyň kişä zyýan ýetirmäge ymtylmaklygyň dälilikdigini belleýär:

Eger başarmasaň, ýagşy düri saçagyň bezegi et,
Gülün başyna erbetlik daşyny urmaklyk dälilikdir.

Eger başaryp bolýan bolsa,
adamlar bilen oňşukly ýaşamak gerek,
Birehimlilik sährasynda seýr etmeklik akylllyk dälidir.

Berhurdaryň eserinde ynsan durmuşyna degişli bolan köp sanly gylyk-häsiýetler hakynda söz açylýar. Ol sahylygy, ýürekdeş dostlugy, ýoldaşlygy, myhmansöýüjilgi, ata-enäni hormatlamagy wasp edipdir.

Şahyr «ata-ene öz perzentlerini dogry terbiýelemäge, durmuşa ukyply, başarjaň, hünärli adam edip ýetişdirmäge borçludyr» diýip aýdýar. Çagalaryň pes päl adamkärçilikli bolmaklaryny isleýär. Ata-enesini sylamagy olara kömek etmegi, göwnüne degmezligi öz eserlerinde durup geçýär.

Soraglar we ýumuş:

- 1. Berhurdar türkmeniň ýaşan döwri barada nämeler biýärsiň?*
- 2. Berhurdar türkmen nämeleri nesihat edipdir?*
- 3. Sahyryň goşgularyndan düşündirişli okaň.*

BABARAHYM MEŞREP **(1640 – 1711)**

1640-njy ýylda özbek nusgawy edebiýatynyň wekilleriniň biri «Ylahydan berlen talantly» diýen edebi tahallus (lakam) bilen tanalan Babarahym Meşrep dünýä gelipdir.

Onuň atasyna Mollaweli diýer ekenler. Ýaşlygynda namanganly tanymal sopy Hoja Ubaýdullanyň (il arasynda Molla Bazar Ahun ady bilen tanalan) elinde sapak alýar. Aňy we kalby hemişe durmuşyň keserdip goýan sowallaryna jogap tapmak umydynda bu beýik ynsan бүтін ömri dowamynda örän köp ýerleri: Türküstany, Samarkandy, Hojandy, Buharany, Badahşany, Balhy gezip çykdy. Kaşgara baryp, tanymal dini ulamalardan biri Apakhoja işanyň huzurynda ýedi ýyla golaý hyzmat etdi we sopuçylyk ylymynyň syrlaryny öwrendi. Şahyryň ömriniň bu döwri dünýägaraýşyna döredijilik ugryna we ykbalyna güýçli täsir edipdir.

Şahyr öz eserlerini toplam diwan düzmändir. Onuň eserleri biziň döwrümize, esasan, dürli mürze, şahyr we ylymly-bilimli adamlar tarapyndan ýygnalyp, diwan, ýygynydy, tezkire şekilinde ýetip gelýär.

Meşrebiň ýüzlerçe gazallary özbek nusgawy poeziýasynyň ajaýyp nusgalary hatarynda durýar. Meşrep ahlak-tertibe we dini-filosofik ugurdaky «Mabdan nur» we «Kimýo» eserleriniň hem awtorydyr.

Babarahym Meşrep yslam dünýäsiniň Ybrahym Edhem, Mansur hallaj, Nesimi ýaly her iki dünýä syrlaryny aňlamak ýolunda adam we onuň aňy ýetmäge ejizlik edýän derejesine ýetişdim, syrlaryny aňdym diýýän garaýyşlary hem-de bendesine boýun egmezlik tebigaty zerarly 1711-nji ýylda Balh welaýatynyň häkimi Mahmyt Kataganyň emri bilen Kunduz şäherinde asyp öldürilýär.

Şahyr öldürilsede onuň ajaýyp gazallary halkyň aňynda ýaşayar. Meşrebiň gazallary Özbegistan neşirýaty tarapyndan neşir edildi.

MEŞREBIŇ GAZALLARYNDAN NUSGALAR GAZALLAR

Kyldy maňa bir ýylgyryş tötänden bakan çagda,
Bu ýylgyrşa dini we dünýäni satan çagda.

Magşuk diýdi: «Ynanamak seniň bu ýşkyňa»,
Gaýrat tygy birle, ýüregimni açan çagda.

Gam dagynda Perhat kimin azap çekip,
Başyma bela teşesi degip men, ýatan çagda.

Meşrep, ugrunda men perişan ýörer idim,
Ol aý çykyban perde göterdi, bakan çagda.

* * *

Eger aşyklygym aýtsam, köýüp janym jahan örtär,
Bu yşk syrym beýan etsem, ýene ol hanyman örtär.

Kişige yşk odundan zerre düşse bolar girýan,
Bolar sabysyz – takatsyz, ýürek-bagryn heniz örtär.

Niçik takat kylaý, dostlar, bu dert ile bolup haýran,
Gamy başga, gussa başga, ýüregimi pygan örtär.

Haýsy dil birle eý janan, seniň waspyň beýan eýläý,
Dilim lal-u, gözüm girýan, süýeklerini güýçli örtär.

Bu dert bilen harap boldum, gelip halymy sormas sen,
Sesim çyksa ýürekden bu teni-jan süňk örtär.

(Özbekçeden terjime eden Söýün Abdylła).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Meşrep lakamyndaky «Ylahydan berlen talantly» diýen söze hähili düşüňärsiňiz?
2. Başga-da şahyrlardan kimlere «Ylahydan berlen» diýmek bolar?
3. Meşrebiň durmuş ýoly hakynda gürrüň beriň.
4. Şahyryň oşgularyny düşündirişli okaň.

XVIII asyrdaky türkmen durmuşynda oturmalylyga geçiş döwriňiň kämilleşmegi, şol asyryň ortalarynda Nedir şanyň imperiýasynyň dargamagy, birnäçe haklaryň özbaşdaklyk almak ugrunda alyp baran göreşleri ýurduň ykdysady, syýasy we sosial durmuşynda ençeme garşylyklary, özgerişleri ýüze çykarýar. Ýer-suw, ekerançylyk bilen meşgullanýan tire-taýpalar aragatnaşykly hereket etmäge, birek-biregi goldamaga mejbur bolýarlar. Olaryň arasynda duýgudaşlyk meýilleri artyp başlaýar. Bu bolsa öz nobatynda birleşmek, özbaşdak merkezleşen döwlet gurmak ýaly progressiw pikirleri oýarýar.

XVIII asyrdan başlap, progressiw edebiyat giň gerim alyp ugraýar. Ol ençeme görnükli söz ussatlarynyň ýokary ideýaçeperçilik täze-täze eserleriniň hasabyna baýlaşýar. Bu asyrdaky Döwletmämmed Azady, Nurmuhammed Andalyp, Magtymguly Pyragy, Mahmyt Gaýyby, Şeýdaýy, Gurbanaly Magrupy, Abdylly Şabende ýaly görnükli nusgawylar edebiyat meýdanyna geldi. Bu şahyrlaryň hersiniň özüne magsus döredijilik aýratynlygy bar. Sebäbi olaryň her biri nusgawy edebiyatyň haýsydyr bir meselesini ýa-da žanryny zamasynyň talabyna laýyklykda ösdürip, durmuş hakykatyny çeper beýan etmegiň ýokary nusgasyny görkezdi, özünden soňkulara nusga alarlyk baý edebi miras galdyrdy.

XVIII asyry türkmen nusgawylary watansöýüjiligiň, gumanizmiň ajaýyp nusgalaryny özünde jemleýän eserleri bilen halky ruhy taýdan goldamak, olara göwünlik bermek, olary duşmana garşy söweşe çagyrmak ýaly asyly hyzmatlary ýerine ýetirýän, zamasynyň öňdebaryjy adamlary bolupdyrlar. Olar durmuşy, halkyň ruhy dünýäsini dogruçyl beýan etmek bilen, höküm süren sosial deňsizligiň sebäplerini, ony ýok etmegiň ýollaryny agtarypdyrlar we döwrüň talaplaryna laýyklykda oňa garşy göreş alyp barypdyrlar. Şonuň üçin hem olar belli öňdengörüji, watançylar hasaplanypdyrlar.

Türkmen nusgawylarynyň döredijiligine **öwüt-nesihat temasy** uly orun tutýar. Olar bu temada ýazan eserleri arkaly döwürdeşlerine we geljek nesillere gowy gylyk-häsiýetleri, durmuşda özüni alyp barmagyň dogry ugurlaryny öwredipdirler. Olar zähmetkeş halk köpçüliginiň ruhy hem

fiziki tarapdan sagdyn, güýçli bolmaklaryny, durmuşyň önünde ýan bermezliklerini, hakyky adamlar bolup ýetişmeklerini isläpdirler. Ol eserleriň köpüsi şu günlerem öz ähmiýetini ýitirmän gelýär.

Yşky-liriki temada nusgawy edebiýatda iň kän işlenen temalaryň biridir. Şahyrlaryň şu temadan eser ýazmadygy ýok diýen ýalydyr. Olaryň bu temaga aýratyn üns bermekleri öz-özünden düşnükli bolsa gerek. Söz ussatlary gelin-gyzlaryň durmuşda uly ornunyň bardygyna düşünişdirler. Şonuň üçin hem olaryň belent adamkärçilik mertebesini, el hünärini, görk-görmegini, gowy gylyk-häsiýetlerini taryplap ençeme eserleri döredipdirler. Nusgawylar söýgi lirikasynda hakyky gözelligi dini gözellikden ýokarda goýupdyrlar, ynsan mertebesini belende göteripdirler.

XVIII asyr türkmen nusgawylarynyň döredijiliginde bular-dan başga-da ululy-kiçili temalaryň birnäçesi işlenipdir. Olara degişli ençeme eserler ýazylypdyr. Şu aydylanlar hem edebi ösüşiň halkyň durmuşyna, jemgyýetiň jümmüşine, adamlaryň ruhy dünýäsine içgin aralaşandygyny, döwrüň möhüm meselelerine wagtynda seslenendigini görkezýär.

Ýokary gatlak wekilleri ýurduň ykdysady, syýasy durmuşynda görnüşi ýaly ideologiýada öz agalygyn ýöredipdir. Bu ugurda olar dini – klerikal sufistik edebiýat arkaly-da göreş alyp barýardylar. Ine, şonuň üçin hem olar öňden dowam edip gelýän Hoja Ahmet Ýasawynyň, Wepaýynyň, Sopy Allaýaryň we beýlekileriň dini öwüt-ündewlere ýugrulan eserlerini halk arasynda giňden ýaýradypdyrlar.

Nyýazguly Nyýazy sopusylyk akymynyň wekili bolup, dini-klerikal ideologiýanyň iň iri wekilleriniň biridir. Ol Buharada dörän «Hajagan» derwüşçilik akymynyň juýbarylary sektasynyň halypasy hasaplanýar. Ol XVIII asyryň birinji ýarymynda Halaç etrabyň Gyzylaýak obasynda doglup, ýaşlyk, ýetginjeňlik ýyllary şol ýerde geçýär. Soňra ol Buhara medreseleriniň birini gutarýar. Ol dogduk obasyna gaýdyp gelýär we medrese gurdyrýar, Nyýazguly öz guran medresesiniň daşyndan Idris babanyň medresesinde-de sapak berýär.

Nyýazguly Buhara emiriniň köşgüne çagyrylýar. Ol ýerde ilki Samyrat Welnamynyň, soňra Mirhaýdaryň hyzmatçysy, ýakyn geňeşdary bolýar. Ol köşkde halypalyk derejesine

ýetýär. Nyýazguly Nyýazy hat-da Buharada öz adyna «Çar minar» atly medrese-de gurdurýar. Ol emiriň ýakyn geňeşdary bolmak bilen, dini hem sufistik taglymaty ündäpdir. Bu ugurdan birnäçe kitaplar hem ýazypdyr. Onuň «Bilimiň – hakykatyň hazynasyndan dürdäne sözler», «Nyýazguly halypanyň aýdanlary», «Piriň – ýolbaşçynyň mukaddes sözlerinden» atly ylmy eserleri bellidir. XVIII asyr türkmen şahyrlaryny döredijilik aýratynlyklaryna garap, üç topara bölmek mümkin: 1) Gündogar edebiýatynyň döplerini dowam etdirijiler ýa-da kitaby stilde eser döreden şahyrlar. 2) Dessançylar. 3) Magtymguly tarapyndan esaslandyrylan edebi ugur. Bu toparlar mowzug saýlap almakda-da, ony beýan etmekde-de eserleriň ideýa çeperçiligi babatda-da biri-birinden tapawutlanýarlar.

Gündogar edebiýatynyň döplerini dowam etdirijileriň döredijiligi

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda degerli orun tutýar. Olar edebi mirasyň ösüşine önjeýli goşant goşdular.

Tebigy talant güýçli bolanlygynda bu ýagdaý şahyra uly päsgelçilik döretmeýär. Ymameddin Nesimi, Alyşir Nowaýy, Muhammet Fizuly yaly söz ussatlary ähli türki halklaryň gyzgyn söýgüsini gazanyp, dünýä edebiýatynyň baýlaşmagyna uly goşant goşdular. Gündogar edebiýatynyň mesnewiçilik, gazalçylyk, nezireçilik, tahmys ýazmak, «Hamsa» düzmek ýaly ýörelgeleri bolupdyr. Türkmen nusgawy şahyrlarynyň hersi şolaryň bir ugruna eýeripdir. Döwletmämmet Azady mesnewiçilige, Mahmyt – Gaýyby, Şeýdaýy gazalçylyga, Nurmuhammet – Andalyp tahmys ýazmaga ýykgyň edipdir. Diliň tebigaty talap etse-etmese-de, öz döredijiliklerini aruz ölçeginde alyp barypdyrlar. Önuň üçin olar käbir şygry setirlerinde uzynlyk döretmek maksady bilen sözleri ýerliksiz gysgaltmaga ýa-da arap-pars sözlerini gereginden artyk ulanmaga mejbur bolupdyrlar. Bu bolsa, diliň kadakanunaryny ýoýupdyr, oňa zeper ýetiripdir. Gündogar edebiýatynyň döplerini dowam etdirmeklik XVIII asyrdan epesli kemelýär. XIX asyrdan bolsa ol has-da gowşaýar.

Dessançylyk. Bu usulda eser döretmek XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda giň gerim alýar. Türkmen des-

sanlarynyň köpüsi hem-de iň gowy nusgalary şu döwürde döredilýär. Nurmuhamet Andalyp, Gurbanaly Magrupy, Şeýdaýy, Abdylly Şabende dagy ussat dessançylar hökmünde tanalýarlar. Bularyň her biri henize –bu güne çenli halkyň dilinden düşmän gelýän dessanlaryň ençemesiniň awtorydyr. Olardan Andalybyň «Leýli – Mežnun», «Ýusup - Züleyha», Şabendäniň «Şabährem», «Gül – Bilbil», Şeýdaýynyň «Gül-Senuber», Magrupynyň «Seýpelmelek – Methaljemal», «Döwletýar» ýaly dessanlary görkezmek bolar. Bulardan başga-da awtory näbelli halk döredijiligi hasaplanýan dessanlaryň hem birnäçesini ýokardakylaryň üstüne goşsak, onda türkmen dessanlarynyň köpüsi XVIII asyrdan döredilipdir, diýen pikiri aýtmaly bolýarys. Mahlasy bu asyr türkmen dessançylygynyň gülläp ösän döwrüdür. Şondan soňra Magtymgulynyň esaslanyan edebi mekdebi uly orun almak bilen, dessançylak pes düşüp başlaýar. Bütin XIX asyryň dowamynda Molanepesiň «Zöhre – Tahyr» atly ýeke-täk dessanynyň döredilmegi hem bu pikiri tassyklaýar.

Magtymgulynyň edebi mekdebi. XVIII asyr türkmen edebiýaty taryhynda Magtymguly edebi mekdebini esaslanyrdy. Şahyryň çeper döredijiligine getiren täzelikleri öz döwründe doly ykrar edilip, ol XIX asyrdan has pajarlap ösdi. Onuň özboluşly ösüşini häzirki zaman türkmen edebiýatynda görmek bolýar. Magtymgulynyň edebi mekdebi ösüp, milliligiň çäginde daşa çykdy. Ol doganlyk özbek, garagalpak, gazak, azerbaýjan şahyrlaryna, şol halklaryň bagşy – sazandalarynyň repertuaryna degerli täsirini ýetirdi, döwrüň talaplaryna laýyklykda edebi täsiri, edebi gatnaşyklary ösdürdi. Her döwrüň edebiýatynyň ösüşi real hakykata nä derejede akyl ýetirendigi, zamanasynyň nähili aktual meselelerini goz gandygyny, olara nähili ideýa çeperçilikli suratlandyryp bilendigi bilen ölçelýär. Şu prinsipden ugur alnanlygynda, Magtymgulynyň edebiýat meýdanyna getiren täzeligi öz esasy gözbaşyny halk durmuşyndan alyp gaýdýar. Onuň öz poeziýasyny folklor eserleri hem-de hakyky edebiýat bilen ýakyndan utgaşdyrandygyny-da şunuň bilen düşündirmek bolar. Magtymguly Ferdowsi, Omar Haýýam, Sagdy, Hafyz, Nyzamy, Nesimi, Nowaýy, Fizuly, Jamy ýaly görnükli söz ussatlaryndan bolsa döredijiligiň gizlin syrlaryny öwrenýär.

Magtymguly edebiýaty durmuşa ýakynlaşdyrdy, edebi prosesi göniden-göni gündelik durmuş wakalary ruhy ahwallar, ýurduň jemgyýetçilik syýasy hem sosial durmuşy bilen utgaşdyrdy. Edebiýatyň reallygyny, halkylygyny kämilleşdirdi. Onuň ideýa mazmunyny gumanizm watansöýüjilik, dostluk – agzybirlik, parahatçylyk, azat – erkin söýgi ýaly progressiw pikirler bilen baýlaşdyrdy.

Eserlerinde halk döredijiliginiň amatly formalaryny giňden gollandy. Şahyr öz şygrylaryny halkyň janly gepleşik dilinde beýan etdi. Şeýlelikde, ol halkyň jümmüşine aralaşdy. Onuň eserleriniň hemmesi diýen ýaly halk nakyllarydyr, dana sözlerine we aýdymlaryna öwrüldi. Şahyr türkmen edebiýatyna özboluşly bir täze obraz getirdi. Onuň liriki gahrymany durmuşa teňneligi, ruhy dünýäsiniň baýlygy, belent pikirliligi, ynsanperwerligi, ýokary adamkärçilikli sypatlary bilen tapawutlanýar. Ol dünýä akyl ýetirmek barada irmän – arman alada edýär. Magtymgulynyň poeziýasynyň beýikligi hem şundadyr. Magtymgulynyň bitiren uly hyzmatlarynyň ýene-de biri ol hem bolsa, onuň esaslandyran mekdebi edebi güýçlei bir ýere jemledi. Özbaşdak döwletiň, çeper döredijilik guramalaryň ýok wagtynda Magtymguly türkmen şahyrlarynyň uly toparyny öz yzyna düşürdi, olaryň döredijilik güýçlerini halk bähbidine gönükdirdi. Magtymgulunyň esaslandyran edebi ugrы XVIII asyrdaky şeýle giň gerim almasa-da, şol döwürde hem oňa ýykgyň eden we eýeren şahyrlar bolupdyr. Döwürdeşleri Orazmeňli, Zunuby, Durdy şahyr beýik akyldar bilen gönüden-göni döredijilik aragatnaşygyny saklasalar, Andalyp, Şabende, Şeýdaýy, Magrupy hem onuň edebi mirasy bilen habarly bolupdyrlar. Beýlekilere garanda, Şabendedir, Magrupyda Magtymgulynyň täsiri güýçli duýulýar. Muny olaryň durmuşy real hem taryhy anyklykda suratlandyran goşgulary, dessanlaryndaky realistik detallar doly kepillendirýär. Magtymgulynyň edebi mekdebi çylşyrymly ösüş ýoluny geçdi. Ol özünden soňky döwürde has-da giň gerim aldy. Şahyryň esaslandyran edebi ugrы XIX asyr türkmen edebiýatynyň ösüş ugruny kesgitledi. Bu döwürde Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes. Mätäji ýaly görnükli nusgawylar bilen bir hatarda ençeme şahyrlar beýik akyldaryň yzyny dowam etdirdiler, onuň gowy дәplerini döwrüň talaplaryna laýyklykda ösdürdiler.

NURMUHAMMET ANDALYP (1710 – 1770)

Andalyp türkmen milli ýazuw edebiýatynyň taryhynda iň köp eser ýazan şahyrlaryň biridir. Onuň köp sanly şygrylaryndan, dessanlaryndan we döredijilikli çeper terjimelerinden görnüşine görä, ol öz döwrüniň iň görnükli alym şahyrlarynyň biri hökmünde Orta Aziýada, ylaýta-da Horezm oazisinde uly şöhrata eýe bolupdyr. Şuňa garamazdan, Andalyp ýaşan döwrüniň elhenç jemgyýetçilik şertleri zerarly, agyr günleri başdan geçiripdir. Muny şahyryň liriki eserlerinde öz tahallusyny köplenç «Andalyby-binowa», «Andalyby zar», «Andalyby-belakeş», «Andalyby-nätuwan», «Andalyby-hasta», diýip ýa-da durmuşdan zeýrenip ýazan «Ömürlerdir görmedim senden wepa, eý çarh kim», «Dünýäde çekdim men ahy-hasret», «Pelekde ahy-suzanym, gözümde eşki-galtanym», «Başymda ýüz aşup erur, gandan tenim magýup erur» diýen ýaly ençeme setirleri hem-de «Ýusup-Züleyha» dessanunuň giriş bölümindäki aşaky bentler aýdyň görkezýär.

...Barçalary içre men erdim zebun,
Aklym idi gäh hoş-u, gäh junun.

Gäh harabaty işim, gäh pygan,
Külbeýi-ahzan indi maňa mekan.

Bu sypat ömrümni ötürdim daryg,
Nury-hedaýatny, neteý, tutdy myýg.

Ah, neteý, ömrüm waý-waý,
Pazlyň ile sorgul meni, eý hudaý.

Andalyp köp muşakgatlaryň şaýady bolup, özü-de şol döwrüň kynçylyklaryny egni bilen çekenligi zerarly, kä halatda dutmuşyň şol kynçylyklaryndan çykalga tapman,

göwniçökgünligede düşüpdür, ýaşayşyň hemişelik däldiginden, uly-kiçi hemmeleriniň ýogalyandygyndan zeýrenipdir. Emma ol hiç haçan terkidünýäligi, passiwligi ündemändir. Şahyryň liriki şygrylarynyň aglaba köpüsiniň yşk-söýgä bagyşlanmagy-da tötänden däl. Ol şatlygy, mümkinçiligi bolsa meçip, wak-tyny hoş geçirmeklige we açylan gül ýaly bolmaklygy ündeýär:

Çü tapsaň deýr era meý, Andalyb-a, jan berip, algyl,
Bolup dessansera bir jam içgil gül-gýk açylgyl.

Andalyp näçe ylymly, näçe abraýly beýik şahyr bolan-da bolsa, asla baýlyga, wezipä, ýokary derejä ymytlymandyr, eýsem agajy miwesi näçe köp boldugyça başy aşak bolşy ýaly, ol sada, salykatly we pespäl adam bolupdyr. Muňa şahyryň bütin döredijiligi, ylaýta-da:

Andalyp ahu-wah ile, ýok işi yzzu-jah ile,
Galdy tümen günäh ile, oldy nähak günäh ile, –

diýen ýaýy setirleri açyk şaýatlyk edýär.

Andalybyň liriki şygrylary onçakly köp bolmasa-da, olar entek dolulygyna toplanyp neşir edilenok. Muny kynlaşdyrýan zat ol eserleriniň belli bir ýerde bolman, Orta Aziýanyň aýry-aýry golýazmalar fondlarynda, dürli wagtlarda düzülen beýazlarda, edebi ýyggyndylarda duş gelmegidir. Şeýle beýazlaryň we ýyggyndylaryň sany bolsa onlarça bar. Şahyryň ençeme liriki şygrylary Özbegistanyň Ylymlar akademiýasynyň Biruny adyndaky, Täjigistanyň Ylymlar akademiýasynyň Rudeki adyndaky Gündogary Owreniş institutlarynyň hem-de Türkmenistanyň, Ylymlar akademiýasynyň golýazmalar fondlarynda saklanylýar. Şunuň ýaly-da Andalybyň käbir tahmyslary Täjigistanyň Firdöwsy adyndaky respublika Döwlet kitaphanasynyň, Peterburg şäheriniň Saltykow-Şedrin adyndaky jemgyýetçilik kitaphanasynyň golýazmalar bölümlerinde saklanýan birnäçe beýazlarda hem gabat gelýär. Nurmammediniň ençeme tahmyslaryny ilkinji gezek ylmy dolanyşyga girizen prof. B.A. Abdylłaň şahsy kitaphanasynda bolan we «Muhammesaty-mutafarryka» atlandyrylan köne bir beyazda-da şahyryň on üç sany tahmysynyň duş gelýändigini ýörite bellemek gerek. Şu golýazma beýazlaryň we edebi ýyggyndylaryň käbiri XVIII asyryň ahylarynda, käbiri XIX asyryda,

käbirleri bolsa XX asyryň başynda düzülen ýa-da göçürilen ýygyndylardyr. Solardan iň gadymysy Özbegistanyň Ylymlar akademiýasynyň Gündogary öwreniş institutynyň golýazmalar fondunda saklanýan 6973 we 1198-nji nomerli golýazmalar 1207–1208-nji hijri (1792–1793) ýyllarynda Andalybyň önüp-ösen ýeri bolan Horezmde düzülen beýazlardyr.

Şahyryň iň köp şygryrlarynyň öz içine alýan iki sany baýazy bar. Olaryň biri prof. B. A. Abdullaýewde saklanýar, beýlekisi-de ýokarda ýatlanan fondaky 7054-nji nomerli beýazdyr. Bularyň ikisinde-de on üç sany tahmys bilen bir gazal (Munysyň tahmysynda) bar. Soňky beýazy Hywa hanyň buýrugy bilen 1323-nji (1905–1906) hijri ýylynyň şaban aýynyň üçi güni Harrat lakamy bolan molla Baltanyýaz ibn ussa Gurbanýaz tarapyndan ýazylyp tamamlanypdyr. Bu hakda golýazmanyň ahyrynda takyk maglumatn berilýär. Andalybyň liriki eserleriniň aglaba düzülen beýazlarda gabat gelýär.

Nurmuhammet Andalybyň lirikasynda gazallaryna, ylaýta-da Gündogaryň beýik nusgawylary Nowaýy, Fuzuly ýaly şahyrlaryň gazallaryna ýazan çeper tahmyslaryna aýtatyn üns beren prof. B. A. Abdullaýewdir. Ol özüniň XVII—XVIII asyrlarda Horezmdäki özbek edebiýatynyň taryhyna bagyşlap ýazan doktorlyk dissertasiýasynda ilkinji bolup, Andalybyň 13 sany tahmysy barada we olaryň ideýa-çeperçiligi hakda gysgaça malumat berýär, şahyryň Gündogar poeziýasynyň meşhur nusgawylary bolan Nowaýy bilen Fuzulydan göreldelandygyny ýörite belleýär.

Prof. B.A. Abdullaýew Andalyby XVIII asyrda Horezmde ýaşap geçen Pälwanguly Rownak, Nyşaty ýalyn progressiw şahyrlarynyň hatarynda goýýar we onuň öz döwründen, öz muhytyndan närazy bolup ýazan şygryrlaryndan birnäçe mysallar getirýär. Andalyp poeziýanyň köp janrynda eser ýazan şahyrdyr. Onuň eserleri forma jähtden hem jürbe-jürdür. Şahyr Gündogar nusgawy poeziýasynyň iň ýörgünli görnüşleri bolan gazal, Murapbag, muhammes, muwaşşah, müseddes, tahmys, terjygbent we ş. m. formalarda öz güýjüni synapdyr we ençeme çeper eserleri döretmegi başarypdyr. Emma Andalybyň lirikasynda onuň tahmyslary aýratyn orun tutýar, çünki ol türkmen klassyky edebiýatynyň taryhynda iň köp tahmys ýazan şahyrdyr.

Tahmys ýazmaklyk däbi gadymdan bäri dowam edip gelen hem bolsa, XVIII asyrda – türkmen nusgawy edebiýatynyň ýüze çykyp, güllän döwründe şahyr Andalybyň döredijiliginde pugta orna eýe bolýar. Andalyp özüniň tahmyslaryny, esasan, Nowaýy bilen Fuzulynyň gazallaryna ýazypdyr. Şeýle-de bolsa, onuň tahmyslarynyň arasynda Habybyň, Wepanyň, Jamynyň, Ubaýdynyň gazallary esasynda ýazylanlary-da bar. Şol tahmyslaryň köpüsi Howaýynyň, Fuzulynyň ýa-da beýleki şahyrlaryň iň köp ýaýran we has belli bolan gazallary esasynda döredilipdir. Munuň özi tötänden däldir, çünki gazala tahmys ýa-da nezire ýazýan şahyr adatça özünden güýçli awtora ýüzlenýär we onuň hem saýlantgy iň çeper gazalyňa ýa-da haýsy hem bolsa bir şahyryň has çykyp, çeperçiligi ykrar edilen bir gazalyňa tahmys, nezire ýazýar. Şoňa görä kä halatlarda belli bir nusgawy şahyryň meşhur eserine bir wagtyň özünde ýa-da aýry- aýry döwürlerde birnäçe şahyryň tahmys, nezire ýazandyklaryna-da gabat gelmek bolýar.

Andalyp umuman, durmuşy söýen adan bolupdyr. Ol gaýgy-aladany az etmegi, oňa derek durmuşda bolan sähelçe şatlygy hem söýmegi maslahat beripdir. Şahyr biderek gybat, boş sözler bilen wagt geçirmegiň deregine hekaýatlar-ertekiler diňlemegiň gerekdigini nygtapdyr:

Pygan-zarlyk derkar imes, ragbat tüni mundag,
Ne hajat ýawa sözler, aşyga waslat tüni mundag,
Gerekdir, Andalyp, efsanalar, söhbet tüni mundag.

Nurmuhammet Andalyp XVIII asyr Orta Aziýanyň iň görnükli we baý edebi mirasa eýe bolan şahyrlaryň biridir. Ol özüniň ajaýyp eserleri arkaly türkmen edebiýatynyň taryhy bilen barabar özbek edebiýatynyň taryhynda-da degerli orna eýedir. Muny XIX asyr özbek şahyrynyň birnäçesiniň Andalyba eýerindikleri, ussat hökmünde ondan görelde alandyklary subut edýär. Meselem, XVIII asyryň ahyrynda we XIX asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen özbek şahyry hem-de taryhçysy Nurmuhammet Munys Horezmi (1778–1829) Andalybyň «Ne bela hup» redifli gazalyňa ýörite tahmyslar ýazypdyrlar. Şunuň bilen birlikde, şahyryň käbir eseri täjik şahyrlaryna-da döredijilik nusgasy bolupdyr. Muňa mysal

edip, onuň pars-täjik dilinde döreden bir gazalyňa XIX asyr täjik şahyry Danyşyň ýazan tahmysyny görkezmek bolar.

Nurmuhammet Andalyp ençeme liriki we epiki eserleriň awtory bolmak bilen birlikde, ussat terjimeçi hem bolupdyr. Orta Aziýanyň düril fondlarynda saklanýan köp sanly gol-ýazma materiýallar şahyryň çeper terjime işi bilen meşhur bolandygyny we arap, pars-täjik dillerinde birnäçe eserlerini türkmen diline geçirendigini görkezýär. Ol Nesimi hakyndaky «Maksatnama» (kä warýantynda «Risalylaýy-Nesimi») atly dessanyny arap dilinden terjime edendigini şol eseriň girişinde belleýär. Şahyryň pars-täjik XI—XII asyrlarda Horasanyň Namak obasynda ýaşap geçen we sufizmiň görnükli wekillerinden biri bolan Abu Nasr Ahmet ibn Abulhasan Jamynyň «Çahar peri» («Dört peri») ady bilen meşhur bolan dessanynda gabat gelýän liriki şygryrlaryny görkezmek bolar.

Seýlelikde, Hurmuhammet Andalyba XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda döredijilik diapazony has giň bolan we dürli žanrda iň köp eser ýazan şahyrlaryň biri diýmek mümkin. Görnükli alym H. G. Göroglynyň dogry belleýşi ýaly, «Andalybyň edebi mirasy hem onuň medresede okanlygyny, pars dilini, mümkingadar arap dilini hem bilýändigini görkezýär...

Andalyba Nowaýynyň pars hem türk-çagataý dillerindäki eserleri, şonuň ýaly-da pars dilinde şöhrat getiren Nyzamynyň eserleri bilen bolupdyr». Beýleki şahyryň köp sanly ajaýyp eserleri ony bütin Gündogar poeziýasynyň, ylaýta-da Orta Aziýa ýazuw edebiýatynyň görnükli wekillerinden biri hasaplamaga doly esas berýär.

KUÝAŞ

(Nowaýynyň gazalyňa tahmys)

Ah, kim kaddym duta kyldy iki ol egme gaş,
Eýledim çarhy-kühen takyny nalamdan haraş,
Jan könlüm peker bolmaklyk tiläp eýlär talaş,
« Çykdy ýarym gije ýol azmyn kylyp, ol bagry daş,

Bes ajaýypdyr garaňku gije çykmaklyk küýaş».
Bu kuýaşnyň näweki-müjgäniden terkeş dolar,

«Ol kuýaşga il nazar kylsa göziğe ýaş dolar,
Bu kuýaş bargaç, nazardan gözlerimge doly ýaş».

Andalyb-a, bolgaly bir meh lyka awarasy,
Enjüm ermesdir pelek üstünde bagrym palasy,
Gan ýaşym boldy köňliň sabit (ol) seýýarasy,
«Paş eder mährin Nowaýynyň saryg ruhsarasy,
Subh dek kim sargaryp, ruhsary eýlär mähr paş».

Tahmys – başleme, ýasama, başleme etme, her bendi baş nisragdan (setirden) ybarat bolan şygry düzme, başga bir şahyryň gazaly esasynda muhammes (başleme) ýasama. Munda şahyr gazalyň her bir bendiniň öňünden şonuň kopiýasyna, kybapdaş, ölçegine laýyk hem-de many jähtden baglanşykly özünden üç setir goşýar. Şeýlelik-de, başlemäniň bir bendi emele gelyär. Türkmen nusgawy edebiýatynda has meşhurdyr. Tahmysda getirilýän gazal bentleri hökman goşa dyrnak içinde alynmalydyr. Nowaýynyň gazallary esasynda Andalybyň ýazan «Hijran galmasyn», «Bikarar eýle» tahmys gazallarynyň Fizulynyň gazallary esasynda «Şirazular», «Ýanmazmy?» tahmys gazallary ýazypdyr. Andalybyň gazallaryna Munysyň tahmysy we Muhlusyň tahmysy hem bar. Mysal:

Andalyb-a, kyl dogalar, ýetmesin çarh apaty,
Ýa reb olsun gadryça ýüz hyssaýy-şan şöwketi,
Şah ýaňlyg surety, derwiş ýaňlyg surety,
«Eý Nowaýy, sabit olsun şah Gazy döwleti,
Aslyda gul bolmagan äleme sultan galmasyn»

Andalyp

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Nurmuhammet Andalyp haýsy ýyllarda, nirede ýaşapdyr?*
2. *Andalyp edebiýat meýdanynda haýsy eserleri bilen tamalýar? Onuň haýsy eserlerini okadyň?*
3. *Andalyp haýsy şahyrlaryň gazallaryna tahmys ýazypdyr?*
4. *Şahyryň öwrenilişini aýdyp beriň.*
5. *Andalybyň gazallaryndan labyzly okaň.*
6. *Andalybyň döredijiligini haýsy taryhçylar öwrenendigini aýdyň.*

MAGTYMGULY (1724 – 1807)

*Süleýman sen, mura bir gulak goýgul,
Sözüni diňlegil, jogabyn aýgyl,
Häkim bolsaň, halky gün kibi çoýgul,
Akarda suw, ýa öserde ýel bolgul.*

Eziz, okuwçylar! Biz siziň bilen Magtymgulyňyň ömri döredijiligi we käbir goşgulary bilen geçen synplarda tanyş bolupdyk. Watanymyz Özbegistan goňşy Türkmenistan döwletleri garaşsyzlygyna eýe bolandan soň onuň goşgularyna aýratyn üns berilip başlandy. Özbek, garagalpak dillerine terjime edilip ýörite kitap edilip çykaryldy. Hormatly Prezidentimiz Şawkat Miramanow iň Mirziýaýewiň ýörite karary bilen Daşkent şäherinde Magtymguly köçesiniň ugrunda şahyryň heýkeli goýuldy we ol ýerde Magtymguly bagy döredildi. Şahyryň goşgulary doganlyk halklarynyň dillerine terjime edilip başlandy we şunuň ýaly özbek ýazyjy şahyrlarynyň dürdäne eserleri doganlyk türkmen diline terjime edildi we edilýär.

Biz indi siziň bilen filologiýa ylmlarynyň doktory, TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň baş ylmy işgäri, Garagalpagystan Respublikasynyň at gazanan medeniýet işgäri, Türkmenistanyň ussat mugallymy Ahmet Mamedowyň «Magtymguly we garagalpak edebiýaty özbek alymlarynyň işlerinde», «Magtymguly ylham çeşmesi» atly kitaplara ýazan giriş makalalary esasynda taýýarlanan maglumatlar bilen tanyş bolaly:

Magtymgulyňyň ady, onuň şahyrana owazy öz döwründe we şondan soňky ýyllarda, aýratynam garaşsyzlyk döwründe hususan-da, türkmenleriň berkarar döwletiniň berkararlyk zamanýnda hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýokary derejedäki umumy döwlet syýasatynyň netijesinde, daglardan eşidilýän ýaň ýaly bolup, häli-şindi ýaňlanyp älem jahana ýaýarady. Bu adyň we bu owazyň özboşlygy, iňňän gymmatly tarapy onuň ýeke-täk bir şahsyýetiň

mertebesini aňlatman, eýsem, tutuş bir millet – türkmeniň at owazasyny, abraýyny belende galdyrandygy bilen häsiýetlendi. Dogrusyny dogry aýmaly, batyrlygyň, adamkärçiligiň, azatlygyň, zähmetsöýerligiň, halallygyň, watanperwerligiň, parahatçylygyň, kiçigöwünliligiň, oňşuklylygyň, myhmanşöýjiligiň, umytlylygyň, ýoldaşlylygyň we adama mahsus gaýry bir topar oňat häsiýetleriň hemmesini özünde jemleýän türkmeniň hakyky bütewi keşbi häli – häzirlerem Magtymgulynyň döredijiligindäki ýaly derejede doly we hertaraply, çeper we çuňňur, ähli döwürleriň durmuş hakykatyna laýyk gelýän röwüşlerde şekillendirilen däldir.

Magtymgula tä XX asyra çenli mydama sagdyn we dogry düşünilipdir. Şeýle sagdyn garaýyş XX asyryň başlaryndaky Sowet häkimýeti ýyllary içinde oňa dürli çemeleşmeler netijesinde ep-esli ýoýulypdyr. Marksçylyk-leninçilik taglymat diýilýäniniň çäklerinde

XX asyryň 20–30-njy ýyllarynda türkmen metbugatynda köne edebi mirasdan peýdalanmak ýa peýdalanmazlyk hakyndaky jedeller gyzyşypdyr. Meseläniň hut şeýle goýulmagynyň özi-de kütekligiň alamatydyr. Şonda gadymy, köne edebi ýazgylardan, şol sanda Magtymgulynyň döredijiliginden hem bütinleý ýüz öwürmek bilen baglanyşykly ýa-da şahyry «söwda buržuaziasynyň ideology» hasaplap ýazylan makalalar-da az bolmandyr. Edebiýatçylaryň beýleki bir topary bolsa taryhy-edebi ýadygärlikleriň dünýewülik bölek-lerinden, oňa hem diňe tankydy göz bilen garap peýdalanmagyň tarapyny tutupdyr. Başga çykalga bolmansoň, diňe şu soňky ugur rowaçlanypdyr. Ýöne welin, meselä sowetleýin häsiýet berlip, şeýle çemeleşmegiň netijesinde gaty köp eserler («Oguznama», «Gorkut ata», dini dessanlar) ýagty dünýä çykaryl-mady. Magtymgulynyň-da dini-pelsepewi we sopusylyk bilen bagly sygyrlaryny okamak, öwrenmek gadagan edildi. Onuň we beýleki nusgawy şahyrlarymyzyň goşgularynyň aglabasyna düýpli «düzedişler» girizildi. Munuň, elbetde, edebiýatyň peýdasyna bolmandygyny subut edip oturmagyň hajaty ýok. Ýeri gelende aýtsak, gadymy we umuman, mirasa öwrülen çeşmelere nähilidir bir üýtgeşme girizmek, hiç haçan hem küteklikden başga zady aňlat-

maýar. Ol nähili bolsa, halka şonuň ýaly-da ýetirilmelidir. Ikinji jahan urşundan soň, magtymgulyşynaslykda ýene-de bir ýalňyş ädim ädildi. Ol-da bolsa şahyry ateist bir şahsyýet edip görkezmek bilen baglanyşyklydyr. Muňa mysal edip, «Magtymgulynyň döwründe ateizm» (1973), «Şahyryň döredijiliginde ateistik äheňler» (1982), «Magtymgulynyň erkin pikiriligi we ruhanylara garaýşy» (1982), «Gündogaryň ateistik döredijiliginiň Magtymgulynyň ösdürişi» (1983), «Şahyryň dine garşy pikirleri» (1983), «Magtymgulynyň döredijiliginde din we diniň tarapdarlarynyň paş edilişi» (1959), «Magtymgulynyň ruhanylary tankyt edýän goşgulary» (1960) ýaly ençeme makalalary görkezmek bolar. Hakykatda welin, beýik pähimdar kakasynyň-da, özüniň-de tüýs bir takwa adam bolandyklary sebäpli, yslamyň we onuň ykrar edilen düzgünlerine garşy çykmagy hatda hyýalynda-da getiren däldir. Şahyryň goşgularynyň mazmunyndan görnüşi ýaly, ol diňe halkyň hyzmatynda bolmaly din wekilleriniň yslamyň kada-kanunlaryny dogry ýöretmeýänleriniň üstünden düşýär. Akyldar olaryň sözde «Gurhana uýýan» adamlar bolan bolup, iş ýüzünde hatda bu mukaddes kitabyň ýörelgelerini bozýandyklaryny berk ýazgarýar. Bu onuň diňe käbir goşgularyndan alnan «Mollalar ylmyna etmedi amal», «Selle baglap başyna, aç böri sopypirler// Ger halaly, ger haram, tapsa tykarlar, iýrler», «Bir pul üçin müfti berer rowaýat», «Şerigat ýolunda dogry ýörmedi», «Öwlyä men» diýip, jögi sopular // Gygyryp, asmana böke başlady», «Ýurtda keramatly işan galmady», «Her sözüme diýer mollalar galat // Ýalan söze ýapar boldular halat», «Sellesin meňzedip sogana // Her ýeten bir molla bolar» ýaly setirlerinde hem açyk-aýdyň görünýär. Şahyryň goşgularynda şeýle mazmunly setirlere, pikirlere ýygy-ýygydan gabat gelmek mümkin. Bu ýagdaý bolsa onuň dini-pelsepewi we sopusylyk taglymatyna bolan garaýyşlaryny täzeden ýörite seljermek zerurlygyny döredýär. Şeýlelikde, yslamyň Gurhanda şertlendirilen ýörelgelerini, diniň halallyk düzgünlerini ýoýýan «dindarlary», goý, ol molla, kazy, ýa başga bir din hadymy bolsun, tapawudy ýok, şonuň ýaly kişileri berk ýazgarandygy, ýiti tankyda sezewar edendigi Magtymgulynyň döredijiliginiň häli-şindilerem ähmiýetini ýitirmeýän

ugurlarynyň biridir. Bu – Taňrynyň dergähine haýyr-so-gaply, hemmeta-raplaýyn päk sypatda barmagyň ýoluny şahyryň görkezýänliginiň, oňa adamlaryň ýadynda, kalbynda ýagşy häsiýetli ynsan şekilinde galmagyň zerur bir çäresi hökmünde garaýandygynyň nyşanydyr. Magtymguly öz sygyrlarynda tankyda azaşany dogry ýola düşürmegiň, nebis belasyna uçranlary kanagatlylyga çagyrmagyň, dinden we ilden çykanlary ýene-de dine we ile ýañadan goşmagyň täsirli serişdesi hökmünde giň gerim berýär. Bu usul öz nobatynda şahyryň goşgularynyň ahlak tarapyny güýçlendirýär we olary umumy adamzadyň hyzmatynda goýýar. Edebiýaty öwrenijiler Magtymgulyny birde idealist, birde bolsa materialist edip görkezmäge-de synanyşdylar. Ýöne biz Magtymgulyny realist hasaplaýanlar mamlamyka diýýäris. Sebäbi, realizm düşüňjesi durmuş hakykaty bilen üznüksiz baglanyşyklydyr. Ol idealizmi-de, materializmi-de, sopusylyk tendensiýalaryny-da öz içine alýan düşüňjedir. Geçen asyryň segseninji ýyllaryndan bärligine Magtymgulyny, aýratynam, onuň döredijiliginiň din we sufizm bilen bagly taraplaryny öwrenmäge başgaçarak, täzeçe çemeleşmek öz ýüzüni görkezip ugrady. Şahyryň sowet zamanýnda gadagan edilen sygyrlary /«Bagyşla, bizni»/ halka ýetirildi. Filologiýa ylymlarynyň doktory, Türkmenistanyň Ylym we tehnika baradaky Döwlet baýragynyň eýesi Muhammetnazar Annamuhammedowyň «Magtymguly, gizlin syryň bar içde» / 1-nji kitap–1994, 2-nji kitap – 1997/, köne edebiýaty öwrenmäge yhlas baryny siňdiren, ökte edebiýatçy alym ýoldaşymyz Ahmet Bekmyradowyň «Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp we täzeçillik gözlegleri» /türkmençesi – 1989, rusçasy–1993/ ýaly düýpli monografiýalar ýazylyp, olarda ilkinji gezek öňe sürülýän tereň, çynlakaý maglumatlara ylmy jemgyýetçiligiň we okygy köpçüliginiň ünsi çekildi. Magtymgulynyň ady bilen bagly segseninji ýyllardan bärligine rowaçlanan ýene bir ugur ýatlanylmalý. Ol şahyryň eserleriniň tekstologik derňewi, köp awtorlara, şol sanda Magtymgulynyň adyna berlip gelýän şol birmeňzeş sygyrlaryň hakyky ýazaryny hem-de akyldaryň doglan we ýogalan ýyllaryny anyklamak bilen bagly ugurdyr. Bu ugra degişli başlangyç işler akademik B.A. Garryýew, Z.B. Muham-

medowa, G. Nazarow, A. Mülkamanow ýaly edebiýatçy alymlar tarapyndan ýazyldy. Başlangyç işler hökmünde olarda Magtymgulynyň obrazly pikirlenmekdäki aýratynlyklary, özboluşly stil öwüşginlikleri her taraply ýüze çykarylmandy. Soňky ýyllarda filologiýa ylymlarynyň doktory, TYA-nyň habarçy agzasy Annagurban Aşyrowyň işlerinde bu meseläniň bir topar tarapy özleriniň dogry ylmy çözümlerini tapdy. Dogrusyny aýtsak, alym bu ugur bilen indi ençeme ýyllardan bäri meşgullanyp gelýär. Onuň «Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri» /1984/, «Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap...» (1995) ýaly monografiýalarynda, gazet-žurnal sahypalarynda çap bolan makalalarynda şahyryň terjimehaly barada hem, hut özüne we içinde onuň eserleri duşýan golýazmalar, daşbasma diwanlary barada hem, jedelli goşgularyň tekstologik teswire daýanylyp, olaryň Magtymgulynyň galamyna degişlidigi ýa-da dälidigi hakynda hem degerli pikirler ýöredilýär. Şol pikirler täzeligi, ynandyryjylygy bilen tapawutlanýar. 1985-nji ýyldan soň, Garaşsyzlyk döwrümizi-de goşup aýtsak, Magtymgulynyň şahsyýeti dogrusynda ýene bir alamata üns bermegimiz gerek. Sowet zamanasy diýlen döwürde şahyry ateist edip görkezjek boluşlary ýaly, soňky ýyllarda ýazylan makalalarda, ylmy-edebi barlaglarda, çap bolup çykýan monografiýalarda Pyragyny baryp ýatan sopy (sufist) edip görkezmek meýli hem rowaçlandy. Şeýle birýanly çemeleşme häzir hem dowam edýär. Ilkibaşkyrak döwürlerde, hamana, Magtymgulynyň sopusylygyň nagyşbendiçilik ugruny saýlap alandygy tekrarlanyp görkezildi. Soňky ýyllarda bolsa onuň örän meşhur sopy şahyr bolandygy aýdylyp gelinýär. Şeýle-de bolsa, käbir edebiýatçylaryň işlerinde has ýakyn wagtlardan bäri şahyryň durumyna, döredijilik ylhamyna başgarak çemeleşmeler hem ýok däl. Mysal üçin, beýik akyldaryň sopusylygy bilen bagly A. Bek myradowyň käbir pikirleri üns bererlikdir. Ol «Tilim guş tilidir, suratym – yn-san» diýen makalasynda «Magtymguly döredijiliginiň belli bir döwründe sufistik dünýägaraýşyň täsirine düşüpdür» diýip ýazsa, «Pyragynyň düýşlerini ýorup bolmazmyka» diýen başga bir makalasynda «Şahyr özüni ykrar etdirdi, döredijilik güýjüne eýe boldy. Ýöne ol mundan soň beýleki

sopular ýaly pirlige – halypalyga hyýal edenok. Gol gowşuryp, Hak diýip oturmak onuň asla hyýalynda ýok» diýip, örän delilli oýlanmalary orta atdy. Bu böleklerdäki şahyryň ömrüniň «belli bir döwründe» hem-de Magtymgulynyň «gol gowşuryp, Hak diýip oturmak» hyýalynyň ýokdugy dogrusyndaky aýdylanlar, Pyragynyň şahyrlyk, pelsepeçilik babatlarda sopulara, hatda onuň tanymal wekillerine garanda hem üýtgeşik, özboluşly pikirlenýändigini, edebiýatçynyň bolsa şoňa dogry düşünendigini aňladýar. Germaniýaly türkmen edebiýatçysy Begmyrat Gereý, mysal üçin, Magtymgulyny we onuň döredijiligini sopusylygyň bellibir galybna sygdyryp bolmajakdygyny ýazsa, özbekistanly alym Ergeş Açylow Magtymgula onuň sopyýana sygyrlarynyň däl-de, dünýewi, gündelik durmuş bilen bagly goşgularynyň tanymallyk, at-abraý, baky şöhrat-şan getirendigini belleýär. Dogry, Magtymguly, umuman, sopusylygy goldapdyr, ol temadan örän ajaýyp eserler döredipdir, emma özi welin sopy bolmak islemändir ýa-da ol ugurlaryň, olarda çaprazlyklaryň kändigine görä, haýsysyna gol ýapmalydygyny seljerip bilmän, özüni öz goşgularynda ugur-utgasyny ýitiren şahsyýet hökmünde häsiýetlendiripdir. Soňam yslamyň kada-kanunlaryna we hakyky durmuş hadysalaryna dolanyp gelipdir. Sopusylyk bolsa, şol döwür şahyrlarynyň we ýaşajýylarynyň aglaba köpüsiniň aňynda ornaşyp galan kesgitli bir düşünje hökmünde amala aşyrylmasy kyn we ähtimal, asla-da mümkin däl bir düşünje hökmünde akyldaryň döredijiliginde, oňa ynjalyk bermeýän, onuň akyl gämisini häli-şindi batga batyrýan mesele şekilinde şöhlelenipdir. Gepiň gysgasy, biz geljekde bu çökder meseläniň-de aýyl-saýyl edilmelidigine edebiýat jemgyýetçiliginiň ünsüni çekmek isleýäris.

Ýene bir mesele. Azerbaýjanly ýazyjy Mürze Ibragimow, baryp-ha Magtymgulynyň 225 ýyllygy mahalynda «Zeminiň dürli halk larynyň dillerinde onuň goşgularynyň owadan kitap edilip çykaryljakdygyna ynanýandygyny» ýörite belläpdi. Garaşsyzlyk bu beýik nusgawy ýazyjynyň aýdan ol sözlerini hakykata öwürdi. Garaşsyzlyk ýyllarynda Magtymgulynyň kitaplary Günbatar Ýew ropada, Gündogar we Günorta-Gündogar Aziýada ýaşayan halk laryň köpüsiniň

dillerine terjime edilip çykaryldy. Dünýäniň köp ýurtlarynyň gazetlerinde, žurnallarynda, ýörite ýygyndylarynda onuň sygyrlary we ol hak-da ýazylan makalalar yzygiderli neşir edilip ge linýär. Elbetde, Magtymgulynyň ady bilen baglanyşykly ýüz beren bu täze edebi gatnaşyk ulgamy hem türkmen alymlaryny az gyzyk landyrmaýar. Hiç bir şahyr öz temasyny, orta atýan ideýasyny öz ýaşayan döwrüniň köptaraply meselelerinden üzňe göz önüne getirip bilmez. Edebiýatyň mazmuny döwrüň, ýaşayşyň mazmunynyň janly, hereketdäki, bellibir derejede şertli suratydyr. Emma ol suratdaky gowy we ýaramaz şekiller indi soňky 4–5 asyryň ýaşayş-durmuş keşbine mahsus, gaty bir üýtgemeyän, gaty bir özgermeyän şekillerdir. Edebiýatyň dörän gününden bari onuň mazmunynda haýyr bilen şeriň, günä bilen sogabyň, halallyk bilen haramlygyň, nebisjeňlik bilen kanagatlylygyň, sahylyk bilen husytlygyň, men-menlik bilen pesgöwünliligiň, bir söz bilen aýdylanda, ak bilen garanyň biltutuşykly hadysalarynyň şöhlelenip gelýändigide şol sebäplidir. Gylyk-häsiýetleriň, yrym-ynançlaryň, duýgularyň we taryhy wakalaryň şeýle köpdürlüliginiň anyk teswirleri Magtymgulyny realist şahyr, akyldar-filosof hasaplamaga ygtybarly tutalgadyr. Bu meselä hem alymlarymyz gaýtadan bir dolanyp gelseler, elbetde, ýerlikli bolardy. Magtymgulynyň terjimehaly, onuň maşgala durmuşy barada gürrüň berýän işlerde şu wagta çenli şeýle bir fakt gaýtalanyp gelýär. Nedir şa öldürilenden soň onuň emeldarlarynyň biri – Ahmet Dürrany özüni Owganystanyň patyşasy diýip ygylan edýär. Türkmenler özara agzybirlik, rahat, asuda ýaşamak meselesinde Ahmet Dürrana bil baglapdyrlar, oňa umytlanypdyrlar. Muňa Magtymgulynyň döre dijliginde-de oňyn baha berilýär. Oňa şahyryň «Rowaç bergil ýomut -gökleň birligne, ol Kemal han owgan bolsun başymyz!» diýen setirleri hem şaýatlyk edýär. Ahmet şa bilen gepleşip görmek we nähilidir bir anyk geleşige gelmek maksady bilen ilki Abdylly ugradylýar. Wagty bilen olardan habar bolmansoň, Magtymgulynyň beýleki agasy Mämmetsapa Abdyllyanyň gözlegine çykýar. Onuň hem şol gidişi bolýar. Garaz, olaryň ikisi-de ýolda barýarkalar ýa gelýärkäler talanan, öldürilen diýlip düşünilýär. Ynha, makaladan makala, kitapdan kitaba geçip gelýän «garry maglumat» şeýle. Ýöne

welin... Garaşsyzlyk Eýran bilen Türkmenistanyň gatnaşyklaryna giň ýol açdy. Aýratynam ol ýurtda ýaşaýan türkmenleriňkä edebiyatçylarymyzyň-da baryp-gelmelerine mümkinçilik döredi. Şonuň netijesinde Magtymgulynyň durmuşyna degişli täze maglu matlaryň-da tapylyp durýandygyny aýtmak gerek. Mysal üçin, ökde şahyr, ussat dramaturg Abdyreşit Taşowyň «Ýezdde ýeri Mämmetsapanyň (Magtymgulynyň dogany barada täze maglumat)» diýen makalasynda bu meselä belli derejede aýdyňlyk berýän ýagdaýlaryň üstünde durulýar («Watan» gazeti, 11.09.2008). Ýazyjy 2008-nji ýylyň awgustynda Eýrana eden gezelenji döwründe kümmethowuzly türkmen Abdyrahym Nyýazy bilen duşuşypdyr. Ol şonda Magtymgulynyň agasy Mämmetsapanyň şol gözlegi mahalynda ölmändigini barada ýazyjymyza gürrüň beripdir. Abdyrahym Nyýazy bu maglumatlary Mämmetsapanyň neberesinden bolan Alydan alandygyny, onuň nesilleriniň häzir Ýezd welaýatynyň Ardekan diýen ýerinde, Zordyk mähellesinde (obasynda) ýaşaýandygyny aýdýar. Mämmetsapa Owganystan bilen Eýranyň serhedine edil uruş mahaly ýetip barypdyr. Abdylly şol söweşde ýogalyppdyr. Mämmetsapa ýesir düşüpdir we äkidilip barýarka oňa gaçmak başardypdyr. Ýezdde Rebi diýen at bilen biriniňkide ýaşapdyr. Öz gelip çykyş ýagdaýlaryny köp wagtlap gizläp gelipdir. Şo ýerde pars gyzyna öýlenipdir, metjit gurdurypdyr, medrese açyp, oylan okadypdyr. Diňe ýaşy birçene baranson, özüniň kimdigini, başdan geçiren wakalaryny aýdyp, ömür şejeresini ýazyp, ony hem tä ejaza berilýänçä hiç kime aýan etmezligi ogul-gyzlaryna tabşyryp, dünýäden ötüpdir. Ahyry Aly onuň ejazasyny (rugsadyny) düşünde görüpdir. Mämmetsapanyň başyny başlan ol şejerenamasynyň üsti ýetirilen görnüşi aşakdaky ýaly: Mämmetsapa – Döwletmämmed Azadynyň ogly, Ybraýym – Mämmetsapanyň ogly, Muhammet – Ybraýymyň ogly, Ryza – Muhammediň ogly, Jawad – Ryzanyň ogly, Aly – Jawadyň ogly. Abdyrahym Nyýazy bu fakty Alydan-da başga has gojalar ýaşululardan hem sorap görendigini, olaryň hem Rebi atly biriniň ýaşandygyny tassyklandyklaryny tekrarlaýar. Bu ýagdaýlar barada ýörite kitap neşir etdirendigini-de ýatlaýar. Abdyreşit Taşow bolsa şol kitabyň özüne sowgat

berlendigini ýazýar. Ýene-de bir ýagdaý. Türkmenistanyň özbaşdak döwlet bolmagy sowet döwründe ýedi gulpuň aşagynda saklanylan, köp babatlarda gadagan edilen taryhy, edebi-medeni mirasyny öwrenmäge täze mümkinçilikler döretdi. Biz indi uzak geçmişde ýaşap öten taryhçylarymyzyň, edebiýatçylarymyzyň, ensiklopedist alymlarymyzyň neslimize galdyryp giden edebi-çeper baýlyklaryny däl, eýsem, şonuň bilen bir hatarda daşarky döwletlerde ýaşan şahyrlarymyzyň-da, ozal beýleki halklara hiç bir esassyz degişli edilip gelnen şahyrlarymyzyň-da döredijiligini öwrenýäris. Türkmenistanyň milli «Miras» merkeziniň çap edip çykaran kitaplary munuň aýdyň mysalydyr. Olaryň arasynda Soltan Hüseyin Baýgaranyň, Hoja Ahmet Ýasawyň, Mahmyt Zamahşarynyň, Mähri Hatynyň, Patşa Hojanyň eserler ýygyndylary bar. Möwlana Jeleddin Rumi, Garajaoglan, Ýunus Emre, Omar Haýýam, Nowaýy, Nesimi, Gul Süleýman (Hekim ata), Baýram han, Ýusup has Hajyp Balasagunly, Fizuly ýaly şahyrlarymyzyň döredijiligi bilen türkmen okyjysy Garaşsyzlyk ýyllarynda ymykly tanyşdy. Şu hili täze edebi tapyndylar, üns berlen maglumatlar indi Magtymgulynyň döredijiligine hem başgaçarak çemeleşmegi talap edýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň halypalary hökmünde edebiýat taryhymyzda Nesimi, Hoja Ahmet Ýasawy, Gul Süleýman, Nowaýy, Omar Haýýam, Nyzamy dagylar görkezilip gelinýärdi. Şunda Magtymguly bilen bu şahyrlaryň goşgularyndaky tema, ideýa meňzeşliklerine, hatda biri-birine golaý sygyr setirlerine agram berilýärdi. Hatda soňky döwürlerde Bistamyny, Gazalyny hem Magtymgulynyň halypalary şekilinde häsiýetlendirmek meýilleri-de göze ilip ugrady.

Eger Magtymgulynyň goşgularyndaky ýaly golaýlyklaryň Garaşsyzlyk ýyllarynda milli akyldarlarymyzdan oň ýaşap geçen şahyrlaryň neşir edilen kitaplaryndaky sygyrlarynda hem göze görnüp durandygyny şu wagta çenli magtymgulyşynaslaryň käbirleriniň edişi ýaly, şolaryň ylmy-nazaryýet durumyna görä hasaba alsak, onda Magtymguly öz eserlerini dürli şahyrana çeşmelerden gyryp-çyryp edip alan ýaly, özünden özbaşdak bir zat döretmedik ýaly bolup görünýär. Emma meselä şeýle çemeleşmek Magtymgulynyň

şahsyýeti we döredijiligi babatda bütinleý nädogrudyr. Magtym-gulynyň şygrylarynda onuň özünden ozal ýaşap geçenleriň goşgularyndaka azowlak çeper meňzeşlikleriň halypalyk bilen-de, täsirlenme bilen-de hiç hili baglanyşygy ýok. Munuň özi şahyryň örän okumyş adam bolandygynyň, ýatkeş bolansoň, ol-bi ýakynlyklary döredýän setirleriň onuň hakydasynda saklanyp galandygynyň netijesidir. Dogry, şahyryň goşgularynda Hoja Ahmet Ýasawy, Mahmyt Pälwan, Molla Jamy, Gul Süleýman (Hekim ata), Firdöwsiniň Rüstem, Zal, Suhrab ýaly gahrymanlary, Mollenepesiň ýygyndylaryna girizilip gellen, soňra bolsa Magtymgulynyňky diýlip görkezilýän «Könlüm» atly goşguda Nyzamynyň, Nowaýynyň, Firdöwsiniň atlary agzalýar, ýöne welin, şeýle-de bolsa, ol ýatlamalar olaryň Magtymgulynyň hakyky halypalary bolandygyny aňlatmaýar. Şahyr yslamyň görnükli wekilleri (öwlüýäler) ýa-da öz zamanasynyň tanymal şahyrlary, gahrymanlary hökmünde olaryň atlaryny gadyrlap, hormatlap tutýar. Magtymgulynyň goşgularynyň tema, ideýa-mazmun ugurlary barada aýdylanda bolsa, olaryň bellibir derejede yslandan öňki we has köp ýagdaýda yslandan soňky durmuş meseleleri bilen baglanyşyklydygyny bellemek gerek. Araby, parsy, türki edebiýatlar batyrlyk, dogruçyllyk, ugurtapyjylyk, adalatlylyk, mertlik hem namartlyk, Alla hem ynsana söýgi, Gurhanda görkezilýän ahlak meselelere dahylly temalar we ideýalar bilen iş salyşýar. Bular umumy ortalyk çelgilerdir. Eýsem, Magtymgulynyň halypasy bolmanmy? Bolupdyr. Ilkinji nobatda bu taýda Döwletmämmet Azadyny agzamak ýerliklidir. Ol Magtymgulynyň diňe bir atasy bolman, onuň hakyky köpugurly halypasydyr. Ýeri gelende aýtsak halypa hem şägirt düşüňjeleri şahsyýetleriň diri mahallary bolup bilýän düşüňjedir. Magtymgulyny Azady hakyndaky goşgulary, onuň bilen, Durdy şahyr, Zunuby bilen aýdyşyklary kimiň kime halypadygyny, kimiň kime şägirtdigini aýdyňlaşdyryp bilýän tutalgaldandyr. Galyberse-de, täsir babatda, Magtymgulyny Gurhandan, ysam taglymatyndan, belli derejede Hoja Ahmet Ýasawynyň döredijiliginde orta atylan köp sanly ideýalardan aýyrmak asla-da mümkin däldir. Bu çeşme we taglymat bolsa musulman dünýäsiniň ähli şahyrlary üçin ylhamlanmagyň gözbaşydyr. Biz ýokar-

daky käbir pikirleri häzirlilikçe diňe çaklamalar şekilinde aýdýarys. Emma, her niçik-de bolsa, bu pikirler Magtymgulynyň döredijiligine indiden beýläk hem has oýlanyşykly, täzeçe garamagyň zerurdygyna şübhe galdyрмаýar, çünki bu mesele hiç haçan könelmeýän, gaýta-gaýta dolanylyp gelinmeli meseledir. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk zamanasynda bu has hem möhümdir. Sebäbi, Türkmenistanyň hormatly Prezidentiniň aýdyşy ýaly, «Halkymyz özüniň beýik ogly Magtymgula çäksiz hormat goýýar. Pyragynyň şahyrana dünýäsi munň ýyllyklaryň dowamynda kemala gelen türkmen pelsepesine, milletiň kalbynyň owazyna, türkmen ruhunyň synmajak sütünine öwrüldi».

TÜRKMENIŇ

Jehun bilen bahry – Hazar arasy,
 Çöl üstünde öser ýeli türkmeniň,
 Gül – gunçasý – gara gözümiň garasy,
 Gara dagdan iner sili türkmeniň.
 Hak sylamyş bardyr onuň sýasy,
 Çyrypnyşar çölünde neri, maýasy,
 Reňbe-reň gül açar ýaşyl ýaýlasy,
 Gark bolmuş reýhana çöli türkmeniň.
 Al – ýaşyl bürenip çykar perisi,
 Kükeýip bark urar anbaryň ysy,
 Beg , töre, aksakal ýurdyň eýesi,
 Küren tutar gözel ili türkmeniň.
 Ol merdiň oglydyr, mertdir pederi,
 Görogly gardaşy, ser, hoşdyr seri,
 Dagda, düzde kowsa saýýatlar diri,
 Ala bilmez, ýolbars ogly türkmeniň.
 Köňüller, ýürekler bir bolup başlar,
 Tartsa ýygyn, erär topraklar – daşlar,
 Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
 Göteriler ol ykbaly türkmeniň.
 Köňül howalynar ata çykanda,
 Daglar laglar döner gyýa bakanda,

Bal getirer, joşup derýa akanda,
 Bent tutdyrmaz, gelse sili türkmeniň.
 Gapyl galmaz, döwüş günü har olmaz,
 Gargyşa , nazara giriftar olmaz,
 Bilbilden aýrylyp, solup saralmaz,
 Daýym anbar saçar güli türkmeniň.
 Tireler gardaşdyr, urug ýarydyr,
 Ykballar ters gelmez hakyň nurydyr,
 Mertler ata çykça, söweş sarydyr,
 Ýow üstüne ýörär ýoly türkmeniň.
 Serhoş bolup çykar, jiger daglanmaz,
 Daşlary syndyrar, ýoly baglanmaz,
 Gözüň gaýra düşmez, köňül eglenmez,
 Magtymguly – sözlär tili türkmeniň.

ÇILIMKEŞ

Hak seni raýyňa goýmuş jahanda,
 Ede bileniň etgil munda, çilimkeş!
 Diwan gurlan günü, hasap jaýynda,
 Jogabyň nämedir anda, çilimkeş!
 Kuwwatyň kemelder, güýjün azdyrar,
 Keýpi kellä gelse, aklyň azdyrar,
 Süňňüňi syzdyrar, etiň gyzdyrar,
 Bir nyşana budur sende, çilimkeş!
 El götergil beýle nahak talaşdan,
 Puluň köýer, janyň ýanar bu başdan,
 Erte garnyň doldurarlar ataşdan,
 Zahmi çykmaz, galar janda, çilimkeş!
 Iki dünýä ýagşylyk ýok egriýe,
 Kişi bolsaň, gadam goýgul dogruýa,
 Binamaza, gybatkeşe, ogruýa,
 Ýoldaş bolar ýowuz günde çilimkeş!

Soraglar:

1. Şahyr «Çilimkeş» diýen eserinde adamyň saglygy üçin çilimiň zyýany hakynda nämeler aýdýar?
2. Şahyr bu eserindäki dini düşüňjeleri näme maksat bilen ulanypdyr?
3. Şahyryň şu temada ýazylan başga nähili eserini bilýärsiňiz?

ÝÖR BİLÄNI

Gel, köňül, ýara gideli,
Hemra bolsaň, ýör biläni!
Ýar ýolunda gadam goýsak
Paý ornuna ser biläni.

Asmanyň görki enwerdir,
Dünýä görki sim-u zerdur,
Jeset-toprak, jan-jöwherdir,
Alyp bolmaz zer biläni.

Şunkaryň peri ýetiler,
Köp daşy ýyrak atylar,
Ýigidiň ady tutular,
Garyndaş, hossar biläni.

Guwanmagyl syratyna –
Müner sen gahar atyna,
Duş bolsaň ýaman hatyna,
Ömrüň öter şer biläni.

Bahyl baýda berim bolmaz,
Merdiň sözün bawer kylmaz,
Arawanyň ýüki galmaz,
Ýola girseň ner biläni.

Ganymatdyr gardaş ýüzi,
Dowadyr gadamy-tozy,
Bir eblehiň näkes sözi
Barabardyr nar biläni.

Pisiň garşysynda durma,
Bahylyň ýüzüni görme,
Ker bilen hylwat söz urma,
Ýola girme kör biläni!

Ýaman bilen ýoldaş bolma,
Duşman bile syrdaş bolma,
Tagamda tabakdaş bolma,
Üflis, haramhor biläni!

Ýaman hiç nesihat tutmaz,
Ýagşy söze gulak güýtmez.

Hiç bir sözün örä gitmez,
Näkes suhañsor biläni.

Iliñden gitseñ awara,
Şonda bolar sen biçäre,
Goñşy bolsañ haramhora,
Sütem eýlär zor biläni.

Algyl pendim, akmak kişi,
Özüñe kylma käýişi,
Götermese döwlet guşy,
Uçup bolmaz per biläni!

Ýagşyga özüñ ýar eýle,
Mejlisinde bazar eýle,
Reft-amed kyl, mydar eýle,
Söweş etme şir biläni!

Magtymguly, ýakyn ýatlar,
Gamgynlar-u köñül şatlar, –
Dünýä gelen barça zatlar
Ýegsan bolar ýer biläni!

MERT BOLMAZ

Mert ýigit mert ärden öner,
Namart asyl-ha mert bolmaz,
Gurduñ gözünde ot ýanar,
Şagal-tilkiler gurt bolmaz.

Sözlegil bileniñ tilden,
Bilbil aýra düşse gülden,
Eşit adam, dogan ilden –
Gaýry mähriban ýurt bolmaz.

Bu älem ajaýyp bolsa,
Dünýä ýüzi nurdan dolsa,
Ozal tañry rehim kylsa,
Ne ten, ne janda dert bolmaz.

Magtymguly, akyl-huşuñ,
Akdy gözden ganly ýaşyñ,
Ellä ýetdi gamly başyñ,
Mundan gaýry peryat bolmaz.

GÖZEL SEN

Gün hanjary gökden ýere inende,
Güne garşy dogan aýa gözel sen;
Ussa Japar işi, senjap jüpbesi,
Yspyhanda gurlan ýaýy gözel sen!

Saçbagyň ujunyň simdir işmesi,
Üstünden ýol düşse, kyndyr aşmasy,
Agzyň aby-haýat, zemzem çeşmesi,
Aýnalbaky suwnuň laýy gözel sen!

Gyzyl diýsem – gyzyl, al diýsem – al sen,
Hindistanda – şeker, Bulgarda – bal sen,
Yşk bilen açylgan bir täze gül sen,
Ýusup-Züleýhanyň taýy gözel sen!

Her kim güýçli bolsa oňa pir diýrler,
Dertli guluň dermanyny biýr diýrler,
Gawunyň gowusyny şagal iýr diýrler,
Ykbally bendäniň paýy gözel sen!

Owazyň Çyn-Maçyn, daglar aşasy,
Seni görenleriň akly çaşasy,
Hindistanyň reňkli gyzyl çüýşesi,
Suraýy çilimniň naýy gözel sen!

Magtymguly, halkdan syryn gizlese,
Dişini uşadyň ýalan sözlese,
Owalda, ahyrda eýäm gözlese,
Garyp biçaräniň paýy gözel sen!

UÝAT EÝLEÝIR

Meňli hanym golun dişläp,
Bizden ki uýat eýleýir;
Kä daranyp, uz ýörişläp,
Bizden ki uýat eýleýir;

Aşyk gulak goýgul söze,
Syýa zülp ýaraşar ýüze,
Sürme çalyp gara göze,
Bizden ki uýat eýleýir;

Gelipdir gyzyl-ýaşyly,
Bilmen nedir ýar hyýaly,
Göz edip ýomut, ahaly.
Bizden ki uýat eýleýir;

Ykbal çapmaz ýöreý diýsem,
Ýokdur malym, bereý diýsem,
«Aç roýuňy – göreý» diýsem,
Öwrülip uýat eýleýir;

Görüşeli, Meňli hanym,
Istihany, şirin janym,
Pyragy diýr, din-imanym,
Ýetdirmez, uýat eýleýir.

BOÝLARYŇA

Ýörseň, ýarym, guwana men,
Serwi kamat boýlaryňa;
Güliden puşeş ýaraşypdyr
Ajap rahat boýlaryňa.

Men bilbile eýläp azar,
Aldyň şirin janym nisar,
Züleýhadan galan zünnar,
Bolsun hajat boýlaryňa!

Görsem roýuň, ýok armanym,
Sensiz hazan ursun janym,
Ykbalym, dinim-imanym,
Kylsam hormat boýlaryňa.

Yşkyň bilen men dat eýläp,
Öwrenip men, adat eýläp,
Ömür-ahyr perýat eýläp,
Etmez lahat boýlaryňa.

Gören aşyk pida bolar,
Il-gününden jyda bolar,
Magtymguly, geda bolar –
Din-keramat boýlaryňa.

DURASYŇ GELER

Gözel bardyr gözellerden zyýada,
Anyň hyzmatynda durasyň geler;
Edepli-ekramly, mylaýymzada,
Tä ölinçäň, bile ýöresiň geler.

Gözel bardyr, uzyn boýly, alkymy,
Garaňky gijede düşer ýalkymy,
Sözlegen sözleri misli bal kimin
Tapyp nirde bolsa alasyň geler.

Gözel bardyr, günde-günde görmeli,
Şol gözelnäň sýya zülpün örmeli,
Döküp hazynanyň baryn bermeli,
Anyň söwdasynda bolasyň geler.

Bardyr gözel, sirke basar saçyny,
Artmaz-ýuwmaz tabagyny, daşyny,
Sylamaz atasyn, ene ýaşyny,
Anyň hyzmatyndan gaçasyň geler.

Gözel bardyr, ak kagyzydan bilegi,
Jan içinde bile bolar ýüregi,
Şeýle gözel bolar merdiň geregi,
Ne hajat etse, beresiň geler.

Magtymguly, syn gerekdir gözele,
Herne kysmat bolsa, tartar ezele,
Dünýä malyn harç et ýagşy gözele,
Ýamanyň ýanyndan gaçasyň geler.

Soraglar we ýumuş:

1. *Magtymguly gelin-gyzlary nähili taryp edýär?*
2. *Şahyryň gelin-gyzlara nähili garaýşy bolupdyr?*
3. *Şahyryň «syn gerekdir gözele» diýen setiriniň many-syny düşündiriň.*

GÜLZARDAN AÝRYLDYM

Bilbilem, ahy-zar çekip,
Täze gülzardan aýryldym;
Gözden ganly ýaşym döküp,
Ol söwer ýardan aýryldym...

Ýara ýaraşar üç müçe,
Sypatyn söýlerem ençe,
Lebi şeker, agzy gunça,
Ol zülputardan aýryldym.

Şirin janda ýokdur takat,
Jebri anyň janga rahat,
Gaşlary pitneýi-apat,
Çeşmi-hunhordan aýryldym.

Aýryldym gunça gülümden,
Syýa saçly sünbülimden
Hoş owazly bilbilimden,
Şirin guftardan aýryldym.

Däli köňlüm arzymany,
Külli gözleriň hany,
Sekiz jennetiň bossany,
Bakjaly bardan aýryldym.

ATAMYŇ

Altmyş ýaşda, nowruz günü, luw ýyly,
Tutdy ajal ýoly tusdy¹ atamyň.
Bu dünýäniň işi beýlemiş, beli,
Ömrümiň tanapyn kesdi atamyň.

Agyr döwletlere köňül goýmady,
Bu jahanyň eşretini söýmedi,
Eski şaldan başga puşeş² geýmedi,
Ahret öýi boldy kasdy atamyň.

Diýirdi: dünýä durmaz, ömre baky ýok,
Gündiz roza, gije bolsa uky ýok,
Müňkür bilmez, muhsullaryň ýok,
Pygamber destidir desti atamyň.

Görmesem, söyleýem oý bile çenden,
Maksadyna ýeter ýykylan çyndan,
Ýarysy melekden, ýarysy jyndan
Müjewürsiz bolmaz üsti atamyň.

Nukaba diýrler, üç ýüz eren ugraşdy,
Çiltenden atama nazarym düşdi,
Nujeba barsam, heftenlere garşydy,
Abdallardyr çyn peýwesti atamyň.

Älem içre adam galmaz, at gezer,
Bu syrlardan janan halky ýat gezer,
Jany jennet içre, gökde şat gezer,
Ýerde hoşwagt ýatar posty³ atamyň.

Magtymguly, gizlin syryn bar içde,
Kämil tapsaň, kyl gullugyň serişde,
Magşar cün gaýgysyz girer behişde, –
Her kim çyndan bolsa dosty atamyň.

SAN BOLSAM

Jam göterip, baryp ýetdim bir bapdan,
Hyrka geýip, il içinde san bolsam,
Tün içinde baryp beýtulla tapdan,
Zar ýan sahyplarda hun bolsam,
Abu Sagyt, Omar Haýýam, Hemedany,
Firdöwsî, Nyzamy, Hafyz perwany,
Jaleleddin Rumi, «Jame-ul-many»,
Alaryň jaýlarynda men hem kän bolsam.
Damganyda ýörgen ussat Nowaýy,
«Çar diwan», «Perhat-Şirin» zybaýy,
Zahyreddin Babur, «Mizan-öwzany»,
Gaşlaryna baryp men Mejnun bolsam.
Okyp bildim, Saadynyň men «Bostanny»,
Gör, ne ajap Hakanynyň «Medaýny»,
İstär men «Şahnama», «Sakynamany»,
Halyf Omar berlen Süleýman bolsam.
Salaman Afsaly serhoş eýleýip,
Bähram Gury tutup, mehduş eýleýip,
Azadud-döwläni bir guş eýleýip,
Aby Mähfuz, Gyzył Aslan han bolsam.

Ebubekir gan ýyglap farsda galsa,
Aly, Mämün, Abisdama deň bolsa,
Zünnin baryp, Rüstem Zala zor salsa,
Rüstemiň derdine men derman bolsam.
Galen Eflatyna ýolun görkezip,
Dawut, Osman bilen Aly ürküzip,
Kubat pederi Hosrawyny gorkuzyp,
Olar diýgen din-iman bolsam.
Arbalet golunda, eý Magtynguly!
Rüsteme Isgender hiç tutmaz ýoly,
Ne bolsa, bilgeý sen ilat hyýaly,
Dertliler alnynda men Lukman bolsam

NAHANA GELDIŇ

Bu nakyldyr, adamzat, sen bu mekana geldiň,
Owwal ataň bilinden syzyp nahana geldiň,
Atadan enä baryp, bir katra gana geldiň
Enede surat bolup, bu şirin jana geldiň,
Dokuz aýy ötürip, inip jahana geldiň,
Emip enäň süýdüni, gundalyp, dona geldiň.
Ýaradan gudratyndan diş bile dahan berdi,
Sözlemäge söz bile dahanda zyban berdi,
Köňlün gidip her ýana, turdy, aýagyň ýördi,
Bildiň ýakyn-ýadyňny, gözün dünýäni gördi,
Ýedi-sekiz ýaşyňda ataň mollaga berdi,
Okyp kuran-kitaby, ulalyp, ona geldiň.
On baş ýaşa baraňda, oglanlykdan saýlandyň,
Gyz-geline meýl edip, köňül berip küýlendiň,
Göýä baryp ak öýüň dört daşyna aýlandyň,
Hakyň permany bile ahyr bir gün öýlendiň,
Ýigrimi ýaşa bardyň, esbasyňny saýlandyň,
Badew münüp, segredip, sürüp meýdana geldiň.
Otuz ýaşa barynça, göýä bir algyr şir sen,
Dünýä gamy başyňda, göýä ýüwrüp ýelir sen,
Dünýäge doýmak ýokdur, bolgynça bolsun diýr sen,
Ahli musulman bolsaň, ölginçä halal iýr sen,
Kyrkyňda toba eýläp, bir mürşide gol biýr sen,
Köňlüňni bire baglap, azyz subhana geldiň.

Elli ýaşa baraňda, dogrulykda bolar sen,
Gödeklikden aýryldyň, şiweligi biler sen,
Her niçe jepa çekseň, ahyr bir gün öler sen,
Baş wagtyňy okyban, haka şükür kylar sen,
Altmyş ýaşa baraňda, garryganyň biler sen,
Eken ekiniň bişip, orak ormana geldiň.
Ýetmiş ýaşa geleňde, ganyň gaçar ýüzüňden,
Ak dişler döküler, şugla gider gözüňden,
Kuwwat senden aýrylyp, güýji gaçar dyzyňdan,
Hiç kişi heder etmez, seniň aýdan sözüňden,
Segsen ýaşa baraňda, köňlün geçer özüňden,
Gider bolsaň dünýäden, ýakasyz dona geldiň.
Magtymguly, mähmetdir her kim togsandan ötse,
Kem-kem geler jahana eger ýüz ýaşa ýetse,
Hiç kimden haraý bolmaz ajal ýakaňy tutsa,
Imanyňy gazansaň, ýoluňny rowan etse,
Ahyr boljagyň şuldur-teniň ýer bile ýatsa,
Işigi, tüýnügi ýok, garaňky hana geldiň.

ÄLEME BELGILIDIR

Dostlar-a, dostum meniň şirin jandan söýgülidir,
Jan kibi pynhan jahanda äleme belgilidir.

Baş bile barsam oňa, handan olursa güzeri,
Tutsam bu ýerde watan, ol ýer ki onuň ýoludyr.

Diýdi ýar: Men aşygam öz elim le käte ederem
Andan owal gam meni paýmal edip almalydyr.

Özge aşyklaryň olsa paýy bendi zülünä,
Men garyp bende oňa hem aýagy, hem elidir.

Gaýrile bezm eýleýlese hoş köňlüni ýar,
Metlis içre ýat edip diý: «Ol garyp gaýgylydyr»

Ýaz geler, wagtda gider, gaflata çykmyş gözlerim,
Açaýyn diýsem açylmaz, ne agyr uýkulydyr.

Bilmeyen soranlara aýdyň, bu garyp adymyz;
«Asly-gerkez, ýurdy-Etrek, ady-Magtymguludyr»

AHMET MÄMMEDOW

Filologiya ylymlarynyň doktory, TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň baş ylmy işgäri, Garagalpagystan Respublikasynyň at gazanan medeniýet işgäri, Türkmenistanyň ussat mugallymy.

MAGTYMGULY WE GARAGALPAK EDEBIÝATY ÖZBEK ALYMYNYŇ IŞLERINDE

Biziň söhbetimiz milli edebiýatlary özara baglanyşdyryp, türkmen edebiýatynyň-da gadymy taryhy döwürlerinden başlap, orta we XX asyrlar, häzirki zaman edebi nusgalaryny öz ylmy – barlag işlerine yzygiderli ornaşdyryp gelýän tanymlal özbek edebiýatçylarynyň biri dogrusynda. Adyny aýtdygymyz türkmen okyjylarynyň, ylaýta-da edebiýat wekilleriniň ony derrew tanajaklaryna – onuň adyny we işlerini hakydalaryna getirjekdiklerine birjik-de şübhelenmeýäris. Sebäbi onuň sap türkmen edebiýaty we onuň beýleki edebiýatlar bilen baglanyşykly ýazan makalalary geçen asyryň 60-njy ýyllaryndan bäriligine türkmen metbugatynda hem häli bu güne çenli neşir edilip gelinýär. Onuň Keminäniň lirikasy, türkmen ýazyjylary Berdi Kerbabaýewiň, Hydyr Derýaýewiň, Reýimbaý Sabyrowyň umumy döredijiligi, türkmen edebiýatynyň taryhynyň köptomlugy we umuman, edebi gatnaşyklaryň dürli döwürdäki ýagdaýlary bilen bagly ýazan makalalary Türkmenistanyň «edebiýat we sungat», «Mugallymlar gazetini», «Türkmen sesi» (Türkmen dünýäsi), «Kommunizm ýoly», «Daşoguz habarlary», «Aşgabat aňsamy», «Sowet edebiýaty», «Türkmen dili we edebiýaty», «Gara-gum», «Aşgabat» rus dilinde, «TSSR YA-nyň Habarlary» (jemgyýetçilik ylymlary seriýasy) ýaly gazetlerde we žurnal-larda dürli ýyllarda çap bolup, halka ýetirildi.

Emma türkmen edebiýatynyň beýik wekili Magtymgulynyň döredijiligi we onuň beýleki bir halkyň şahyrlaryna eden

oňaýly täsirleri, Magtymgulynyň özbek hem garagalpak topra-
gyndaky meşhurlygy hem-de şeýle meşhurlygyň sebäpleri
kimin meseleler bu zehinli edebiýatçyny köp wagtdan bäri
dowamly gyzyklandyryp gelýär. Ýaş edebiýatçynyň «Gadymy
golaýlyk» («Edebiýat we sungat» (1965), ýene şol gazetde
«Doganlyk gatnaşyklardan sahypalar» (1966), «Magtymguly
we özbek edebiýaty» (Daşoguzda özbek dilinde çykan
«Pahtakor» gazeti 1968) ýaly makalalarynda Magtymgulynyň
diňe bir özbek edebiýatynda däl, eýsem sungatyna hem özüniň
güýçli täsirini ýetirendigi köp sanly anyk maglumatlaryň
esasynda seljerilýär. Soňra ol «Türkmen halkynyň uly şahy-
ry», «Türkmen edebiýatynyň atasy» ýaly düýpli makalalaryny
metbugat arkaly özbek okyjylaryna hödürledi. Alym
«Edebiýatlaryň özara täsiri we hudožnigiň özboluşlygy» diýen
temada taýýarlan kandidatlyk dissertassiýasynyň (1972),
«Özbek-türkmen edebi gatnaşyklary» (1978) diýen kitabyňyň
ýörite b'lämlerini Magtymgulynyň döredijiligi we özbek
edebiýatynyň mynasybetine bagyşlady.

Gitdigiçe bu ugru onuň ylmy – barlaglarynyň ullakan bir
ugruny emele getirdi diýsek, gaty bir öte geçendiris öýt-
meýäris. Ynha, bu diýýänimiziň delilleri: «Fan» neşirýaty
1984-nji ýylda «Magtymguly şygryýeti Özbegistanda» diýen
saldamly kitapçasyny çap etdi. Onda Özbegistanyň Fazyl
Ýoldaş, Ergaş Jumanbulbul, Ýslam Nazar ogly ýaly halk
şahyrlarynyň Magtymgulyny özleriniň halypasy saýýandyklary,
olaryň türkmen şahyryndan köp zatlary öwrenendikleri
tekrarlanylyp görkezilýär, özbek şahyrlary Mirtemiriň, Mak-
sud Şyhzaýany Magtymgula bagyşlap ýazan goşgularynyň
çeperçiligi yzarlanylýar. Belli ýazyjy, adygan terjimeçi
Jumanyýaz Şeripowyň Magtymgulynyň goşgularyndan eden
terjimeleriniň hili her taraply gözden geçirilýär. «Köňül bermiş
sözümge» (özbek dilinde, 1992), «Edebiýatlaryň özara
baýlaşmagy» (rus dilinde, 1993) diýen kitaplarynda hem
Magtymgulynyň özbek edebiýaty bilen baglanyşyklary ep-esli
sahpalary eýeleýär.

Okyjylarymyz türkmen halkynyň we edebiýatynyň bu uly
dosty bilen ýakyndan tanyşmaga eýýämden garaşan bolma-
gy-da ahmal. Biziň ol hakdaky aýtjak-goýjak gürrüňlerimizi
diňläp, ýazgylarymyzy okap, okyjy onuň türkmen edebiýa-

tyny, onuň wekillerini, aýratyn-da Magtymgulyny gadyr-
laýandygynyň sebäplerine düşüniş biler diýip ynanýars.
Ol Kerimbaý Kurambaýew, Daşoguz welaýatynyň S.A.
Nyýazow etrabynda 1942-nji ýylda dogulýar. Etrapdaky 20-
nji orta mekdebi tamamlýar. Ýaşlykdan çeper edebiýat bilen
jadylanýar. Özbek we türkmen edebiýatynyň örän köp
nusgalaryny ol okuwçy döwürlerinde okaýar. Rus we beýleki
ýurtlaryň ýazyjylarynyň eserleriniň türkmençe hem özbekçe
neşirleri bilen tanyşýar. Mekdepde, mekdepden daşarda
geçirilýän çärelerde, obadaşlar arasyndaky gatnaşyklarda
Magtymgulynyň adynyň ýygy – ýygýdan tutulmagy, dur-
muşda ýüz berýän ýagdaýlardyr ahwallar bilen bagly onuň
sözlerinden timsallar getirilmegi, kitaplaryndaky okanyňda
ýürege jünk bolýan öwüt-nesihat häsiýetli goşgular Ke-
rimbaýyň kalbyna ymykly ornaýar. Onuň «Men Magtymguly
bilen bile, onuň täsirinde ýaşamaga endik edipdirin, guşy
ganaty göterýär, meniň ganatlarym – Magtymguly» diýip,
aram – aram ýatlamasy ýöne ýere däl.

Daşkent Döwlet uniwersitetini 1965-nji ýylda tamamlap,
ol öz obasyna gelip, etrabyň 2-nji mekdebinde ilki mugallym,
soňra mekdep müdiriniň orunbasary bolýar. Bilimini, aň –
düşünjesini belli-külli ýokarlandyrmak hyýaly ony 1970-
nji ýylda Özbekistan Ylymlar akademýasynyň Nowaýy
adyndaky Dil we edebiýat institutyna getirýär. Ol bu institutyň
aspiranturasyna kabul edilýär. Oňa milli edebiýatlaryň
gatnaşygy bilen bagly tema berkidilýär.

Ol bu temada ýazan dissertasiýasyny 1972-nji ýylda
gorap, filologiýa ylymlarynyň kandidaty diýen alymlyk derejä
mynasyp bolýar. Kerimbaýyň ylma bolan ukyplylygy, yhlasy
göz önünde tutulyp, ol şol instituta ylmy işgär edilip alnyp
galynýar.

K.Kurambaýew Özbekistanyň YA-nyň şol wagtky witse
Prezidenti Marat Nurmammedowyň teklibi bilen 1977-nji
ýylda Garagalpagystana gaýdýar. Ilki Nöküs Döwlet uni-
wersitetinde, soňra häzirki Ajynyýaz adyndaky mugallymçylyk
institutynda dosent – mugallym, kafedra müdiri, özbek hem
gazak dilleri fakultetiniň dekany ýaly wezipelerde işleýär.
Häzirki wagtda ol ady agzalan institutyň professorydyr. Ol
özbek, rus, garagalpak dillerinde ýazylan «Hydyr Derýaýew»

(1977), «Hamza hem garagalpak edebi ortalagy» (1989), «Göwün göwünden suw içer» (1991), «Gafur Gulam we edebi baglanyşyk» (Gülendam Kurambaýewa bilen awtorlykda) (2006), «Edebi täsirden döredijilik özboluşlygyna» (2007), «Terjime we terjimeçiniň jogapkärçiligi» (2007), «Edebi proses. Döredijilik özboluşlygy. Edebi gatnaşyklar» (2009) ýaly onlarça kitabyň ýazarydyr. Bellenmeli ýeri, şol kitaplaryň aglaba köpüsinde alymyň Magtymgula, onuň eserleriniň şekillerine, çeperçiligine, diline, eserleriniň beýlekilere täsirlerine, goşgularynyň terjimelerine, ideýalarynyň köpdürliligine we ş.m. taraplarynyň derňewine ýörite bölüm ýa-da sahypalar bagyşlaýanlygyna.

K.Kurambaýewiň Garagalpagystana işe gelmegi we bu halkyň edebiýatyny hem onuň taryhy kökleri bilen birlikde içgin öwrenmegi, garagalpak dilini-de öz ene dili ýaly derejede özleşdirmegi onuň alyp barýan ylmy – barlaglarynyň tematik gerimini giňeltmek bilen bir hatarda garagalpak edebiýatyny-da Magtymgulynyň döredijiligi bilen baglanyşdyrmak ýaly täze bir ugry emele getirdi. Garagalpak edebiýatyny öwreniji hökmünde, ol Y.Yusubowyň, T.Kaýypbergenowyň, Ş.Seýitowyň, S.Seýitjanowyň, G.Matýakubowanyň we başgalaryň umumy döredijiligine degişli makalalar ýazmak bilen çäklenmedi. Bu döwürde ol «Magtymguly we garagalpak edebi sredasy» (rus dilinde, «Aşgabad» žurnaly, № 7, 1992), «Garagalpak edebiýatynda Magtymguly döpleri» (türkmen dilinde, «Türkmen dili we edebiýaty» žurnaly № 2, 1992), «Magtymguly we garagalpak şahyrlary» (türkmen dilinde, «Garagum» žurnaly № 7, 1992), «Magtymgulyny okanda» (garagalpak dilinde, «Amuderyýa» žurnaly, № 9-10, 1997) ýaly makalalaryny ýazdy. «Göwün göwünden suw içer» diýen ýaly kitabyň 10–143 we 189–202-nji sahypalarynda Magtymgulynyň garagalpak edebiýaty bilen baglanyşyklarynyň gürrüni edilýär. Bu ýerde Magtymguly – Ajynýaz, Magtymguly – Günhoja, Magtymguly – Berdak görnüşindäki degşirmeler okyjyny biparh galdyрмаýar. Bularyň her biriniň döredijiligine Magtymgulynyň goşan «ülüş» mynasybeti diýsem ynandyryjy aýdyňlaşdyrylýar. Şeýle söhbetlere biz başarnykly edebiýatçynyň «Terjime we terjimeçiniň jogapkärçiligi» diýen kitabyň 65-99-njy, «Edebi proses.

Döredijilik özboluşlygy. Edebi gatnaşyklar» diýen kitabyňyň 93-123-nji sahypalarynda hem gabat gelýäris.

Ýeri gelende aýtsak, Kerimbaý Kurambaýew «Özge millet edebiýatynyň şahyrana tejribesi we onuň milli edebiýatlaryň ösüşindäki orny» diýen temada ýokarda agzalan köpsanly ylmy makalalarynyň, monografiýalarynyň esasynda 1992-nji ýylda Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Magtymguly adyndaky dil we edebiýat institutynyň kandidatlyk we doktorlyk dissertasiýalaryny goramak boýunça Ýöriteleşdirilen alymlar geňeşinde ylmy doklad görnüşinde doktorlyk dissertatsiýasyny gorady. Şonda işiň opponentleri Özb.YA-nyň habarçy agzasy, filologiýa ylymlarynyň doktory, professor Mätyakup Goşjanow, garagalpagystanly alym filologiýa ylymlarynyň doktory Durdymuhammet Nuralyýew K.Kurambaýewiň ýazan dissertasiýasyna mynasyp baha berip, ony tutuş Orta Aziýa halklarynyň edebiýaty öwreniş ylmyna möhüm goşant hökmünde häsiýetlendirdiler. Ynha, şeýle bahalanan işiň ýörite bölümlerinde-de Magtymguly we özbek hem garagalpak edebiýatlaryna dahylly örän özboluşly pikirler ýöredilýär.

Dürli döwürlerde ýazan we dürli ýerlerde, dürli dillerde neşir edilen ýokardaky ýaly makalalarynda hem-de kitaplarynda Magtymgulynyň özbek, garagalpak edebiýatlary bilen baglanyşykly bölümleri ýene bir gezek çugdamlap, täze materiallar bilen esli baýlaşdyryp, täze pikirleriň, deňeşdirmeleriň hasabyna üstüne ýetirip, K.Kurambaýew 2012-nji ýylda «Magtymguly ylham çeşmesi» diýen at bilen özbaşyna kitap şekilinde özbek dilinde neşir etdirdi. Bu saldamly kitap Özbekistan Respublikasynyň Ylymlar akademiýasynyň akademigi Bagtyýar Nazarowyň redaksiýasy bilen Daşkendiň «Tafakkur» neşirýaty tarapyndan çap edilipdir.

Biz özbek, garagalpak we türkmen dillerinde ýazyp hem gürläp bilýän tejribeli ussat edebiýatçynyň ýokarda agzalan kitaplaryndaky Magtymguly we garagalpak edebiýaty bilen bagly bölümleriniň gürrüňini edýäris. Sebäbi garagalpak edebiýaty beýleki halklaryň edebiýatlaryna garanda, türkmen edebiýatyndan, onuň Mollanepes, Seýdi, Zelili ýaly şahyrlaryndan, aýratyn-da Magtymgulynyň döredijiliginden in köp öwrenýän we şu güne çenli täsirlenip gelýän edebiýatdyr.

Professor özüniň tas 400 sahypalyk kitabyňyň deň ýarysyndan gowragynda türkmen-garagalpak edebiýatlarynyň baglanyşygy meselesini gozgaýar. Onda beýik türkmen şahyrynyň Ajynýaz, Günhoja, Berdak ýaly garagalpak klassyklarynyň döredijiligine ýetiren täsirleri töwerekleýin seljerilýär. Bularyň içinde Magtymgulydan has köp täsirleneni, onuň pikirlerini, ündewlerini garagalpak halkynyň aňyýetine laýyk ösdüreni, hatda munuň bilenem çäklenmän, türkmen halypasynyň käbir setirlerini, bentlerini özüniň ýazan -döredýän goşgularyna şol durşuna, üýtgetmän girizeni Ajynýazdyr. Şeýle golaýlygy Ajynýazyň özi gowy delillendiripdir. K.Kurambaýew filologiya ylymlarynyň doktory Kyrkbaý Baýnyýazowa salgylanyp, Ajynýazyň «Bir zatlar döredeýin diýsem, derrew Magtymgulynyň setirleri ýadyma düşýär. Magtymgulynyň hemme zat barada ýazyp gidenligi üçin, men özümçe hiç zat döredip hem bilemok» diýip aýdan sözlerini mysal getiripdir. Ajynýazyň Magtymgulydan şeýle köp täsir almagynyň, oňa aýratyn gadyr goýmagynyň, ony özi üçin şahyrana nusga öwürmeginiň sebäblerini kitabyň awtory, esasan, iki ýagdaýa baglap düşündirýär.

Birinji ýagdaý garagalpak nusgawylarynyň hemmesine deň derejede degişli: Magtymgulynyň goşgulary entek bu klassyklar dünýä gelmezlerindenem ozal garagalpak topraгында agyzdan agza, dilden dile geçip, mydama ýaňlanyp duran ruhy baýlyk hasaplanypdyr. Halk durmuşda duş gelýän dürli gylyk – häsiýetlere, bolup geçip duran wakalara, hatda tebigat hadysalaryna düşünmekde Magtymgulynyň goşgularyndaky pähim-parasatdan ugur alypdyr. Şeýle bolýan bolsa, halkyň öndebaryjy, hatly-sowatly, zehinli wekilleriniň, ýaşayşa sagdyn garaýan ýurt şahsyýetleriniň beýle gymmatly ykrar edilen ruhy baýlykdan göwün islegine görä peýdalanjakdygynyň uýy iki dälidir.

Ikinji ýagdaý diňe Ajynýaza degişlidir we onuň şahsy ykbaly bilen baglanyşyklydyr. Dürli sebäplere görä ol birnäçe wagtlaп Türkmenistanda bosgunlykda ýaşaýar. Bu bolsa oňa Magtymgulynyň sygyrlary bilen içgin tanyşmaga mümkinçilik beripdir. Kitabyň awtory onuň türkmen topraгында bolanyny agzap geçmek bilen çäklenýär. Biz munuň takyk düşündirilişini professor Kemal Mambetowýň

«Ajynyýaz» (1994) atly monografiýasyndan tapýarys. K.Mambetow 1858–1859-njy ýyllarda Hywa hanynyň adalatsyz hem ýowuz syýasatyna garşy halkyň «Goňrat gozgalaňy» adyny alan göterilişini gurnaýjylaryň biriniň Ajynyýaz bolandygyna ünsi çekýär. Gozgalaň basylyp ýatyrylýar. Oňa gatnaşyjylardan diri galanlar agyr jezalara sezewar edilýärler. Ine, şeýle ýagdaýda Ajynyýaz jan saklamak maksadynda türkmen topragyna, häzirki Gubadag hem Boldumsaz etraplaryna gaçyp gelýär, bu ýerlerde türkmenleri penalap, üç-dört aýlap ýaşaýar. «Ajynyýaz Türkmenistanda ýaşan döwründe ady belli türkmen klassygy Magtymgulynyň goşgularyny düýpli okap öwrenýär. Şol sebäbli ol Magtymgulynyň köp şygryrlaryny garagalpak diline terjime edýär. Hatda käbir goşgularyny öz döredijiligine girizip, giňeldip ýazýar» diýip, K.Mambetow nygtap görkezýär.

Kerimbaý Kurambaýew Magtymgulynyň «Mal ýagşy», «Gadryn nä bilsin», «Görün», «Ata meňzär» goşgularyny Ajynyýazyň «Ýagşy», «Näbilsin», «Görün», «Bolmasa» ýaly we başga-da ençeme goşgusyňy özara deňeşdirip, Ajynyýazyň olary, dogrudan-da, terjime edendigi baradaky netijä gelýär. Biz kitapkadyk şeýle deňeşdirmeleriň diňe birine, sözümiziň howaýy bolmazlygyndan ötri ýüzlenip, şonuň bilenem çäklenmekçi bolýarys.

Magtymguluda:

Bir bigäne ýara gülüp bakandan,
Şirin janyň yşk oduna ýakandan,
Ýat illerde mysapyrlyk çekenden
Ursa, sögse, horlasa-da il ýagşy.

Ajynyýazda:

Kisiniň ýaryna külip bakkannan,
Şybyn žanyň yşk otuna žakkannan,
Öz boýňa türli nasak tapkannan,
Öz ýaryňnyň tarbiýasyn ber žaksy.

Gine kylyp žurtty taslap ketkennen,
Kädiriň bilmes ýerde hyzmat ýetkennen,

Žat ýellerde mysapyrlyk şekkennen,
Uryp-sögip korlasa-da ýel žaksy.

Görnüşi ýaly, dört setir artdyrylandygyna garamazdan, galan setirler, takygy birinji bendiň başky, ikinji bendiň soňky iki setiri Magtymgulyny gaýtalaýar we terjimäni ýada salýar.

Emma Ajynyýazyň beýleki şygrylary babatda awtor terjime sözünü ýerliksiz hasaplaýar. Olar «Öýkünmäniň, täsirlenmäniň önümleridir» diýip, örän ynandyryjylykly delilendirýär.

Berdak-da, Günhoja-da Magtymgula çeper sözün ussady, akyldar şekilinde, gaýybana halypalary hökmünde garapdyrlar. Mysal üçin, Berdak goşgularynyň birinde Magtymgulynyň şahsyýetini we döredijiligini häsiýetlendirip, «Men Magtymgulyny okap, «şahyryň ähli döwre kybap gelyän şygrylarynda, aýdyp – diýýän zatlarynda. Heý, bir kemis-kemterlik barmy?» diýip, halkyma aýdyp geldim we sözlerini togap edip ýaşadym» diýýär.

Magtymgulyny okyganda,
Aýtar ýedim här zamanda:
«Kemis barma, begler, onda?»
Sözün togap kylar ýedim.

Bu Berdagyň Magtymgulynyň diňe adyny getirýän goşgusy. Onuň beýleki goşgularynyň aglabasy pikir, ideýa, şekil babatlarda Magtymgulynyň şygrylary bilen äheňdeşdir.

Günhoja barada aýdylanda bolsa, ol Magtymgulynyň didaktik öwüt – nesihat häsiýetli goşgularyna garagalpaklaryň ünsüni çekip, özi hem şolar bilen «süýt-emek» şygrylar döredipdir. Magtymgulynyň terjimehal zeýilli goşgularyndaky oýlanmalar Günhojanyň döredijiliginde gös-göni onuň öz şahsy durmuşyndaky ýagdaýlar bilen bagly teswirlenýär. Forma hem mazmun taýdan Magtymgulynyň şygrylaryna golaý goşgularyny Günhoja garagalpak halkynyň içinde ýaşap ýören zamanasynyň ahwalatlary halk ykbaly, onuň arzuw – umytlary, döp – dessur aýratynlyklary bilen utgaşdyrýar.

ÖZBEK – TÜRKMEN – GARAGALPAK

Gadymyýetden kökleri bir,
Özbek – türkmen – garagalpak.
Ömür – ykbal depderi bir,
Özbek – türkmen – garagalpak.

Ýaşayan mekany meñzeş,
Hem göwün dukany meñzeş,
Heñ etse mukamy meñzeş,
Özbek – türkmen – garagalpak.

Howalanyp ýeter bulda,
Ýüreginiň görki gülde.
Söz sözleýär türki dilde,
Özbek – türkmen – garagalpak.

Şan-şöhraty dile düşen,
Hakdan rysgy bile düşen,
Gyzyn berip, gyz alyşan,
Özbek – türkmen – garagalpak.

Nowaýy ýaýrapdyr Şarka,
Berdak hyzmat etdi halka,
Magtymguly goýdy sarpa,
Özbek – türkmen – garagalpak.

Maňlaýlaryna Gün dogandyr,
Hem bagty gaýnap-çogandyr,
Bir-birine çyn dogandyr,
Özbek – türkmen – garagalpak.

Ybraýymdan aldym öwdi,
Kerimbaý özbegiň ýigdi.
Ahmediň şygryna sygdy –
Özbek – türkmen – garagalpak.

Ahmet Mämedow

KERIMBAÝ KURAMBAÝEW

Özbek Magtymgulyşynas alymy, edebiyatçysy, filologiya ylymlarynyň doktory, professor «Garagalpagystan Respublikasynda at gazanan ylmy işgär», «Magtymguly Pyragy» ýubileý medaly bilen sylaglanan, Özbekistan we Garagalpagystan halk magaryfy otlişnigi, Özbekistan we Garagalpagystan ýazyjylar guramasynyň agzasy.

MAGTYMGULYNYŇ ESERLERINIŇ GARAGALPAK DILINE TERJIMELERI HAKYNDÄ

«Magtymguly we garagalpak edebiyaty» diýlen uly temanyň bir ganatyny onuň goşgularynyň garagalpak diline edilen terjimeleri hasyl edýär. Magtymgulynyň goşgularynyň garagalpak diline terjime edilişiniň uly bir taryhy bolmasada, bu ugry garagalpak-türkmen edebi gatnaşyklarynyň möhüm bir halkasy hökmünde öwrenmek, ylmy-barlag, edebi-populýar işleri döretmek işi hemişelik dowam edýän prosesdir. Galyberse-de, Magtymgulynyň garagalpak diline terjime edilen kitaplarynyň hiç biri häzire çenli seljeriş obýektine öwürülenok. Şeýle bolansoň, biz bu meselä birneme giňiräk çemeleşmegi, terjimeleriň utukly we kemter taraplarynyň üstünde ymykly durmagy ýerlikli tapdyk.

Magtymguly eserleriniň XX asyryň başlarynda garagalpak topragyna aralaşandygy dogrusynda şol döwürleriň metbugatynda ýazylan makalalar şaýatlyk edýär. Mysal üçin, I.A. Belyáýewiň «Türkmenistan wedemosti» gazetini 1904-nji ýylyň 1-nji iyunundaky sanynda «Gyzykly golýazma» diýen sözbaşyly bir makalasy çap edilýär. Awtor şol makalasynda «Magtymgulynyň eserleri diňe bir Zakaspi oblastynda däl, eýsem, ol Aral deňziniň kenarlarynda, garagalpaklaryň arasynda hem giňden ýaýrap, örän uly söýgä eýe bolupdyr» diýip ýazýar. Mundan başga-da, A.Wamberi, A.N. Samoýlowiç, N.P. Ostroumow, Ý.E. Bertels ýaly gündogary öwrenijileriň we türkşynaslaryň käbir işlerinde

häzirki Merkezi Aziýada, şol sanda Garagalpagystanda hem Magtymgulynyň şygrylarynyň ýaýrandygy barada pikirler öňe sürülýär.

Pedagog-seljeriji J.Şamuratow bir makalasynda taryhçy alym H.Ýesbergenowyň «Magtymguly Goňrat şäherinde birnäçe gezek bolup, halkyň şahyrlary we kyssahanlary bilen duşuşypdyr. Olaryň repertuaryndaky dessanlar bilen bir hatarda Gündogaryň nusgawy edebiýatynyň wekilleriniň eserlerini de diňläpdir» diýen çaklama pikirleriniň üstüni Döwletýarbergeniň durmuşy we döredijiligine göz aýlap, täze maglumatlar bilen doldurýar. Seljermenleriň getirýän delileri, biziň pikirimizçe, Magtymgulynyň Goňratda bolanlygyny belli derejede tassyklaýar. Bu çaklamalar Magtymguly eserleriniň Garagalpagystana ýaýraýyş taryhy, şahyryň Goňrada gelmegi bilen şübhesiz baglanyşyklydyr diýmäge esas döredýär. K.Maksetow «Magtymgulynyň eserleri garagalpaklar arasyna şahyryň diri döwürlerinden başlap, şu güne çenli ýazuw hem dil üsti bilen ýaýrap gelipdir» diýip ýazypdyr welin, pikir edip otursak, bu pikirem tötänden aýdylana meňzemeyär.

Magtymgulynyň eserleriniň Garagalpagystana ýaýramagy, kätipler tarapyndan ýazylyp alnyşy we golýazmalar şekilinde ylmy-barlag institutlarynyň fondlarynda saklanýanlygy baralarda häzirki günlerde-de metbugatda pikirleriň aýdylyp gelinýänliginiň fakty türkmen şahyrynyň döredijiligine gyzyklanmanyň asla peselmeýänliginiň nyşanydyr. Akademik H.Hamydowyň şu mesele bilen bagly ýakynda çap etdiren makalasy sözümiň güwäsidir. Magtymgulynyň eserleriniň Garagalpagystanda ýazylyp alynýş taryhy, arap hatynda göçürilen ona golaý golýazma nusgalarynyň fondunda saklanýanlygy we kätipler baralarda-da makalada maglumat berilýär. Biz bulary garagalpak magtymgulyşynaslygy üçin gymmatly bir baýlyk diýip hasaplaýarys.

Biz Magtymguly eserleriniň Garagalpagystanda deslap peýda bolşy bilen bagly käbir çeşmeleri fakt hökmünde ýüzugra ýatlaýarys. Sebäbi bu mesele her taraply ylmy seljermäni talap edýän, köp ýyllardan bäri öz seljerijilerine garaşyp ýören edebiýat ylmynyň in wajyp temalarynyň biri. Garagalpak – türkmen edebiýaty we edebiýatşynaslygy üçin juda peýdaly bu materiallaryň geljekde öwrenilmegi we düýpli

ylmy barlaglaryň döredilmegi milli edebiýatlaryň ikisi üçinem derwaýysdyr.

* * *

Magtymgulynyň eserlerini garagalpak diline terjime we özbaşyna kitap edip neşir etmek işine XX asyryň ikinji ýarymyndan girişilip ugraldy. Şahyryň ona gadar goşgusy kyssahanlaryň, bagşy-žyrawlaryň repertuarynda öz ornuny eýeläp gelipdir. Her bir kyssahan ýa-da bagşy-žyraw Magtymguly şygrylaryny özüçe garagalpakçalaşdyryp ýerine ýetiripdir. Bu hakda ylmy çeşmelerde, kyssahanlardyr bagşy-žyrawlara degişli ýazylan ýatlamalarda aýdylýar. Ärpolat, Musa, Turymbet, Nurabulla, Gurbanbaý we beýleki bagşy-žyrawlar Magtymgulynyň şygrylaryny kyssahanlyk ýoluna salyp, örän hyjuwly ýerine ýetiripdirler.

XIX asyr garagalpak ýazuw edebiýatynyň tanymal namaçlary Günhoja, Ajynyýaz, Berdak, Omar, Öteş ýaly şahyrlar, olardan soňraky sarybaý we Gulmyrat şahyrlar hem A.Musaýew, S.Nurymbetow, A.Dabylow kimin halk şahyrlary hem Magtymgulynyň eserlerini asyl nusgasyndan, türkmen dilinde okap düşünpdirler, kyssahanlar onuň goşgularyny labyzly ýatdan aýdypdyrlar. Diýmek, XIX asyryň ikinji ýarymy we XX asyryň birinji hem-de ikinji onýyllyklarynda Magtymgulynyň şygrylary terjime ýoly bilen däl-de, bagşy-žyrawlaryň döredijiligi arkaly aralaşyp ugrapdyr. Beýle diýmegimiziň sebäni o döwürlerde şahyryň eserlerini garagalpak edebi diline terjime etmäge zerurlyk bolmandyr, çünki garagalpak žyrawlary hem, özbek bagşylary-da Magtymgulynyň goşgularyny kynçylyksyz okap we manysyna oňat düşünp bilipdirler. Doganlyk dilleriň şu hili biri-birine ýakynlygy medeniýetleriň özara golaýlaşmagynda diýseň ähmiýetli bolupdyr. Bu hakda pikir ýöreden K.Maksetowyň aşakdaky ýazgylarynda aýdýanlarynyň jany bar: «Ýazmalarda-da, ýatdan aýtmalarda-da türkmen diliniň aýratynlyklary saklansa-da, ol eserleriň özbege-de, garagalpaga-da düşnükli ortak bir ýazuw ülnüsünde döredilendigi görnüp dur. Magtymgulynyň eserleri Horezm özbekleri hem garagalpaklar arasyna şol dillere az-owlak ýakynlaşdyrylan bolaýmasa, esasan düýp nusgada aýdylypdyr we okalypdyr».

Her nähili bolanda hem Magtymgulynyň döredijiligine gyzyklanma, eserleri garagalpak diline terjime edilmedik-de bolsa, uly bolupdyr, hatda şahyr şu güne garanda hem meşhurdy diýip aýtsak, hakykatdan gaty bir uzaklaşmaýars. Emma geçen asyryň 50-nji ýyllarynyň ikinji ýarymynda garagalpak kitap söýüjilerini Magtymguly şygrylary bilen tanyşdyrmak islegi peýda boldy. 1959-njy ýylda şahyryň goşgulary bir topar terjimeçi tarapyndan garagalpak diline geçirilip, «Taňlamaly kosyklar» ady bilen 10 müň nusgada, ilkinji gezek kitap şekilinde halka ýetirildi. Toplum G. Ýesen-muratowyň «Türkmen halkynyň beýik şahyry» diýen söz-başysy bilen açylýar. Kitaba şahyryň goşgularynyň 98-siniň terjimesi girizilipdir. Terjimeler A. Dabylow, J. Aýmürzäýew, B. Gaýypnazarow, B. Ysmaýlow, J. Seýitnazarow, G. Ýesemuratow, Uhojanyýazow, D. Aýtmuratow, K. Dusanow we başgalar tarapyndan amala aşyrylypdyr.

«Taňlamaly kosyklar» şygyr muştaklary we edebi-ylmy jemgyýetçilik tarapyndan gyzgyn garşylandy. Käbir makalalarda terjimeleriň hili töwerekleýin gözden geçirilip, degerli pikirler aýdylmadyk-da bolsa, ol oňlanmaly baha mynasyp terjime eseri hökmünde görkezildi. Mysal üçin, professor K. Maksetow «Magtymguly Garagalpagystanda» atly syn şekilli makalasynda şahyryň eserleriniň garagalpak dilinde neşir edilmegi edebi durmuşyň möhüm wakasy, garagalpak-türkmen edebi hyzmatdaşlygynyň rowaçlanmagyna mynasyp goşant diýip tekrarlaýar. Emma bu syn – makalada-da, beýleki birnäçe ylmy habarlarda-da gös-göni terjimäniň hil derejesi hakyndaky gürrüňlere duş gelinmedi.

Bu hakda Türkmenistanyň metbugatynda hem nähilidir bir maglumatyň berlip, berilmäni-de bize näbelli. Şulardan çen tutulsa, şygrylaryň garagalpakça terjimeleri ýörite barlaga sezewar edilmedik ýaly bolup görünýär. Biz hem bu meseläni edil şu makalamyzda çözmegi göz önünde tutmaýars. Çünki tema has giňedi, Magtymguly terjimegileriniň sany esli köpeldi.

Olaryň hemmesiniň terjimeçilik aýratynlyklaryny, olaryň terjimeleriniň şowly hem bişow taraplaryny umumylaşdyryp, anyk jemlemelere geläýmek, elbetde, ýeňil iş däl. Şol sebäbe görä-de, bu meseläni häzirlilikçe bir gyra süýşürüp, şahyryň

1984-nji ýylda neşir edilen soňky terjime kitaby barasynda pikir ýöretmegi makul bildik.

* * *

1984-nji ýylda Magtymgulynyň şygrylar ýygynyndysy ikinji gezek köp nusgada çap edildi. Kitap şahyryň garagalpak dilinde ozal çap edilen ýygynyndysyndan çak bilen iki esse uly. Goşgulary tanymal şahyr Y.Ýusubowyň we U.Pirjanow terjime etdiler. Kitabyň başynda Y.Ýusubowyň «Şahyrlar danyşmendi Magtymguly» atly makalasy ýerleşdirilipdir. Ýygynydy Magtymguly şygy ryrýeti hakynda garagalpak okyjylarynda düýpli we oňat täsirler galdyrdy, şahyryň lirikasynyň in gözeli, onuň at-abraýyny ebedileşdirilen, çeper sözün müstaklarynyň ýadynda ymykly galan nusgalary oňa saýlanyp alnypdyr.

Ilki bilen Y.Ýusubowyň terjimleri hakynda. Goşgularyň 74-siniň terjimesi şu awtora degişli. Y.Ýusubowyň türkmen edebiýatyny, türkmen dilini, Magtymgulynyň döredijiliginiň tilsimatly taraplaryny kemsiz özleşdiredigi, Pyragynyň uslyplarynda ençeme goşgy döredendigini bilmeýän ýok. Bular şahyryň terjimeçilik ukybyna-da oňaly täsir ýetirendir, elbetde. Şu mesele bilen utgaşykly bir ýagdaý: soňky döwürlerde tötänleýin terjimeçiler köpeliş gitdi. Hatda şahyrylyk ýada ýazyjylyk üşügi bolmadyk «döredijileriň» terjime bilen meşgullanýandyklary oýlandyrmak duranok. Şunuň ýaly emelsiz terjimeçileriň terjimesinde soňky wagtlarda birnäçe kemtäsir kitaplar çap edildi. Şular barada pikirleneniňde, Y.Ýusubowyň döredijilik gözlegleri, çeper pikirlenmedäki ukyp-başarnygyny ýokarlandyrmak ugrundaky yhlasly tagallalary, toplan tejribe baýlyklary göz önümize gelýär we beýleki terjimeçiler hem ikinji bir edebiýatyň nusgalaryny öz ene diline geçirmekde hut şunuň kimin yhlas görkezip, soňra galama ýapyşsalar gowy bolardy, diýmek işleýäris. Özge bir edebiýatyň meşhur eserini ene dile terjime etmek üçin ruhy-ahlak hukuk hem gerek. Y.Ýusubow, ynha, şeýle başgançaklary geçen tanymal şahyr terjimeçidir.

Y.Ýusubowyň Magtymgulynyň edebi usullaryny düýpli saýlanlygy, şygy ruryetiniň syrlaryna gönnejaý aralaşanlygy onuň terjimeleriniň şowly çykmagyna mümkinçilik beripdir.

Asyl nusganyň şahyrana ruhuny, ideýa sagdynlygyny, çeper suratlandyrmanyň özboluşlygyny, milli alamatlary terjimeçi saklap galdyrmaga çalyşýar. Magtymgulynyň «Bolar sen», «Il ýagşy», «Nä bilsin», «Söhbet ýagşydyr», «Sil galmaz», «Zaman bolmady» goşgularynyň terjimeleri şireli, täsirli çykypdyr. «Döwran tapylmaz» goşgusyndan bir mysal.

Asyl nusgada:

Dogama duş gelen gögerer gül dek,
Gülüň möwsümi dek döwran tapylmaz.
Gahrymyň ataşy köýdürer kül dek,
Kül ornunda gaýdyp bostan tapylmaz. (2 t., 41 s.)

Terjime:

Algysty köp algan kögerer güldeý,
Güldiň mäwsiminden täwran tapylmaz.
Kargysty köp algan ügiler küldeý,
Kül ornunнан kaýtyp bostan tabylmas.

Asyl nusganyň mazmuny terjime de doly saklanýar: ritm, kapyýa, bogun ölçegleri edil eseriň originalyndaky ýaly. Aslynda düşünmesi kyn sözlem ýok däl. Türkmen diliniň grammatik kadalaryndan habarsyz terjimeçi «dogama duş gelen», «gahrymyň ataşy» kimin söz birikmeleriniň manysyny bada-bat aňlap ýetişmändir. Her niçik, Y.Ýusubow olaryň garagalpak dilindäki wariantlaryny işe girizip, umumy mazmuna laýyklaşdyrypdyr.

Terjimeçiniň şahyrana eseriň esasy alamatlaryny: ritm, owazlanyş äheňini we gurluşyny, mantyk birligini dogruçyl bermek bilen çäklenmeli däldir. Onuň goşgudaky şahyrana obrazlaryň ählisini, çeperçilik lybasyny, hyjuwlylyk derejesini, dürli aňlatmalaryň täsir güýjünü, pikir bilen duýgynyň baglanyşygyny hem asyl nusgadaky ýaly görnüşe getirmegi gerek. Munuň üçin terjimeçiniň terjime edýän şahyrynyň «kalbyna» girmegi, onuň ruhy älemine siňmegi gerek bolsa, şol şahyryň «şahsyýetine öwrülmeği» derwaýys. Şu tarapdan Y.Ýusubowyň terjimeçilik ýoly görelda alarlykdyr. «Magtymgulynyň «Duz hem bolmasa», «Gidiji bolma», «Ýagşy», «Baş bolmaň», «Dyýanat ýagşy», «Gerek», «Daşy syndyran», «Görüň» şygrylary onuň lirikasynyň ajaýyp sahypalaryny hasyl edýär. Beýik ynsançylyk ahlagy wagyz edýän,

gözellikleri taryplap, weýranalyklary ýigrenmäge okyja mümkinçilik berýän beýle goşgulary terjime etmek üçin şahyrlykdan we terjimeçilik tejribeden başga-da, goşgularyň süňňünde gizlenip ýatan filosofik garaýyşlary, milli duýgulary syzmagy, syndan geçirmegi başarmagam möhüm zatlaryň biri. Bir wagtlar Y.Ýusubow Magtymgulynyň döredijiligini ylmy esasda öwrenendigi onuň terjime sungatyndaky hyzmatyna oňaly täsir etdi, şygrylardaky pelsepe tereňlikleri, didaktik garaýyşlary aýyl – saýyl edip bermegiň hötdesinden geldi. Munuň üçin «Daşy syndyrar» goşgynyň terjimesini onuň originaly bilen deňeşdirip görmege ýeterlik. Asyl nusgada:

Ykbalyň oýansa, döwlet ýar bolsa,
Daga azy ursaň, daşy syndyrar.
Täleýiň ters gelse, bagtyň şor bolsa,
Paluda diýen aş dişi syndyrar. (2 t., 53 s)

Terjime:

Ygbalyň oýansa, döwlet ýar bolsa,
Tauga azy ursaň, tasty syndyrar.
Talaýyň teris kelip, döwletiň taýsa,
Güriştiň usagy häm tisti syndyrar.

Terjimedäki käbir setirler «gaýtadan biçilip, gaýtadan tikilen» hem bolsa, bendiň mazmuny özgermändir, ol garagapak okyjysyna sadalaşdyrylyp ýetirilipdir.

Şahyrana terjime «gurban bermegiň» (ýoklamagyň) bolýandygy tebigydyr. Terjime prosesindäki ýoklamalar nähili ýagdaýda mümkin bolup biler. Esasy gep, ynha, şu ýerdedir. Bu bolsa terjimeçiniň saýlan usulyna, onuň şahyrlyk we terjimeçilik ussatlygyna bagly. Terjimäniň, onuň tejribe basgançaklarynyň görkezişine görä, iki hili ýol bilen amala aşyrylýar. Birinjisi terjimeçiniň öz mümkinçiliklerinden peýdalanyp, eseri bütinleý täzeden döretmegi bu terjimeşynaslykda onçakly ulanmaýar. Ikinjisi, goşgynyň käbir taraplaryny özgerdip, emma asyl nusganyň ähli çeper komponentlerini bozman, koloritini saklap terjime etmek. Y.Ýusubow Magtymgulynyň şygrylaryny garagapak diline öwrende munuň soňkusyna ýapyşypdyr. Ol goşgy bentlerindäki mazmuny, milli ruhy äheñini, söz we söz

öwrümleriniň şekilini, ritm asyl nusgadaky ýaly saklamagy başarypdyr. Şahyryň «Nobat berilmegen ýerde», «Aňlamaz», «Nä bilsin», «Maly bolmasa», «Görüner», «Bolar», «Näme sen?» goşgularyny şu hili usulda ezberlik bilen garagalpak-çalaşdyrypdyr. Olardaky şahyrana gözelligi, many goýazylygyny, şekil hususyýetlerini, milli ruhany saklap, şahyranalyk bilen örän owadan terjime edipdir. Mysal üçin, asyl nusgada:

Altynmy sen, kümüşmi sen, zermi sen,
Ýa arşmy sen, ýa kürsmi sen, näme sen?
Ýa ýakutmyň, ýa merjenmiň, dürmi sen,
Ýa çyragmyň, ýa röwşenmiň, näme sen?

Terjime:

Altynbysaň, gümispiseň, zermiseň,
Arşy-gursi aspanbysaň, žermiseň,
Hünži-maržan, gäuharmysaň, dürmiseň,
Ýa şamşyrak, räuşanbysaň, nesiň sen?

Mysalda çen tutulsa, terjimeçi düýp nusganyň bentlerini sözme-söz, setirme-setir garagalpakçalan ýaly bolup görünýär. Emma ýagdaýa içginräk garalsa, Y.Ýusubowyň söz tapsy, ony öz ýerinde ulanyş başarnygy açyk-aýan duýulýar. Goşgynyň galan bentleriniň terjimesiniň derejesi hem edil şunuň ýaly. Y.Ýusubowyň Magtymgulynyň şygryny şeýle kämil terjime etmeginiň sebäbini ýene bir fakt bilen tassyklamak mümkin. Bu goşgy onuň terjimesi Y.Ýusubowyň şahsy döredijiligine-de täsir ýetiripdir, oňa ylham bagyşlapdyr, onda hut şu temada, şu şekilde, özem gös-göni Magtymgula bagyşlap, goşgy ýazmak höwesini döredipdir. Sekiz bentlik «Näme sen?» diýen goşgy şeýle ylhamyň netijesidir.

Y.Ýusubowyň terjimelerinde olaryň hemmesine bir meňzeş «eşik» geýdirilmeýär. Käbir goşgularyň terjimesi örän gowşak, pikirler hem bulaşyk berlen. «Türkmeniň» diýen goşgynyň terjimesinde şunuň ýaly ýagdaýy synlamak bolýar. Asyl nusgada:

Gapyl galmaz, döwüş güni har bolmaz,
Gargyşa, nazara griftar bolmaz,
Bilbilden aýrylyp, solup, suralmaz,
Daýym anbar saçar güli türkmeniň.

Terjime:

Sauaşküni onnan heş kim bolmas,
Tuurylygyn buzyp, biýykrar bolmas,
Bülbil kuslar şämenlerge zar bolmas,
Mudam ätir şaşar güli türkmenniň.

Asyl nusganyň mazmuny terjime de doly ýüze çykmaýar. Onunjy misraniň terjimesi bendiň beýleki mysallary bilen logiki taýdan baglanyşmaýar. Biziň pikirimizçe, asyl nusgadaky «Kükeýip bark urar anbaryň ysy» diýen setiriň hem «Änuar şaşlarynda župardyň ysy» diýip terjime edilişi göwne makul däl. Çünki, «kükeýip bark urar» sözünüň manysyny «änuar şaşlar» hiç haçan aňladyp bilmeýär.

Y.Ýusubow sözme-söz terjime de käbir üstünlik gazanan – da bolsa, käbir ýagdaýlarda bu usul garaşylan netijäni bermändir. Şeýle terizde «Gider», «Eýlä» redifi şygrylarda ýek-tük sözleriň asyl nusgasyndaky ýaly ulanylyşy ýerine düşmändir. Käbir şygrylaryň gysgaldylmagyny-da oňlap bolmaýar. Ýerliksiz gysgaltmalar goşgularyň ideýa-çeperçilik kuwwatyny gowşadýar, milliligiň ýüze çykmagyna päsgel berýär, şahyryň gol ýapýan edebi tärleriniň duýarlykly bolmagyna kölege salýar. Mysal üçin, «Gidiji bolma» atly goşgudan sekiz bent, «Baş bolmaň» diýen şygrydan iki bent, «Türkmeniň» goşgusyndan-da bir bent gysgaldylypdyr. Biz Magtymguly ýaly aşa beýik şahyryň goşgularynyň şu hili terjime edilişiniň tarapyny tutmaýarys. Magtymgulynyň goşgularynyň bir bölegi Uzakbaý Pirjanow tarapyndan terjime edilipdir. Bu terjimesi hem Magtymgulynyň şygrylaryny asylky nusgasyna laýyklykly terjime etmäge çynlakaý çemeleşipdir. Düýp nusgadaky şygrylaryň özboluşlygy, usul aýratynlyklary, milli alamatlary onuň terjimelerinde-de saklanylypdyr. «Bolar sen», «Armanym galdy», «Zar bolmaz», «Ýyglar men», «Galmaz», «Mübtela kyldy», «Görülsin indi» goşgularyň terjimleri goldanylmaga mynasyp. Şygrylaryň temasy, ideýasy, didaktik ündewler, filosofik umumylaşdyrmalar terjimelerde hem göwnejaý şekillenipdir. Pikirimizi bir mysal bilen berkidip gideliň. Asyl nusgasy:

Gorka-gorka üflis ýagdaýa düşdük,
Takdyr näme bolsa görülsin indi.

Pikir gazanynda gaýnadyk, bişdik,
Degme, ol joş urup ýörülsin indi.

Terjime:

Korka-korka akyrynda güm boldyk,
Täkdirde ne bolsa körilsin ýendi.
Pikir kazanynda kaýnadyk, pistik,
Tamyrdakyzgan kan tögilsin ýendi.

Asyl görnüşi bilen terjime şekil we mazmun babatda biri-birine örän golaý. Käbir setirler sözme-söz agdarylan-da bolsa, käbir hatarlara döredijilikli çemeleşilýär, bendiň mazmuny mümkingadar doly berilýär. Goşgynyň gurluşyna – kapyýasyna, redifine, akgyňlylygyna terjimeçi aýratyn dykgatly çemeleşýär. Hususan-da dördünji setiriň terjimesi örän şowly. U.Pirjanowyň türkmen diliniň şiresini duýup, diňe şondan soň terjimä girişendigine onuň «Gözel sen», «Ýaraşmaz», «Eýlediş», «Jany bolmaz», «Neýläýin», «Boýlaryňa» şygrylarynyň terjimeleri-de şaýatlyk edýär. Her bir şygry, her bir setiri asylyksyna görä terjime etmek, goşgynyň «içine» girmek üçin dil bilmege, dogrusy, entek ýeterlik däl. Terjimeçiniň özüde giň edebi garaýyşlaryň, kämil estetik düşüňjeleriň-de bolmagy şert. Diňe şu hili taýýarlykda edilen terjimeler okyjy köpçüliginiň talaplaryna jogap berip bilýär. Magtymgulynyň «Dert boldy» goşgusynyň terjimesi her taraply ykrara mynasyp. Onuň bir bendine göz aýlalyň. Asyl nusgada:

Menlik bilen etdim işimni zaýa,
Ykbalym eşegin batyrdym laýa,
Ýa bir merde ýykyl, ýa-da Hudaýa,
Bende işi baş tutmady, art boldy.

Terjime:

Bilip turip ýetdim isimdi zaýa,
Ygbal tulparyny batyrdym ylaýga,
Ýa bir märtke dos ýet, ýaki hudaýga,
Bende isi kelispedi art boldy....

Magtymgulynyň döredijiligindäki arz-şikaýat äheňi terjime-de-de, okyja şol bir «ýüz» bilen görünýär. Terjimeçi

goşgynyň intonasiýasyny-da aňlanarlyk derejede berip bilipdir. Hususan-da bendiň birinji we ikinji setirleriniň terjimesi okyjyda hiç hili güman döretmeýär. «Ykbal eşeginiň» «tulpara» öwrülendigi goşgynyň umumy mazmunyna asla ters gelmeýär.

U.Pirjanowyň terjimelerinde-de säwlikler ýeterlik. «Ýaryň ýagşysy», «Näzli dildar», «Amana geler», «Galdy», «Durmaz» diýen goşgularyň terjimesi kämillikden entek-entekler uzakda. «Ýaryň ýagşysynyň» ikinji bendi, ynha, şeýle terjime edilipdir.

Durna, gaz mesgenin umman eýlediň,
Hindige bagş etdiň ýeriň ýagşysyn.

Terjimede:

Tyrnaköz mäsğanin umman äýlediň,
Hindige bagyş äýlep žerdiň žakşysyn.

Düýp nusgada iki guş – durna we gaz hakynda, olaryň mekanyňyň giňligi dogrusynda pikir ýöredilýär. Terjimede bolsa ol guşlaryň ady düşünmesi aňsat bolmadyk «durnagöz» sözi bilen çalşyrylýar. Şu goşgynyň

Akyl keser, köňül galkar her bapda,
Dür- göwheri bent eýlediň mahtapda

Diýen setirleriň

Akyl keser, köňil gezer her bapta,
Dür-gäuhurdy bant äýlediň gilt-kulypda –

Diýlip terjime edilişini makullamak kyn. Edil şunuň ýaly kemçilik «Amana geler» goşgusy babatda-da gabat gelýär.

Rüstem, Zal dälmi dünýäni alan?
Merdana-mert bolup, döwüşler kylan.
Rafyk dälmi söwer hemrasy bolan?
Namyssyz ýigitler gümana geler.

Terjimede:

Rüstem ne boldy dünýany algan?
Märtlerge märt bolyp daualar salgan,
Žaksy žoldasyna kyýanet kylan,
Namyssyz žigitler gümana keler.

Terjime gowşak Zalyň terjimede düşürilip gidilmegide hoşuna gelnok. Magtymguluda «döwüşler kylan» sözleri jeň manyda gelýär, terjimeçi bolsa ony «dawa» sözi bilen çalşyp, goşgynyň mazmunyny kiçeldýär. U.Pirjanow bendiň umumy mazmunyna düşünmedik bolmagy çemeli. Onuň özünden tapan sözlerini terjimä goşýandygy-da şol sebäpli bolsa gerek. Beýle kemçilikler terjime edilen beýleki käbir şygrylara-da mahsus.

Terjimeçileriň ikisi babatda hem bir zady atmak isleýäris. Terjimeçileriň ikisi-de şol bir goşgyny bir meňzeş görnüşde terjime edipdirler. Beýle faktlaryň edebiýatda duş gelýändigini täzelik däl. Şeýle-de bolsa bir kitapda birmenzeş terjimeleriň ýerleşdirilmegi böwrüni diňledýär.

Y.Ýusubowdan:

Bälent taular, biýikpen dep buýsanba,
Ýerigen ir şanak zerdeý bolarsaň.
Tereň därýä, aýbatyňa kuuanba,
Uaktyň žetse, kara žerdeý bolarsaň.

U.Pirjanowyň terjimesinde:

Bälent taular, biýik pen dep buusanba,
Ýerigen bir uuys zerdeý bolarsaň.
Tereň därýä, aýbatyňa kuuanba,
Uaktyň žetse, kuryp žerdeý bolarsaň.

Şu ýagdaý beýleki käbir goşgular babatda-da gaýtalanýar. Goşgular terjime edilende awtorlaryň biri-birinden habarsyz bolan bolmaklary mümkin. Her nähili bolanda-da hem bir goşgynyň başga-başga awtorlar tarapyndan edilen örän meňzeş terjimeleriniň kitaba diňe birisiniň girizilmegi gerek eken, häzirkiki durşunda olar okyjyda ýakymсыз duýgular galdyrýar.

Magtymgulynyň terjimesi barada ýene bir islegimizi, kitapda goýberilen säwlik şekilinde, dile almakçy bolýarys. Magtymguly şygryýetiň örän köp žanrlarynda eserler ýazypdyr: gazal, muhammes, müseddes, dokuzlama we başgalar. Şahyryň dialog (gepleşik) şekilinde ýazylan şygrylary-da bar. Emma terjimeçiler onuň diňe barmak ölçeginde ýazan goşgularyny terjime etmek bilen çäklenipdirler. Bu ýagdaý

okyjyda «Magtymguly diňe bogun ölçeqli goşgular ýazypdyrow!» – diýen birtaraply pikiri döredýär.

Terjimler barada görkezilen we bildirilen isleg-tekliplere garamazdan, Magtymgulyň şygrylarynyň garagalpak diline terjime edilmegi öz wagtynda şahyryň garagalpak okyjylaryna, onuň şan-şöhratyna we döredijiliginiň muştaklaryna örän gowy sowgat bolmak bilen, garagalpak edebiýaty üçin-de täzelik boldy, bu edebiýaty terjime meselesinde baýlaşdyrdy, garagalpak-türkmen edebiýatlarynyň özara gatnaşyklarynyň rowaçlanmagyna itergi berdi. Olar hatda şu günlerem edebi-ylmy seljermeleriň obýekti bolup gelýär.

Magtymgulyň eserleriniň garagalpak diline terjime edilip, kitap şekilinde halka ýetirilenine otuz ýyldan-da köpräk wagt ötdi. Şu döwür içinde ol asla neşir edilmedi. Garagalpak okyjylarynyň Magtymgula bolan gyzyklanmalary welin, häzirki wagtda öňkülerden-de ýokarlandy. Şu ýagdaý göz önünde tutulyo, türkmen halkynyň beýik şahyrynyň, akyl-darynyň goşgular ýyggyndysy gaýtadan has doly we täze zehinli terjimeçileriň işe gatnaşmagynda neşir ediler diýip umyt edýäris.

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Magtymgulyň goşgulary haýsy dillere terjime edilipdir?*
2. *Özbek we garagalpak dillerine terjime edilen goşgularyny asyl nusgasy bilen deňeşdirip, öz pikirleriňizi beýan ediň.*
3. *Magtymgulyň döredijiliginiň doganlyk halklarynyň şahyrlaryna eden edebi täsirleri barada pikir alyşyň.*
4. *Y.Ýusubowyň milletler ara dostluk – doganlyga bagyşlap ýazan «Özbek – türkmen – garagalpak» goşgusynyň esasynda öz pikiriňizi ýazuw üsti bilen beýan ediň.*

GURBANALY MAGRUPY (1734—1810)

Gurbanaly Magrupy türkmen edebiýatynyň görnükli şahyry, ökde dessançy, halkyň öwüt-nesihatçysydyr. Gurbanaly Magrupy Bähreden etrabynyň Durun obasynda takmynan 1734 ýylda eneden bolýar. Ol XVIII asyryň ahylarlaryna çenli şöl töwereklerde ýaşaýar. Muny şahyryň «Watanyň galdy» diýen goşgusynda hem görmek bolýar:

Agalar arzymy beýan eýleşem,
Durun, Mehin atly watanyň galdy,

Gökdepe, Bähre il, Ürgençdir ýurdum,
Bamydyr, leňnerim, arslahym-şirim.

Magrupy takmynan 1780–1790- njy ýyllarda Horezme göçüp gidipdir. Sonuň üçinem ol öz önip-ösüp, ömür süren ýerleri hakda «Gökdepe Bahre il, Ürgençdir ýurdum» – diýýär. Sebäbi şahyryň (Köneürgenç) etrabynyda we Maňgýşlakda geçýär.

Şahyryň çyn ady Guranaly bolup, Magrupy (tanymal, belli, meşhur) onuň edebi lakamydyr.

Gurbanaly Magrupy tutuş türkmen topragyny öz watany hasaplaýar.

Magrupynyň döredijiliginde elli töweregi goşgy bilen «Döwletýar», «Aly beg bilen Baly beg», «Seýpelmelek-Methaljemal», «Ýusup-Ahmet» dessanlaryndan ybaratdyr. Şahyryň goşgulary täsirli bilgen tapawutlanýar.

Magrupy 1810-nji ýylda aradan çykýar. Onuň «gubur Maňgýşlakdadyr» diýen maglumat hem bar.

Soraglar:

1. *Magrupy nirede önüp-ösüp, ýaşapdyr?*
2. *Magrupynyň haýsy dessanlaryny okadyň?*

WATANYM GALDY

Agalar, arzymny beýan eýleşem,
 Durun, Mehin atly watanyň galdy,
 Gat-gat düsek düşäp üçek üstünde,
 Mest olup agdarlyp ýatanyň galdy,

Bir şahyny alamana çaglaryň,
 Zap eýleşem, on kişini eglarin,
 Gyzylbasyň ýurt soran bezlerin,
 Eltip Horezminde satanyň galdy.

Gökdepe Bähre il Ürgençdir ýurdum,
 Bamydyr leňnerim, arslanyň-şirim,
 Hoja Alamberdar bir gözli pirim,
 Gum ýassanyň onda ýatanyň galdy.

Aç gurt idim, aljak ýerim düşlärdim,
 Ýaby münüp, has bedewler uşlardym,
 Durunda ýazlaýyp, Mehin guşlardym,
 On gije-gün taýlar tutanyň galdy.

Magrupy diýir, gül aýrylsa zaglardan!
 Sowuk suwly ter çemenli baglardan,
 At münüp üstünden ötenim galdy.

Magrupy bu goşgusyňy terjimehal häsiýetde ýazypdyr.
 Onda şahyryň watançylyk duýgulary beýan edilýär.

Soraglar we ýumuş:

1. *«Watanyň galdy» goşgusy nähili temada?*
2. *Bu goşguda şahyryň terjimehalyna degişli nämeleri bilmek bolýar?*
3. *Goşgyny labyzly okaň.*

ÝUSUP – AHMET

(Dessandan bölek)

Emma rawyýan ahbar we nakylan andag rowaýat kylarlar kim Yspyhan ýurdunyň Bozoglan diýen bir patyşasy bar erdi. Onuň Aga beg we Baba beg diýen iki sany serkerdesi bar erdi. Bular onuň ýakyn garyndaşlary erdi. Uruglary hem emreli erdi. Bozoglan hanyň ýene iki gyz dogany-da bar erdi: uly doganyny Aga bege berdi, kiçi doganyny Baba bege berdi.

Aradan bir ýyl ötenden soň Hudaý mähribanlyk edip, Aga bege bir ogul berdi. Aga beg Bozoglaný çagyryp:

– Ýegeniňize at goýuň! – diýdi.

Bozoglan han öz ýegenine at goýup bir söz diýdi:

Şükür eýlegil, zyýat etdi döwletiň,
Ady seniň, ogluň Ýusup beg bolsun.
Dünýäde mydaryň, güýjüň, kuwwatyň,
Ady seniň, ogluň Ýusup beg bolsun.

Könlüň halys eken, tapdyň myrady,
Gün-günden köp bolar elbetde şady,
Tälim bersin är, pirleriň ussady,
Ady seniň, ogluň Ýusup beg bolsun.

Ata çykyp gezsini seýri-sahrada,
Hup berna görünsin ýakyna-ýada,
Ryzky giňden gelsin, ömri zyýada,
Ady seniň, ogluň Ýusup beg bolsun.

Hemişe görünsin dost gözüne doly,
Şikara çykanda açylsyn ýoly,
Muhammet hadysy, mujdehit goly,
Ady seniň. ogluň Ýusup beg bolsun.

Bozoglan han arzyn aýdar söz bilen,
Söweş eder elli bilen, yüz bilen
Aw awlasyn depe bilen düz bilen,
Ady seniň. ogluň Ýusup beg bolsun.

Elkyssa, andan soň Aga beg toý tomaşalar berip, heňňamlar gurup, Bozoglan hana dürli-dümen serpaýlar berdi.

Andan soň baş ýyl ötüp, Baba bege hem öz adaglysyny alyp berdiler. Bir ýyldan soň ýene Huda mähribanlyk kylyp, muňa hem bir ogul berdi. Bu hem Bozoglan hany getirip:

– Ýegeniňize at goýuň!-diýdi.

Bozoglan han onuň hem oglunyň ýüzünü açyp, zyýarat kylyp, gazal okyp, at goýar boldy:

Baba wezir, seniň ogluň,
Ady Ahmet mürze bolsun.
Dökülsin dal gerdenine,
Käkileri berna bolsun.

Nagma kärli, şirin sözli,
Egri gaşly, ahu gözli,
Köňli halys, güler ýüzli,
Ýalaplary hemra bolsun.

Tagty eýwandan orunly,
Müşki zagpyran burunly,
Uzyn, uja, giň ýagrynly,
Kamatlary ragna bolsun.

Ýüz müň elwan häsiýetli,
Meýdanda Rüstem sypatly,
Hemişe ýagşy niýetli,
Ýagşylykda تنها bolsun.

Çagyryp bir belent daga,
Köňlüni ja-be-ja kyldyň!

Elkyssa, andan soň Ýusup beg on dört ýaşıga girdi. Şol wagtda Aga beg ajal şerabyn içip, öldi. Baba beg ýaş bolup, döwran surer erdi.

Elkyssa, Ahmet beg hem ýedi ýaşıga girdi, at mündi, aw awlap gezer erdi. Ikewleri hem zyýada hasyptämiz boldular. Ýolbars sypatly pälwan, böri sypatly bahadyr boldular. Ýusup beg Salyr gazan sypatly alp gurardy. Aşy-nany köp berenden

soň, ýanynda ýagşy ýigit köpeldi. Her haýsysynyň baş münň öýlünden on münň öýli ilaty bar erdi. Yspyhan ýurdunyň ýigitleri uruşbazlykda, gökböribazlykda, batyrlykda, serferazlykda kaýyl galdylar. Özleri beg ogly erdiler. At-ýarag, esbaplary we serpaýlary ýigitlerine zyýada köp berer erdiler. Bozoglan hanyň ýigitleri bara-bara Ýusup begiň hyzmatynda boluberdiler. Şanyň işiginde hyzmatda adamlary azalyberdi.

Bir gün bir serkerde baryp, Bozoglan hana arz kyldy:

– Eý, şahy-älem! Ýegenleriňiziň wagdasy we owazasy belent bolup, äleme ýaýlypdyr – diýdi.

Bu söz patyşanyň köňlüne makul boldy. Mürzesige buýurdy kim:

– «Akylga ýşarat, akmaga kötek» turur. Bu iki oglan ýurtga ne dahyly bar, gitsinler! – diýip, nama ýazdyryp, bir ilçä iberdi. Ol hatynyň mazmuny bu turur:

Bir şäherde iki soltan ne işlä,
Piteçilik artyp, zyýan bolarmyş.
Meşede yurt almaz bir nice guşlar,
Garga, guzgun, zag hem şabaz bolarmyş.

Ne dahyly bardyr munda iki oglan,
Yspyhandan göçüp gitsin şul zaman,
Bizler bilen duşman bolar biguman,
Tilki, şagallar hem arslan bolarmyş.

Ogry kallap barar ermiş taşyna,
Halyn bilip, toba kylsyn işine,
Köp söwdalar düşer anyň başyna,
Her ahyndan tygy burran bolarmyş.

Soltanetlik köşge eýwan mendedir,
Hyşty zerrin tagty-eýwan mendedir,
Yspynany nusbe jahan mendedir,
Kelbi zaty turup gaplaň bolarmyş.

Bozoglan diýr Ýusup bege peýamyn,
Ilçiden iberdim dogry kelimyn,
Görsün muny, tutsun ýoluň enjamyn,
Ýusup-Ahmet ýurda soltan bolarmyş.

Elkyssa, Ýusup beg bu namany okap görgeç, özüniň we ýigitleriň ýüzlerinden reňni öçüp galdy. Ýigitler aytdylar:

– Ärniň duşmany aýagynyň astyndan peýda bolar boldy. Biziň duşmanymyz Bozoglan han ekeni. Bizlerge jogap beriň, nama getiren ilçini öldürip, owlak dek çapyp taşlaýly! – diýdiler.

Ýusup beg ýigitleriň bir niçesiniň raýyny gaýtaryp, olara nesihatlar berip, bir nice söz aýdar boldy:

Nä ähl bilen söhbet gurmaň her ýerde,
Her kimsäge syrly halyn bildirer.
Köňlündäki syrny aytma namarda,
Duşmanlara sagu-solun bildirer.

Muhapbetsiz gulden ýagşydyr ýaprak,
Bibähra kimiýadan behräkdir toprak
Biakyl ýoldaşdan ýagşydyr taýak,
Agmalara ýörgen ýolun bildirer.

Nadanlary goýup bolmaz raýyna,
Özün bilmän salar gamyň çayyna,
Muhannesiň myhman barsa öýüne,
Kelbela dek üýrüp pälin bildirer.

Gurban olam mert ýigidiň bestine,
Atyn bakar gazat etmek kastyna,
Ýaman bilen barmaň duşman üstüne,
Gygyn pürker, ýaman dilin bildirer.

Ýusup beg diýer, şeýle boldy zamanlar,
Imdi bize bu ýurt haram, ýaranlar,
Öz halyny hergiz bilmez nadanlar,
Bir iş başlar her ne halyn bildirer.

Elkyssa, andan soň Ýusup bilen Ahmet on müň öýli ilatyny jem edip, Yspyham ýurdundan göçüp gitdiler.

Elkyssa, günlerde bir gün Ýusup beg bilen Ahmet begiň at-owazasy Ürgenç ýurduna gelip ýetdi. Emma Ürgenç ýurdunda baş şäher bar erdi. Her şäherde bir han bar erdi. Uly patyşasyna Äraly han diýer erdiler. Onuň özi Hywanyň

häkimidi. Ýene birine Nedir soltan diýer erdiler-Maňgyşlak häkimi erdi. Ýene birine Aral han diýer erdiler-Şabadyň häkimidi. Ýene birine Aý han diýer erdiler – Gazabadyň häkimi erdi. Ýene birine hem Gün han diýer erdiler-Hankanyň häkimi erdi. Bular Çingiz hanyň öwladlaryndan erdi.

Elgaraz, bular maslahatlar edip, dokuz tartuw, on bedew, at kümüş düzügi birle, ýene dokuz kenizek tylla ýüzügi birle, dokuz gul käkildar hünärmendi bilen, bir dokuz hebeşi, iki dokuz hindisi bilen bir dokuz hajyrga tylla ýükläp, şahana serpaýlar bilen Aý hany ilçä edip, Ýusup begiň ýanyna iberdiler. Aý han niçe mütdetler ýol geçip, katgy mynazyl kylyp, Sebzewar çeşmäniň başyna baryp düşdi. Aý han gelip, Ýusup beg, Ahmet beg bilen görüşüp, döwlet zyýada dogasyny okap otyrды. Ondan soň Aý han tartuwlaryny hem getiren namasyny çykaryp, emreliniň bu ýaş beglerige uzatdy. Ýusup beg haty okap gördi, onuň mazmuny şu erdi:

Her gadam basany didäm üstüne,
Yspyhandan gelen begler gelsinler.
Janym pida bolsun kaddy bestine,
Emreliden gelen begler gelsinler.

Nowazyşlar bilen agzar kylaýyn,
Gije-gündiz hyzmatynda bolaýyn,
Ýurdumyň ýaryny bölüp bereýin,
Zaty ulug begzadalar gelsinler.

Olar bilen hoş ötürgeý wagtymy,
Birle göreý perzent kylyp ragtymy,
Ogul kylyp, oňa bereý tagtymy,
Şir endamly azadalar gelsinler,

Etegi öl bolup gözüm sylyna,
Hujran ody bilen bagrym diline,
Edtifat eýleýip Ürgenç iline,
Owazaly dildadalar gelsinler.

Äraly han aýdar, arzym şul erer,
Gadam goýsa, meniň synam ýol erer,

Özüm başlyk, ilim-halkym gül erer,
Yspyhany begzadalar gelsinler.

Elkyssa, andan soň Ýusup begiň wagty zyýada hoş bolup,
Ahmet begiň ýanyna gelip:

– Begler begi bize engam ibermiş! – diýip, bir gazal okady:

Gulak salyp eşit, Ahmedim, janym,
Begler begi bize peýam ibermiş.
Horezminiň adalatly soltany,
Ýagşy sözler bilen salam ibermiş.

Ady Aý han, Äraly han gardaşy,
Gün hanyň dogany hem emekdeşi,
Ikimize getiripdir peşgeşi,
Mähribanlyk edip, engam ibermiş.

Dokuz tartuw bilen on bedew aty,
Baş möhür basylgy iberen haty,
Almaz gylyç bilen zerrin halaty,
Ikimize beýle emgan ibermiş.

Her bendäge Huda bolsa mähriban,
Kanda barsa har bolmaz ol, biguman,
Ürgenjiň ýurdundan bize baş soltan,
Syfaryşlar edip, salam ibermiş.

Ýusup beg diýer, bu döwranlar ganymat.
Ýene geldi bize eýýämi-döwlet,
Ahmet hanym, beriň bize maslahat
– Gelsinler! – diýip, ýene peýam ibermiş.

Elkyssa, ondan soň Ahmet beg aýtdy:

– Ýusup aga, on mün öýli iletymyz bar. Uly-kiçi iletymyz
bilen maslahat ediň! «Geňeşli don gysga bolmaz» diýenleridir!
– diýip, birniçe ýerden tymsallar getirip, Ýusup agasyna garap,
Ahmet beg bir ebýat okady:

Ýusup aga, ömrüň bolar zyýada.
Agysyny aga bilen ýigidiň.

Nesibesi zyýat bolar dünýäde,
Ulularyň pendin alan ýigidiň.

Ady Äraly han, özi welidir,
Eger bilseň, çiltelenleriň biridir,
Çingiz han öwladý, zaty uludyr,
Olaryň aslyny bilen ýigidiň.

Maslahatly işiň kemaly bardyr,
Eda bolmaz, bagt ykbaly bardyr,
Tiz gelen döwletiň zowaly bardyr,
Bihuda men-menlik kylan ýigidiň.

Olar ýaly soltan ýokdur dünýäde,
Nazar salsa, her kim ýeter myrada,
Gün-günden döwleti bolar zyýada,
Soltanlar dogasyn alan ýigidiň.

Maslahatsyz bolmaz dünýäniň käri,
Ýygdyryň her ýerde ilatyň bary,
Iman hemra bolar taňla magşary,
Iliniň gadryny bilen ýigidiň.

Ygtybar etmese uşbu dünýäni,
Bir gün öter, ýokdur onuň gumany,
Ahmet beg diýer,
hiç bir bolmaz zyýany,
Işi ýagşy bilip, kylan ýigidiň.

Elkyssa, andan soň Ýusup beg ilatyna jar çekdirip, on mün
öýli halkyny bir ýere jem edip, Äraly hanyň iberen
tartuwlaryny görkezip, namanyň mazmunyny beýan edip, bir
muhammes okady:

Owwala ol bir Hudaýym mähriban bolmuş maňa,
Ürgenjiň ol hanlaryndan namalar gelmiş maňa
Dokuz dürli tartuw alyp, Aý han gelmiş maňa,
Jamaýe zerrin bile täji göwher gelmiş maňa,
Din Horezmin şähriden mundak habar gelmiş maňa.

Bir rakam kylmyş ki, bizlarni syfaryş eýleban,
Mähribanlyklar dilini hem setaýyş eýleban
Bagty ykbalym meni bul gün kuşaýyş eýleban,
Namaýe enşa ibermiş köp nowazyş eýleban,
Bende Rumi botaýy zerrin kemer gelmiş maňa.

«Biziň bilen hemneşin bolsun» diýip, eý dostlar!
«Hyzmatyny bizlere kysyn» diýip, eý dostlar!
«Bu syparyş namany görsün» diýip, eý dostlar!
«Şährimizge azm edip gelsin» diýip, eý dostlap!
On bedew tylla eýerli on hajyr gelmiş maňa.

Hak tagala her kişige berse ençe gurbyýet,
Ýagşylarnyň söhbetide kim eter ol terbiýet,
Gendelerge hemneşin boljak ýene hem aryýet,
Ketde-kiçi jem bolup, bizge beriňler maslahat,
Din Horezmin şährinden şun dek habar gelmiş maňa.

Kadyr Alla beg Ýusupga özi kylsa döwleti,
Bizge engam etdi ýagşy ady zerrin talgaty,
Her kişige ýetmez ermiş patyşalar hyzmaty,
Magsady aglaga elter ýagşylarnyň söhbeti,
Din Horezmin şährinden şun dek habar gelmişmaňa.

Elkyssa, andan soň ýemreli halky serferas we hoşwagt
bolup aýtdylar:

– Baranyňyz ýagşy bolar. Siziň döwletiňizden tamam
ilatyňyz rahatda bolar-diýdiler.

Andan soň Ýusup beg Aý hana bisýar köp engamlar berip,
ýagşy serpaýlar edip:

– Siz häzir gaýdyň! Enşalla, bir hepde ötenden soň, biz
hem ýzyňyzdan bararmyz – diýip, wada berip, ilçini ýola
salyp, uzadyp, bir söz diýdi:

Aý han soltan, kylyň munda eradat,
Meniň munda bir hepdelik işim bar,
Habar bermän gitsem kylar şikaýat,
Geňeşeyin,
halkym bilen hyşym bar.

Ilatymyň barçasyny göndereý,
Talapkäre ýagşy atlar mündürey,
Uly-kiçi hemmesini dyndaraý,
Alyp barly deňim bilen duşum bar.

Şikaýat etmesin ýene birisi,
Jemi bilsin juwan bile garrysy,
Yspyhanly eýmir ilniň barysy,
Göçüp gelen on mün öýli kişim bar.

Ilatyma ança kylaý maslahat,
Bizlerden gelmesin köňlüne betgat,
Özüm birle bile barar han Ahmet,
Hyzmat kylaý ýeke ýalňyz başym bar.

Ýusup beg diýer, Kábäm atam göreýin,
Ganymatdyr dogasyny alaýyn,
Hepdeden soň arkaňyzdan baraýyn,
Bendedir men, ejazatda hoşum bar.

Elkyssa, Ýusup beg eýmir ilniň kethudalary bilen birigip,
Aý hanga jogap berip erdi. Aý han niçe mütdetler ýol ýöräp,
Ürgenç ýurduna gelip ýetdi. Ol tizden Äraly hanyň görnüşine
bardy. Äraly han sorady:

– Ýemreliniň begzadalary niçik ýigitler ekenler.

Erse, Aý han ýemreli ýigitlerini taryp edip, gazal bilen bir
söz aýtdy:

Hup beg ogly ýemreliniň şazady,
Sahawat babynda Hatamça bardyr,
Merdi meýdan ähliň, belki, ustady,
Şejagat babynda Rüstemçe bardyr.

Bir şahynşa erer şahy-Keşwer dek,
Aşyr beg serdary diw-ul-asyr dek,
Syýasat babynda Rummy Kaýsar dek,
Adalat babynda Omarça bardyr.

Hiç kemsidip bolmaz beglik babynda,
Hiç kemlik görmedim her esbabynda,

Münen aty aýny çapar tabynda,
Kuýan dek çapyşy jerençe bardyr

Günde niçe hazynasy açylar,
Gazat bile daýym ömri geçiler,
Magrypet eýlese, dürler saçylar,
Suhanwer babynda Apbaşça bardyr

Ýigitleri hemme zerrin halatly,
Uruş meýdanynda Rüstem sypatly,
Pakyr, misginlere mähri şefgatly,
Kimni ýagşy diýseň, ol şonça bardyr.

Ýüzi nurly, dili zikri senaly,
Hoş cylykly, mürrwwetli, wepaly,
Her sözi şekerden, belki, mazaly,
Rowaýaty Sülük işança bardyr.

Hepdeden soň munda kylar eradat,
Olar üçin kylsaň zerrin ymarat,
Kadyr möwlam kylar bizi keramat,
Biri şirdir, biri peleňçe bardyr.

Iki soltan bir-birine muwapyk,
Hudaýym ýaratmyş döwlete laýyk,
Aý han aýdar, görüp geldim, halaýyk!
Eşitgenden ýüz-müň diýgençe bardyr.

Elkyssa, andan soň Äraly han Aý handan bu sözlerni eşidip, iki sany zernigar myhmanhana düzetdirip, içine päkize edip goýdy. Bur hapde ötenden soň, Ýusup begi Ahmed beg, Aşyr beg serdar kyrk ýigidi bilen Margirni oýnadyp, Ürgenç ýurduga gelip ýetdi. Äraly han tamam begleri we halky bilen bularyň aldyndan pişwaz çykyp, yzzat we ekram bilen zyýaratlaşdylar. Yusup begiň goltugyndan söýäp, getirip, şahlyk tagtyga çykmagy yşaratlar edip, bir söz aýtdy:

Hoş gelip sen, baş üstüne, ezizim,
Täji tagtym saňa bolsun, Ýusup jan!

Seriňe döneyin sahyp tämizim,
Maly-mülküm saňa bolsun, Ýusup jan!

Bereý saňa hökümetim baryny,
Tenha kylaý din Horezmin şährini,
Kylgyn, balam, daýym Ürgenç bährini,
Saňa janym pida bolsun, Ýusup jan

Tirkeşdirip niçe ýagşy begleri,
Agzy gunça, husny täze gülleri,
Seýran edip, murguzarly kölleri,
Şuňkar bahryn salyp awla Ýusup jan!

Saňa bereý bu gün tagty rowanym,
Her sözüňe pida bolsun bu janym,
Söwer guzym, sen-sen meniň jahanym,
Huda saňa pena bolsun, Ýusup jan

Äraly diýr, azmy rahyň özüm men,
Gadam goýsaň, häki- paýyň özüm men
Gije-gündiz dogagöýüň özüm men,
Seniň ýaşyň uzak bolsun, Ýusup jan!

Elkyssa, andan soň Ýusup beg edep saklap, tagtyn üstüge çykmaý, pesge düşüp arkasyny tagta söýäp, döwletli- zyyada dogasyny okap oturdy. Emma türkmen begleri we aksakallary, Äraly hanyň öz sypaýylary aýdyşdylar:

– Bu türkmen begleri sähraýy ekenler. Olar özlerine edilen yzzaty laýyk görmediler!-diýip, şikaýat kyldylar. Ol wagt Ýusup beg sypaýylara garap, bir niçe yerlerden tymsallar getirip, bir söz aýdar boldy:

Umaralar ekabyrlar!
Halyny bilen ýagşydyr.
Patyşalaryň ýoly ulug
Yzzatyn kylan ýagşydyr.

Her kim ýörse ýolun bilip,
Gitmez aýagy taýylyp

Patyşalara hyzmat kylyp,
Engamyn alan ýagşydyr.

Patyşalaryň goly belli,
Sapar kylsa, ýoly belli
Ter açylan güli belli,
Seýrana kylan ýagşydyr.

Ýigit diýen jöwher bolar
Hyzmat kylyp, nöker bolar
Patşa halky göwher bolar,
Etagat kylan ýagşydyr.

Şahynşalar bir şäherde,
Çarwadarlar gezer çölde,
Patşa diýen nazarkerde,
Dogasyn alan ýagşydyr.

Biedebiň jay nardyr
Edep bilmegen bikärdir,
Patşalarga çilten ýardyr,
Etagat kylan ýagşydyr.

Ýusup beg diýir, eý, ýaranlar!
Meni hergiz aýp etmänler,
Eşidiň, begler-soltanlar,
Halyny bilen ýagşydyr.

Elkyssa, andan soň Ýusup begiň bu sözüge tamam berler kaýyl bolup, towazzyg bilen oturdylar. Andan soň Äraly hanyň bir gyzy bar erdi: hoş surat, näzik beden, päkize huýi dilruba, mähweş bir fahry jahan, gunça dahan, nury aýan, mürçe miýan, kaddy ziba, lebi humra, gezi şahla, ýüzi anwar, mahy peýker, günçaýe ter, käkili zer, zülpi sünbül, awudy anbar, müşki zagfar, ýañaklaryna däne-däne hal goýulgan bir näzenin dilruba erdi. Onuň adyga Gülhatyja peri diýer erdiler. Any Äraly han Ýusup bege nika kylyp berdi. Ýusup beg şol wagt Aşyr beg serdara bakyp, toýluk derkarlaryny beýan edip, bir söz aýdar boldy:

Aşyr beg serdarym, çün berkararym,
Ýüz müň altyn toýluk esbap gerekdir!
Çelpekden ýüklensin ýedi ýüz nerim,
Nika gatlamasy kyrk gap gerekdir!

Dokuz gün saçyňlar tylla, zerini,
Sylaň mahbuplaryň täze, terini,
Getirseňiz Gülhatyja perini,
Ýüzüne sepmäge gulap gerekdir.

Halaýyk mest bolup, şeraplar içsin,
Perizatlar atlaz, kemhalar biçsin,
Ýigitler aldynda okkesme keçsin,
Heňnamalar bilen kybap gerekdir.

Sazandalar dokuz dürli saz etsin,
Oýun bilen gyş günlerin ýaz etsin,
Perizatlar göz ujundan nâz etsin,
Her sözüne ýüz müň jowap gerekdir.

Ýusup beg diýer, söz babyny açmaga,
Nâzli ýaryň billerinden guçmaga,
Gülhatyja bilen şerap içmäge,
Altyn käse bilen şerap gerekdir.

Elkyssa, andan soň Ýusup begiň aýtganlaryny Aşyr beg serdar goýman tapyp goýdy. Ondan soň el aýakly ak maýanyň üstüne altyndan kejebe gurap, Aşyr beg serdar bilen Ahmet begi baş edip, Äraly hanyň köşgüne tarap iberdiler. Aşyr beg serdar, Ahmet beg, kyrk ýigit bilen ak maýany alyp gitdiler. Äraly han bulary dokuz gat düşelen kemhanyň, üstünde oturdyp, bir sagatda iki dokuz dürli tagam darddylar. Ondan soň Äraly han buýurdy, kim Ahmet bege, Aşyr beg serdara we olaryň ýigitlerine ýagşy şahana halat we serpaýlar geýdirlsinler. Derhal Äraly hanyň aýdyşy ýaly Ahmet bege, Aşyr beg serdara ýagşy serpaýlary baş-aýak salyp syladylar, kyrk ýigidiň her haýsyna bir ýagşy don berdiler. Şundan soň elli iner, altmyş maýaga Gülhatyjanyň jahazyny ýükläp, onuň daşyndan kyrk hajyr tylla berip, ýanyna hem üç ýüz altmyş kenizek goşup, jaňnyrdadyp ugratdylar.

Ahmet beg agasy Ýusup begiň gelnini kejebeden düşürip
durka wagty zyýada hoş bolup, tylla dutaryny goluna alyp,
bir söz aýtdy:

Şükür hakyň dergähine,
Berlere döwran gelendir.
Gezer köňül hoşgähine,
Saz-u-söhbət kân gelendir.

Kyrk ýigit tapar deň-duşun,
Öwrener meýdan söweşin,
Namart, ganymlaryň läşin,
Çaşyrga meýdan gelendir.

Tutuň toýy, tomaşany,
Çagyryň öýleri, hany,
Sansyz söhbetli döwrany,
Sürmek üçin kân gelendir.

At çapyň meýdan üstüne,
Ýöräliň ganym kasdyna,
Perizatlar peywestine
Lagly, jöwher kân gelendir.

Şerap içip gana-gana,
Yşk oduna ýana-ýana,
Ýar ýüzünde däne-däne,
Zülpi perişan gelendir.

Arslan awuny gapmaga,
Hasyl myradyn tapmaga,
Begler, gökböri çapmaga,
Bir ajap meýdan gelendir.

Gezerler dag-u-daşyny,
Söwdaýa salyp başyny,
Ahmet begiň söweşini
Görmäge il kân gelendir.

Elkyssa, andan soň Ahmet beg baş bolup, baryp ak maýany çökerip onuň üstünden altyn keжебäni göterip düşürdiler. Altmyş dört başly, alty ganat ak öý durupdyr, uklarynyň barysyna nukra gaplanan, tärimleri sim bilen bentlenen, altyndan bosaga, kümüşden kiltli, süňni ergenegi arçadan, zynjyr bendi kümüşden bolan bu ak öýüň içinde düşelen dokuz gat çymylganyň üstüne kenizekler berdar-berdar bilen Gülhatyjany göterip goýdular. Gülhatyja mysaly çägäniň üstüne teňňe taşlanan ýaly gömülip gitdi. Andan soň Ýusup beg aheste-aheste gadam basyp, dokuz käsege gant, hesel dolduryp, dokuz kenizege göterdip, ýene dokuz legenge şähti şekerni dolduryp, ony-da dokuz kenizege ýükläp, on sekiz kenizegiň aldyga düşüp, assa-assa ýöräp baryp Gülhatyja peri bilen şarpa-da şarpa gujaklaşyp, görüşip ötägitdi. Andan soň Ýusup beg mesti biygtyýar bolup, Gülhatyja periniň ýüzüne bakyp, ýuka leblerinden posalar alyp, mesti biygtyýar bolup, onuň husny jemalyna kaýyl galyp, şu ýerde bir ebyat okady:

Eý, ýörişi ziba kölde sonadan,
Paýandazly ýörer ýollaryň seniň.
Gadyr gijesinde dogduň eneden,
Şondan göýe boldy dilleriň seniň.

Saňa tapyp bolmaz asla bahana,
Hünji dişleriňe, gunça dahana,
Güleňde şugla biýr külli jahana,
Ýañacyňda jüre hallaryň seniň.

On dört ýaşar gyz-oglanyň, myrady,
Bagtynyň hoşlugy, köňlüniň şady,
Boýuň serwi diýsem, kaddyň şemşady,
Haý-haý, uzyn, näzik gollaryň seniň.

Sözüň lagly meýgun, sözüň serbeste,
Adyňy eşiden ýüz-müň höwesde,
Agzyň gunçalygy göýä ki piste,
Içinden ýasalmyş boýlaryň seniň.

Ýusup beg diýer, perim, gezseň näz bilen,
Döwran bilen, söhbet bilen, saz bilen,

Gaşlaryňa wesme bilen, haz bilen (!),
Reň berseň, ýaraşar gülleriniň seniň.

Elkyssa, andan soň Ýusup beg Gülhatyja peri bilen söhbetde durubersinler.

Äraly han, Horezmin diýen bir şäher bar erdi. Ýusup begi soňa beg kyldy. Ahmet begi Hezarasp diýen bir şäher bar erdi, oňa beg kyldy. Ondan soň Ýusup beg tagalla birle Ahmet begi, Nedir soltanyň bir gyzy bardy, adyna Adyna gyz diýer erdiler, oňa patyha bilen adagly edip goýdy. Ýlmy hikmetden habarly bolayly diýip, Ýusup beg özi Alow hoja işana gol berdi. Ahmet beg bolsa şyh Şerap işana gol berdi. Ikewleriniň-de zaty şerif pirleri bar erdi.

Ýusup beg bilen Ahmet begiň at we owazasy älem jahana, tagty pelege çykdy, maşrykdan magryba ýaýyldy.

Bu söz bu ýerde dursun.

Indi habary kimden al, Mosul şähriniň patyşasy Gözel şadan al!

Mosul diýen bir ýurt bardy, bu ýurda hem Ýusup beg bilen Ahmet begiň awazasy gelip ýetdi. Onuň gözel şa diýen patyşasy bardy, özi hem butparaz erdi. Onuň ýanynda üç ýüz altmyş serkerdesi bardy. Günlerde bir gün Gözel şa ýatyp, düşý gördi. Düşünde ol hazynasyna girip bir legen tyllany başyna göterip, çykyp barar erdi. Birden köçäniň iki ýanyndan iki ýolbars arryldap peýda boldy.

Olar derhal gelip dyrmaşdylar, iki öň gollaryny patyşanyň iki kibitlerine taşlap, mäkäm tarttdylar. Janyna wehim düşen patyşanyň aýaklary biri-birege çolaşyp ýykyldy, tyllalary ýere saçyldy, başy takraýyp açyldy, agzynyň içiden bolsa bir gara guş çykyp, perwaz kylyp uçup gitdi. Patyşa derhal bir ah tartdy, öz ahyna özi tisginip oýandy.

Gözel şa howsala içide, tizden-tiz tamam umara, fazyl, kazy, hoja, molla, ahun, naýyp, hökmalarny ýygyp, öz gören düşüniň tagbyrny bile-bilmedi. Hiç kimden jogap bolmady, jemy halayyk sukutda galdy.

Şol halatda bir saraýban turup, patyşaga arz etdi aýtdy:

– Eý, soltany kyblaýy älem. Tylla saraýa bir kafla başy Çynma-çyn şäherinden gelip düşdi. Onuň üç düýe ýüki kitaplary bar, özi hem musulman, hikmetden habardar, ýagşy

adamdyr. Ady hem Babagammarydyr. Siziň düşüňiziň tagbyrny, megerem, şol adam tapar!-diýdi.

Gözel şa derrew adamlara buýurdy:

– Babagammary goýmaý, tiz, bu ýana alyp gelin!

Derrew ýasawullar mundan baryp, berdar-berdar bilen Babagammary göterip alyp geldiler.

Gözel şa tizden Babagammary özi göterip, tagtyna çykaryp, özi bolsa pestde durup, gazal bilen öz düşüni beýan edip, bir söz diýdi:

Ýatyp erdim tagt üstünde şul gije,
Iki ýandan iki ýolbars geldiler.
Janyma kast edip meniň bir nije,
Wagşet bilen degre-daşym aldylar.

Nagra tartyp maňa garap topuldy,
Zarbasyndan kamatlarym бүкүldi,
Başymdan legenim ýere döküldi
Gol göterip maňa çaňňal saldylar.

Any görgeç syçrap turdum ýerimden,
Hikmetden sen habar algyn halymdan,
Bir gara guş uçupçykdy serimden,
Perwaz edip köp aýlanyp durdular.

Ol şiri kelandyr bir hala düşüp,
Ýüregim her sagat gaýnaýyp, joşup,
Sag-u-soldan leşger geldi ýetişip,
Ilatym özüme duşman boldular.

Gözel şa diýer, mende takat galmady,
Görgeç any haby-rahat galmady,
Sordum, uly-kiçi, hiç kim bilmedi,
«Hoş tagbir» diýp, sizi habar berdiler.

Elkyssa, andan soň Babagammarm baryp, Gözel şanyň tagtynyň üstünde oturyp, tesbihini goluna alyp, otuz üçden ýüz tesbihni sanap, Gözel şanyň düşüniň tagbaryny beýan edip, bir söz aýdar boldy:

Gözel şahym, düýşün beýan eýleşem,
Ýusup alar şähriň-gören ahwalyň.
Pähm eýleýip, dogrusyndan söýleşem,
Ýusup alar şähriň-gören ahwalyň.

Gören düýşün saňa derdi elemdir,
Şa ezit, eşidiň, uşbu kelandyr,
Iki ýolbars-Ýusup-Ahmet balamdyr,
Ýusup alar şähriň-gören ahwalyň.

Göteren legeniň - hanymanyňdyr,
Ýerlere saçylan-gyzyl ganyňdyr,
Başyndan gozgalan - ruhu-janyňdyr
Ýusup alar şähriň-gören ahwalyň.

Eden işi daýym, paryz, sünnetdir,
Her bir aýdan sözi jana minnetdir,
Musulmandyr, an hazrata ymmatdyr,
Ýusup alar şähriň-gören ahwalyň.

Horezminde bardyr beg Ýusup atly,
Saz bilen söhbetli, aýşy aşratly,
Dýüşünde bolandyr ýolbars sypatly,
Ýusup alar şähriň-gören ahwalyň.

Köp azaplar kylar seniň özüňe,
Gurguşynlar guýar iki gözüňe,
Künde urup, bogak salar dyzyňa,
Ýusup alar şähriň-gören ahwalyň.

Hanymanyň alow goýup, köýdürüp,
Köçeleriň ölük bilen dolduryp,
Burnuň kesip, özüňize ýýdirip,
Ýusup alar şähriň-gören ahwalyň.

Ne sebäpden, şahym, reňniň agardy?
Asmandan dört kitap Taňry iberdi,
Alynyň şägirdi Babagammardy,
Ýusup alar şähriň-gören ahwalyň.

Elkyssa, andan soň Gözel şa dergazap bolup, ajygy gelip, Babagammary zyndana buýurdy. Ýasawullar Babagammaryň sakgalyndan tutup, ýeňsesine sekiz muşt urup, gülç-ä-gülç bilen Hemze gyzylbaşyň menziline ýetdiler.

Habary kimden al, Hemze gyzylbaşdan al!

Hemze gyzylbaş uly çäş wagtynda on dört gara goýny soýduryp, ýagyny ýalap, göştüni iýip çorbasyny dört gultda içüp, gägirmän, ýüregi bulanman, ýarym-ýalta nahar edinip otyrды. Ýasawullar:

– How zyndanbany!-diýip gygyrdylar.

Bularyň owazyn eşidip, Hemze syçyrap ýerinden turdy, bir arçyndy, mysaly gök gübürdäp, dag ýykylan ýaly boldy. Onuň altmyş dört goýnuň derisinden bolan bir possuny bardy, ony egnine geýdi. Yigirmi bir goýnuň derisinden bolan bir telpegi bardy, ony başyna geýdi. Iki ýüz yigirmi bir gez keşmiri potasy bardy, ony biline bir çalyp düwdi. Otuz iki gez reňbereň hasasy bardy, ony goluna alyp, Babagammaryň ýanyna bardy. Babagammar ony görüp, Hudaga töwekgellik kylyp durdy. Hemze mirşep ony bir golunyň, uýy bilen göterip alyp, zyndanyň düýbüne goýdy. Babagammar zyndanyň içinde täk bir özi galyp, gollaryny göterip, Hudaýa nalyş edip, bir mynajat okady:

Ah, netey çah içinde mübtela kyldy pelek,

.
.

Ötgen ömrüm külpetin gamda eda kyldy pelek,
Bikes-u-bimütekke (!) hem binowa kyldy pelek.

Owwala uşbu jahanda gezmegeýdim käşki,
Ýüz gam-u-gussa bilen galmagaýdym käşki,
Külpet –u-derd-u-elemni görmegeýdim käşki
Butparaz şahnyň düýşüni ýormagaýdym käşki,
Bikes-u-bimütekke hem binowa kyldy pelek.

Men niçik uftada oldum, eý, Hudaýym, şul zaman
Ýüz gam-u-hijran bilen boldy maňa ahyr zaman,
Bisähet gün sapar kyldym men Mosulga nägehan
Ne peläket basdy zyndanga maňa boldy mekan,

Şah erdim häkisar-u-hem geda kyldy pelek.
Gammary biçäräge hakdan ejazat bolmasa,
Ol resuly Allahdan maña şefagat bolmasa,
Ol Abu Bekir, Omar, Osmandan keramat bolmasa,
Ýa, meger, şiri Hudadan bir enaýat bolmasa,
Hasta janynga mün, ýüz mün jepa kyldy pelek.

Elkyssa, andan soň Babagammaryň bu ah we zaryny bu zyndanyň içinde eşiden kim, diňlän kim. Onuň halyndan habar alan hiç kimerse tapylmady. Garry baba Hudaga sygynmak bilen, zyndanyň içide öz-özi bilen söhbetler kylyp, gumra bolup galyberdi.

Indi habary kimden al, Gözel şadan al!

Andan soň Gözel şa iletyna jar çekdirdi, bir ýere jem edip ýygnady, aýtdy:

– Her kim Ýusup bilen Ahmedi baglap getirse, öz başyna bir ýurt bereýin, on bir hazynamyň bolsa baryny bereýin, päkize gyzymy berip özüni özümge kiýew kylaýyn!-diýip, sypaýylaryna tarap, bir söz diýdi:

Ýedi yklym şährimiň ýaryn bereýin,
Kim getirse Ýusup bilen Ahmedi.
On bir hazynamyň baryn bereýin,
Kim getirse Ýusup bilen Ahmedi.

Gezsin bu dünýäde köňül hoşuna,
Belent perwaz bolsun deňi-duşuna,
Tylla jyga gysdyraýyn başyna,
Kim getirse Ýusup bilen Ahmedi.

Märekede guran sözüm bereýin,
Hem-de altyn-kümüş, sazým bereýin,
Dört yüz keniz bilen gyzým bereýin,
Kim getirse Ýusup bilen Ahmedi.

Dokuz gul bereýin kümüş galpakly,
Hemme zerrin kākildarly, gulpakly,
Dokuz bedew bereý tylla jybdakly,
Kim getirse Ýusup bilen Ahmedi.

Gözel şa diýir, men bir esbap tutaýyn,
Myrat bilen maksadyma ýeteýin,
Ölinçä özüme mährem edeýin,
Kim getirse Ýusup bilen Ahmedi.

Elkyssa, andan soň hiç kimden ses çykmady, hiç kim talap kылmady. Bu işe amal etmäge döwtalap kişi tapylmady. Nägä, bir künjekde bir hebeşi gul bar erdi. Ol lebleri soýuk, gözi gök, ýüzi edil awulyk ýalan ýaly, aýýar bir bedrekdi. Ol turup, patyşaga tagzym etdi. Onuň adyna Mürzemmet diýer erdiler. Ony bir sabynpez sabyn bazaryndan iki ýarym şaýa alypdy. Şol bedrek:

– Bu hyzmaty men bitgerer men!-diýip, bir söz aýtdy:

Eger, şahym, wadaňyzda dursaňyz,
Hyzmat menden biter, guman bolmasyn.
Pynhan hazynanyň genjin berseňiz,
Köňülde hyýaly ýaman bolmasyn.

Nesip bolsa, barsam Ürgenç ýurduna,
Para-pişwet biýrin çahar gerdine,
Bawer etmän hergiz ah-u-serdine,
Köňlün, gubar bilen duman bolmasyn.

Gözel şahym, hyzmatyňy bitirin,
Seni myrat-maksadyňa ýetirin,
Lat miýesser etse, baglap getirin,
Sünňüniň zurýady aman bolmasyn.

Tutduň dört yüz kenizegiň adyny,
Tapdyň hyzmatkäriň, köňül şadyny,
Ýusubyň, Ahmediň asyl zadyny,
Biler men, patşahym, guman bolmasyn.

Mürzemmet diýir, barsam gerek ýol bilen,
Baglasam Ýusubyň golunal bilen,
Bent edip getirsem zebun hal bilen,
Şondan özge ahyrzaman bolmasyn.

Elkyssa, andan soň Mürzemmet aýtdy:

– Eý, patyşahym! Men ýyglap, sizden dilgir bolup barsam gerek, bir ýyl, iki ýyl mährem bolup hyzmat edip, içeriden ýene içeri syrry pynhanlaryny bilsem gerek, bildir mal kallap çolgap alyp gelsem gerek. Mundan ýazy gamlap baryp, Lat-Mynat miýesser etse, gollaryny baglap getirsem gerek! – diýdi.

Anda Gözel şa aýtdy:

– Her bilgeniňçe kylgyl, arydyňga suhum!-diýdi, jogap berip goýberdi.

Mürzemmet esbaplaryny geýip, ýaraglaryny baglap, enjamyny tutdy. Gözel şänyň Padypaýa diýen bir ýorga bedew loturak aty bar erdi, bir aýlyk ýolny üç günde alar erdi. Mürzemmet şol bedewni münüp, egnine sowut, başyna galkan tutup, çykyp ýöriberdi. Mosul bilen Ürgenjiň arasy ýedi aýlyk ýol bolup, arasynda ýedi dag bardy. Mürzemmet şol ýedi aýlyk ýoly ýigrimi günde alyp ötdi.

Mürzemmet Ürgenç ýurduna ýetişip, Ýusup bilen Ahmet begi gördi, zyýaratlaşyp, döwleti zyýada dogasyny okyp oturdy.

Elkyssa, Ýusup beg we Ahmet beg Mürzemmet bilen görüp görüşip oturdylar. Soňra Ýusup beg Mürzemmede garap aýtdy:

– Eý, ýigit, nireden gelip, nirä barýarsyň?-diýip, ahwal pursanlyk birle bir söz aýtdy:

Alys ýerden ýollar ýörip,
Beg ýigit, kandaý geler sen?
El aýakly ýorga münüp,
Beg ýigit, kandaý geler sen?

Sagdan ötüp soldan aşyp,
Otuz iki kölden aşyp,
Ýedi aýlyk ýoldan aşyp,
Beg ýigit, kandaý geler sen?

Arap ata altyn artyp,
Ýedi dagyň bagryn ýyrtyp,
Gije ýörüp, şöwür tartyp,
Beg ýigit, kandaý geler sen?

Gezer sen köňül şadyňa,
Ylym öwredip ussadyňa,
Näme diýerler adyňa?
Beg ýigit, kandaý geler sen?

Aglanlary gülen diýme,
Söz jaýyna salan diýme,
Beg Ýusuba ýalan diýme,
Beg ýigit, kandaý geler sen?

Elkyssa, andan soň Mürzemmet gul hem Ýusup bege
özünüň kimdigini gazal bilen jogap berip, bir söz diýdi:

Beglerim, adyň eşidip,
Gelerem Mosul şährinden.
Saňa mynasyp iş edip,
Gelerem Mosul şährinden.

Şahymyza Gözel diýrdi,
Niçe döwranlary sürdi,
Bir gije ýatyp düşý gördi,
Gelerem Mosul şährinden.

Tagbyryn hiç kim bilmedi,
Myrady hasyl bolmady,
Tebgy hiç kimni almady,
Gelerem Mosul şährinden.

Leşgerine gazap etdi,
Her haýsy bir ýana gitdi,
Nesibäm şul ýere tartdy
Gelerem Mosul şährinden.

Düşdi başyma kyýamat,
Gutuldym sag-u-salamat,
Adyma diýrler Mürzemmet,
Gelerem Mosul şährinden.

Elkyssa, andan soň Mürzemmet aýtdy:

– Eý Ýusup beg, men Mosul şährinden geler men. Men
Gözel şanyň hyzmatçysydym, hazynadarydym gözel şa
gijeleriň birinde ýatyp düşý gördi Düşýüniň tagbyryny hiç

kimerse bile bilmedi. Onuň üç ýüz altmyş serkerdesi bar erdi. Gözel şa aýtdy:

– Eger siz şu düýşümnüň tagbyryny tapmasaňyz onda baryňyzy öldürer men! – diýip gazap etdi. Bagzy adamlar ondan gaçyp gutuldylar. Bagzylary ele düsüp öldüler. Men, ine sizi baş pena diýip geldim, – diýip, horkuldap aglaberdi.

Ýusup beg oňa aýtdy:

– Musulman bolgul! – diýdi.

Mürzemmet ýalandan kelemesini öwürüp, musulman boldy.

Ondan soň Ýusup beg aýtdy:

— Hoş gelipsiň! – diýip, Mürzemmede at-ýarag, esbaplar berdi. Ony özüne nöker kyldy.

Bedrek Murzemmetniň aýyar ýüzi juda yşnaklanyp gitdi...

Elkyssa, indi habary kimden al Bozoglan handan al!

Bozoglan han «Ýegenlerimi görüp geleýin» diýip, arzuw eder erdi. Ahyrda bir gün bir döwlethanyna öz döwletini tabşyryp, iki münň mähremi hem ýigitleri bilen niçe mütdet ýol ýöräp, Ürgenç welaýatyna ýakyn geldi. Hellewläp, Ürgenç baglary görüldi. Tizlikde sürüp, Ürgenç ýurdunyň çetinden gelip ýetdi. Bozoglany öz ýegenleri Ýusup begi we Ahmet begi görüp, köňli zýyada hoş boldy, döwleti zyýada dogasyny okyp oturdylar.

Töwerekdäki begler Bozoglan bilen görüşmäge geldiler. Olar hem döwleti zýyada dogasyny okyp oturdylar. Şol wagt Ýusup beg öz daýysyna garap:

– Hoş gelipsiňiz! – diýip bir ebýat okady:

Azyzym, biziň jaýlara,
Hoş gelip, sapa gelip siz!
Göz tutuň gaşy ýaýlara,
Hoş gelip, sapa gelip siz!

Görüň meniň aç gurtlarym,
Algır laçyn, bürgütlerim,
Seýran edip ýurtlarym,
Hoş gelip, sapa gelip siz!

Ter açylan güller bilen,
Saýraýan bilbiller bilen,

Süýji-süýji diller bilen,
Hoş gelip, sapa gelip siz!

Gelip siz wagty hoş bolup,
Sansyz döwrana duş bolup
Kyrk müň goşuna baş bolup,
Hoş gelip, sapa gelip siz!

Ýusup beg diýer tagasyna,
Başda tylla jygasyna,
Güýçli piriň dogasyna,
Hoş gelip, sapa gelip siz!

Elkyssa, andan soň Aşyr beg serdar ýanynyň kyrk ýigidi bilen gelip, Bozoglan han bilen güşdi. Bu gelen ýigitleriň arasyndan Mürzemmet bedrek hem gelip salam berdi. Bozoglan hanyň Mürzemmedi görüp, tamam endamy lerezede boldy. Bedrek Murzemmediň boýlary uzyn özi arryk, ýüzi gansyz, agaçdan ýasalan ýaly süňni ýeňil bir aýýar bedrekdi.

Elkyssa, Bozoglan Ýusuba Mürzemmedi kowmagy maslahat berýär. Emma Ýusup ony kowmaýar. Aradan birnäçe wagt geçenden soň Mürzemmet Ýusup bilen Ahmedi Mosul şäherine alyp gelýär. Şol ýurduň şasy olary zyndana taşlaýar zyndanda Babagammar bilen tanyşýar.

Günlerde bir gün Gözel şanyň bagşysy Gökjek şahyr bilen ýaryşyp, ony ýeňýär şeýlelekde Gözel şa olary zyndandan halas edip öz ýurduna ugradýar. Ýusup beg bilen Ahmet beg Horezme tarap ýola rowana boldular. Olar menzilme-menzil, salkynma-salkyn ýol ýöräp, ýedi aý diýenlerinde Ürgenç ýurduna gelip ýetdiler. Bütün tyllalary we getirilen genji – hazynany ilatlara paýlap berdiler.

Ýusup beg we Ahmet beg, öz sypaýylary we serkerdeleri bilen, külli Ürgenç ilatlary bilen haşara gelen hanlara, beglere we serdarlara we hemme beýleki ýigitlere rugsat berip, olary hormat bilen ýola saldylar.

Babagammar hem ýagşy bir günde Çyn-Maçyna gaýtmakçy bolup, Ýusup beg bilen Ahmet begiň huzuryna gelip ýetdi. Bular bilen allayarlaşyp, Babagammar şul ýerde bir muhammes okady:

Eý, gözümiň rōwşeni, serwi rowanym, jan balam!
Hem rafygym, munisim, aramy janym, jan balam!
Şan-u şōwket babyda şahy-jahanym, jan balam!
Ýusubym hem Ahmedim, sahypkyranym, jan balam!
Hoş gal, indi men gider men, mähribanym jan balam!

Çyn-Maçynyň ýurduda mülki diýarym bar edi,
Kowmy-gardaş, akraba hem gamguzarym bar edi,
Hyşty zerrin köşk-u-eýwan zernigärim bar edi,
Aşna, ülpet, gadyrdan-u-dost-u ýarym bar edi,
Hoş gal, indi men gider men, mähribanym jan balam!

Şum pelekniň gerdişiden boldum mekanymdan jyda,
Masewa boldum, neteý, jan-u jahanymdan jyda,
Mesgenim mülk-u-diýarym, aşıýanymdan jyda,
Andalyby binowa men gülistanymdan jyda,
Hoş gal, indi men gider men, mähribanym jan balam!

Arzy-halym aýdaýyn men, uzurhahym sen meniň
Hem sypa salary safdar patyşahym sen meniň,
Dürre naýybym, emirim, hoş, nigärim sen meniň,
Nury didäm muşfykym perýady ahym sen meniň
Hoş gal, indi men gider men, mähribanym jan balam!

Gammar-a, buçäre, ýyglap kyldy hakga ygtykat,
Başymyzdan gitdi gaýgy, geldi bizge şowky-şat,
Ol resul alla meni ymmat diýip kylgaýmy ýat,
Bir doga kyksam size, tä ömrüňiz bolgaý abat,
Hoş gal, indi men gider men, mähribanym jan balam!

Elkyssa, andan soň Ýusup beg we Ahmet beg töwerekdäki
ýaşulular bilen köp geňeşip oturdylar. Ahyrda Garagöz
hanymy olaryň öz raýyna garap, Babagammara uly toý tutup,
nikalap berdiler. Yusup beg we Ahmet beg bu toýnuň
möhletini ýedi gije-gündize çenli uzatdy.

Her ýerde oýunçy-pälwan bolsa çagyrdy, derbaz-u merbaz
bolsa çagyrdy, sazanda, göýende, şermende bolsa çagyrdy.
Ürgenjiň jemi illeri, ýedi ýaşardan yetmiş ýaşargaça bu toýa
döwet kylyndy.

Ahyrda toý sag-aman sowlyp, Babagammar Çyn-Maçyn ýurduna gitmekçi boldy. Ýusup beg we Ahmet beg oňa köp tartuwlar sowgat berip, Babagammary ýola saldylar.

Şol ýerde Ýusup beg Babagammara garap, bir söz aýdar boldy:

Ýedi ýyllap bile bolan,
Babam Gammar, hoş geldiňiz!
Ýezidinden aryn alan,
Babam Gammar, hoş geldiňiz!

Nesibe şeýle iş etdi,
Saňa yüz mün käýiş etdi,
Ahyr köňlüni hoş etdi,
Babam Gammar, hoş geldiňiz!

Uçrap ýezidiň göçüne,
Girdiňiz zyndan içine,
Gidersiňiz Çyn-Maçyna,
Babam Gammar, hoş geldiňiz!

Niçe gün döwran sürdüňiz,
Zowky sapalar gördüňiz,
Ýagşy-ýamany gördüňiz,
Babam Gammar, hoş geldiňiz!

Indi Çyn-Maçyn gitseňiz,
Ýusup-Ahmedi ýat etseňiz,
Menzili höwes etseňiz,
Babam Gammar, hoş geldiňiz!

Elkyssa andan soň Ýusup beg, Ahmet beg Babagammar bilen Garaöz hanymy Çyn-Maçyn ýurduga ugratdylar.

Ýusup beg, Ahmet beg, Gülhattyja peri, Anna gyz, hemmeleri, myrat-maksatlaryga ýetip, Hudaga şükür edip oturdylar. Ýusup begiň şu pursatda köňli joşup dost-ýara, il-uluslara garap, goluna tylla sazyny alyp, şatlyga dolup:

– Şükür, meniň hiç armanym galmady!-diýip, bir söz aýdar boldy:

Eý, oýunçy, gahba pelek,
Sende armanym galmady.
Ança wagt bolup heläk,
Sende armanym galmady.

Keşt eýledim dag-çölleri,
Kaýyl boldy barçalary,
Gaýçy gulak bedewleri,
Mündim, armanym galmady.

Men-menlikden bendi boldum,
Bu kemlikden häsiýet gördüm,
Çoh içinde ömrüm sürdüm,
Sürdüm, armanym galmady

Gaýta başdan tapdym myrat,
Müşgülimi kyldy kuşat,
Çahdan çykyp, boldum azat,
Boldum, armanym galmady

Doga kyldy Alow hoja,
Eýe boldum tagt-u-täje,
Yzymyzdan etdi Gökje,
Gyrdym, armanym galmady.

Binaýat leşger kylyp,
Her uruga nöker salyp,
Mosul şährin şun dek kylyp,
Aldym, armanym galmady

Syladym kowm-u-gardaşy,
Istedim daýym söweşi,
Kürti, gürji, gyzyldaşy,
Sürdüm, armanym galmady

Horezmde bezm-u-döwran,
Kaýyl galdy külli Eýran,
Owazymyz gitdi Tährin,
Gitdi, armanym galmady.

Şöwür çekip, dynman, gije,
At ýalyny guça-guça,
Bu janym oka-gylyja,
Tutdum, armanym galmady

Serdar bolup ýollar tusdum,
Ýezitleriň başyn kesdim,
Niçe şäherleri basdym,
Basdym, armanym galmady

Ýusup beg diýr, pirler ägä,
Penahymdyr şiri derga,
Wepasy ýok köne dünýä,
Sende armanym galmady.

«ÝUSUP-AHMET» DESSANY BARADA

Magrupynyň «Ýusup-Ahmet» dessanynda Bozoglan han taýpa-tiräniň, agyr ilin baştutany, takygy, Yspyhan ýurdunyň häkimi edilip görkezilýär. Tutuş dessan hem ol hakyda beýan bilen başlanýar. Bozoglan han häkimligi kime ynanjagyny bilmän, iki gyz doganyny öz ýakyn serkerdeleri Aga beg bilen Baba bege nikalap berip, şolardan kemala geljek çagalara umydygär garaşýar. Onuň bu matlaby döwrüniň anyk taryhy ýagdaýyndan, ýurdy dolandyrmakdaky nesile geçijilik düzgüninden habar berýär. Bozoglan hanyň islegine görä-de bolýar. Onuň ogly ýegenleri dünýä inýär. Olara Ýusup, Ahmet atlary dakylýar.

Ýusupdyr Ahmet at üstünde maşk edip, türgen bolup, uruş tilsimlerini ele alýarlar. Olar dürli sosial gatlaklaryň wekilleriniň çagalary bilen gatyşyp-garyşyp gidýarlar. Halkyň edim-gylymy, arzuw-islegini öwrenýärler.

Bu ýagdaýlar, adaty, dessanlarda gahramanlaryň taýýar şekile salnandygyny nazara alanynda, Magrupynyň Ýusupdyr Ahmediniň häsiýet taýdan kemala geliş prosesini aýratyn üns berendigini görkezýär.

Bozoglan han häkimligi ymtylýan mekir weziriň gepine gidip, ýigit ýeten ýegenlerine on mün öýli bilen Yspyhan ýurdundan kowup çykarýar.

Bozoglan hanyň ynanjaňlygyndan bir pursatda ýesirlik bilen peýdalanan wezir Ýusupdyr Ahmediniň şan-şöhratyny bütinleý bökdäp bilmeýär. Bu iki edermen ýigidiň at-awazasy dünýä dolup, Ürgenç ýurduna hem baryp ýeter. Ol ýeriň hany Äraly Ýusup bilen Ahmede çapardan hat ýollaýar. Hatda olaryň Ürgenç ýurduna göçüp gelmegi barada aýdylýar. Bu ýerde agzybirlik alynky orna geçýär. Eger türkmenler bitewi döwlete birikse, ykdysady taýdan hem, harby taýdan hem örän ähmiýatli boljakdygy belli zat. Bardy-geldi birleşmek ýola goýulmasa, hersi bir kelle bolup, aýry-aýry jelagaýlarda ýaşayan baş öýli türkmeni öňýeten garakçynyň urup-urdumyşlap, çapawullap gitjekdigine şübhe ýok.

Ürgenje göçüp barlandan soň Äraly hanyň Ýusup bilen Ahmedi galalara, ýagny welaýatlara han edip bellemegi – edermen ýigitlere daýanmagyň, olaryň tagallasy bilen ýurdy goramagyň alamaty.

Türkmeniň gudaçylyk gatnaşygy dessanda döwlet ähmiýetli meselä owrulýar. Äraly hanyň Hatyja atly gyzyny Ýusuba nikalap bermegi oturymly ýagdaýda ýaşalmagyna, hanlyklaryň birigmegine oňaly täsir edýär.

Pytraňny türkmenleriň birigip döwlet bolmak meselesini keseki ýurt basybalyjylary görüp bilmeýärler. Ilatyň güýjüni bölüp, özüni gul etmegiň ýurduny tozdurmagyň kül-külüne düşýärler Dessanda görkezilişi ýaly, Mosul ýurduna höküm edýän Gözel şanyň eýmenç düşý görmegi netijesinde ozaly bilen-de türkmeniň «men» diýen serdarlaryny gola salmagyň ýoly gözlenýär.

Gözel şa başda düşşüniň tagbyryny bilmek üçin oda-köze düşýär. Emma hiç kes muňa hötde gelip bilmeýär. Teý-ahyr onuň düşşüni bir söý bilen Çynma-Çyndan Mosul şäherine düşen Babagammar öz gönümel gylygyna görä hiç hili gypynç etmen, şeýle ýorýar:

Iki ýolbars-Ýusup, Ahmet balamdyr,
Şa ýezit, eşidiň uşbu kalamdyr,
Bu düşüşüň özüňe derdi-älemdir,
Ýusup alar şährim-gören ahwalyň.

Hakykaty ýigrenýän Gözel şa gorkunç habary eşidip, Babagammary zyndana saldyrýar.

Mosulda oturan Gözel şanyň düşşi allaowarradaky Ürgenç begleri Ýusupdyr Ahmet bilen, birbada göräýmäge, ilteşmejek ýaly. Emma dessany doly okap çykagada, böwrüne diň salsaň, Gözel şanyň türkmen ilini gul-gyrnak etmek üçin öňden pişe edinip ýörendigini yzaplap bolýar. Bibinyýaz atly naçaryň şol düşşli wakadan has soň dessana gelip girmegi bilen onuň türkmen ilinden Mosul ýurduna çory edilip äkidilendigi belli bolup galýar. Şundan gelip çykýan logiki netijä görä, Gözel şa özüniň talaňçylykly hereketleri üçin, heran-haçan-da bolsa, bir wagt jogap okamaly boljakdygyny ýüregi sýzýar. Şu-da şoňa ynjalyk berehok. Gözel şa kellesinde apy-tupan turany üçin ýatanda basyrganýa özüniň on iki süňňüni elendirýän düşş görýär. Emma ol munuň bilen toba gelenok. Gaýtam düşşüniň ýorgudyny başgaça çözmek maksady bilen içaly Mürzemmedi Ýusupdyr Ahmediniň kastyna iberýär.

Mürzemmet türkmenleriň myhmanparazlygyndan peýdalanýar. Göze çöp atýar. Goýun derisine girýär. Mysapysyraýar. Ol Ýusubyň ýanyna baryp, Gözel şadan «gaçyp özüne pena gözläp» gelendigini aýdýar. Ýusup oňa güp ynanyar. Öz göwnüne osýar. Onuň bu oýlanyşyksyz hereketi bir mahal özi barada wezir tarapdan ýaýradylan ýalan sözi daýysy Bozoglan hanyň seljermän, ýalňys netije çykarşyna çalyň edýär.

Mürzemmet Ýusupdyr Ahmediniň gowşak taraplaryny öwrenýär. Harwar-harwar altyn-kümüşiň üstünden eltmegi ýalandan çyna berimsiz wada edip, olara al salýar. Bu detal arkaly dessan baýlyga kowalaşmazlygy, nebse çapmagy adamy nä günlere sezewar edýändigini duýdurýar.

Dessanda hakyky dosty jan-dilden söýmek meselesi öňe saýlanýar. Ýusup bilen Ahmet Gözel şanyň Mürzemmet tarapyndan gurnalan duzagyna düşende, esasy serkerdeligi Aşyr beg öz üstüne almaly bolýar. Aşyr begiň duşmana garşy söweş alyp barmagy, Ýusup bilen Ahmed bendilikden azat etjek bolup, ýigrimi sekiz ýerinden ýaralanmagy dostluk üçin çekilen jepalaryň alamaty. Magrupydan türkmen jigitlerine mahsus bolan edermenligi, gaýduwsyzlygy hereketde-söweş meýdanynda açyp görkezýär. Ol her kişiniň şolar ýaly batyr, edermen bolmalydygyny dost üçin, il-ýurt üçin, eger zerur bolsa, hemme zatdan geçmelidigini ündeýär.

Türkmen ýigitleriniň batyrlýgy, namysjaňlygy Ýusup bilen Ahmediniň zyndanda özlerini alyp baryşlarynda jemlenip berilýär. Olar bendi bolsalar-da Hemze jellatdan heder etmeýärler, gep çekmeýärler, başlaryny dik tutýarlar, şunuň bilen milli buýsaňlaryny belent tutýarlar. Şunuň bilen «Türkmen hiç mahal aryny gidermez» diýiljek bolunýar.

Soraglar we ýumuş:

1. «Ýusup-Ahmet» dessany nähili mowzugda ýazylypdyr?
2. Ýusup Ahmet nähili wakalary başdan geçirýärler?
3. Dessandaky haýsy gahrymanlary haladyň?
4. Dessany haýsy bagşylar ussatlyk bilen ýerine ýetirýärler?
5. Dessany tutuşlygyna okaň.

DOGANLYK HALKLARYŇ EDEBIÝATY

**BERDIMYRAT
BERDAK**
(1827 – 1900)

GÖRMEDİM

Eý, ýaranlar, gulak asyň,
Sözläýin men bar höwesim.
Maňlaýda ýol gasyn-gasyn,
Ol ýerde ýagty görmedim.

Sary gaçýar sarlylaryň,
Sözi ötgür barlylaryň.
Güni agyr garyplaryň,
Münen tagtyn görmedim.

Atam-egniň gara donly,
Ajy ýaşlaň didä goldy.
Aýşy-aşratlar kimde boldy,
Seniň bagtyň görmedim.

Günler ýyndam akyp barýar,
Arzuw düýbe çöküp barýar,
Howa dymyk, ýakyp barýar,
Saýa-salkyn görmedim.

Dünýe, gyzyk bir senededir,
Berýän ömrüň bir çenedir,

Gujagynda nämedendir,
Göwni galkan görmedim.

Berdak diyer nä, boldy-la,
Garasrlar daşy aldy-la,
Tijenmäge maý boldy-la,
Süzdi tolkun görmedim.

HAÇAN RAHATLANADYRSYŇ

Ylmy gaýypdan sözleme,
Kişi gülüne gözleme.
Mugtyna dünýä yzlama,
Janyň oda saladysyň.

Talaban bol tap dünýäni,
Süýtdeň akdyr şonuň nany.
Eger ki etseň günäni,
Ýaman atly boladursyň.

Özüňden pese ýalbarma,
Nämähremlere dil berme,
Özgäň ýaryna gül berme,
Öz ýaryňdan galadursyň.

Mürzelik deý kär tapyna,
Ylgap ýörseň il nepine,
Hem gitseň görüp gepine,
Halka zyýan kyladursyň.

Yrak düşme il-ilatdan,
Daşda bolma jemagatdan,
Gaçar bolsaň, gaç gybatdan,
Gybat ýaman, biledursyň.

Zähmet çekip jany gynap,
Myhman alyp, görmän synap,
Iýmän-içmän dünýä ýygnap,
Haçan rahatlanadursyň.

Söz bilen sözüň parhy bar,
Matanyň-biziň nyrhy bar,

Bolsaň il-ulsa arkadag,
Şonda döwran süredursyň.

Berdimyrat çalar sazy,
Beýan eýlär gyşy-ýazy,
Roza tutman, baş namazy,
Mydam kaza kyladursyň.

KIME AÝDAR

Bolsa edepsiz-asylysyz,
Ony ýagşy diýp kim aýdar,
Bolsa nadan hem akylsyz,
Ony ýagşy diýp kim aýdar.

Adamy adam diýmese,
Ýagşylyk gadryn bilmese,
Aglanyň derdin duýmasa,
Ony adyl diýp kim aýdar.

Halkyna nazar salmasa,
Rehim-şepagat kylmasa,
Adalat ýar bolmasa,
Ony soltan diýp kim aýdar.

Arzy-dilegler bitmese,
Dady şasyna ýetmese,
Dogry törelik etmese,
Ony töre diýp kim aýdar.

Hak-näkaky yzlamasa,
Hakykaty gözlemese.
Çigin düwni çözmese,
Ony kazy diýp kim aýdar.

Şöhraty dagdan aşmasa,
Daşyna il-gün üýşmese,
Dosta dost dek dolaşmasa,
Ony ýigit diýp kim aýdar.

Sorag we ýumuş:

1. Şahyr ildeşlerine näme öwüt nesihat berýär?
2. Şahyryň goşgularyny labyzly okaň we düşündiriň.

DOGANLYK HALKLAR EDEBİYATYNDAN NUSGALAR

«Manas» eposy

«Manas» – gyrgyz halkynyň meşhur eposydyr. Eposda gyrgyz halkynyň watançylyk, gahrymançylyk, ynsanperwerlik pikirleri bilen bir hatarda ynsanyň şahsy durmuş, içki dünýä ruhy isleg-arzuwlary, perzent, nesil dowamaty, mal hem göwün baýlygy, päk söýgi ýaly meselelerdäki dünýä-garaýyşlary aýdyň hem obrazly ýüze çykarylýar. Bu eserde öz eýeleýän derejesi boýunça han patyşa ýaly erkli-ygtyýarly ýurt baştutany Ýakup baýyň keşbi halkyň dilinde halky formada beýan edilýär. Ol önünde baş egip, hyzmatynda durulýan, eýwanly-köşkli patyşa däl. Her kim hem oňa özlerinden uly ýaşly, barly-barjamly adamlara ýüz tutulyşy ýaly ýüz tutýarlar. Ýöne onuň sözi ýörgünli, diýen-aýdany kanun. Ol diňe goňşulykdaky taýpalaryň öz üstüne çozup, ekerançylyk we öri meýdanlaryny elinden almaklaryndan gorkýar. Özi ýigitlerinden goşun toplaý, uruşmaga gideýin diýse, ýaşı gaýdysypdyr. Ine, şu ýerde hem onuň dünýeden perzentsiz geçip barýandygy ýadyna düşüp, bir ah çekýär. Hut şu ýerdenem Gündogar halklarynyň edebi дәplerine laýyklykdaky sýužet ýordumy orta çykýar. Perzent ýok. Şol sebäpli, dünýe maly hem göze görnenok. Jygalybegiň gözünü oýduran, Göroglyny galandar sypatyna salyp, Weýeňňäm şäherine ýollan perzent zary, ýurduň geljegi, ilin namys-ary orta çykýar. Eýsem, olaryň döz gelşi ýaly, Ýakup baý bu derdi-daglara döz gelermikä? Perzent üçin maly-dünýäsine gözi gyýarmyka? Bu örän uly synag. Oňa mertler gerek. Jomartlar gerek.

Manasyň dogluşy, oňa at goýluşy. Manas gyrgyz halkynyň gerçek ogly. Halk ol barada eser döredeninde Gündogarda öňden gelýän dessançylyk дәplerine eýerip, onuň dogluşyny, oňa at dakýlyşyny hyýalylaşdyrypdyr.

Altaý topragynda Ýakup atly baý ýaşaýar. Onuň baýlygy, maly ýere-göge syganok. Emma ýaşı bir çene baryp, saçyndan ak girse-de, onuň perzende ýüzi düşenok. Baýry aýaly Çýýyrda hem ýaş aýaly Bagtdöwlet hem önelgesiz. Gün geldikçe, Ýakuby gaýgy-gam basmarlaýar. Göňşulykdaky

manjur, galmyk taypalary hem onuň ýer-ýurduna, eýeçiligine howp salýar. Ýakup üçin maldanam, baýlykdanam hiç hili haraý ýok. Ol ogul küýseýär. Ol perzentsizligi üçin aýallaryna igenýär. Günlerde bir gün Ýakup düş görýär. Ol düşünde äpet bir bürgüdi tutup, onuň aýagyna ýüpek alaja dakyp goýberýär. Ol bu düşüni ýordurmagyň alajyny gözleýär. Baýbiçe (baýry aýaly) Çyýyrda oňa malyndan gysganman sadaka bermegi, golaý garyndaşlaryny, hossarlaryny üýşürip, olardan maslahat soramagy teklipe edýär. Gahary gelen hem nebis damarlary gozgan Yakup ony ilki bada gödek sözler bilen dalaýar. Emma ertesi säher bilen kiçi aýaly Bagtdöwletiň öýüne girip barýarka, onuň gulagyna bir ýerden owaz gelýär. Şondan soň, ol il-güni ýygyp, gysganman, boldan sadaka berýär. Il-gün hem oňa ýagşy dileg edýär. «Köpüň dilegi köl bolar» diýlişi ýaly, Çyýyrda hamyla bolýar. Şeýle halatda her bir yns-jyns kowmunda bolşy ýaly, onuň hem agzy bimazalyk tapyp, üýtgeşik bir tagam küýseýär. Ol gaplaňnyň ýüregini iýsem diýip arzuw edýär. Emma oňa daga gidip, gaplaň awlap berip biljek ýok. Ahyrda ýylky çopany Badalbaý oňa Kangaýdan Garamergeniň bir gaplaňy urandygy baradaky habary getirýär. Çyýyrda ony bada-bat şol gaplaňnyň ýüregini awçydan alyp gelmäge ýollaýar. Gaplaňnyň ýüregini alyp gelýän Badalbaý ýolda ýylky çopanlaryna duşýar. Olaryň sürüsinden bir ýylkynyň pyçaga gelip durandygyny görýär. Badalbaý mekirlilik edip, Çyýyrdany synap görmek isleýär. Ýaňky ýylkyny halallap, onuň ýüregini sogrup alyp gidýär. Çyýyrda çopanyň iki ýüregi getirenini görüp, oňa: «Näme, kangaýly Garamergen iki gaplaňy öldüripmi ya-da gaplaňlar indi ýol üstünde ölüp ýatan boldumy?» diýip onuň üstünden sorag baryny ýagdyrýar. Ýöne şonda-da ýürekleriň ikisini hem bişirip iýýär. Şeýlelikde, onuň perzendi gaplaň ýürekli we bedew gaýratly ogul bolup dünýä inýär. Oňa Manas diýip at goýýarlar.

Indi Manasyň dünýä inendigi baradaky buşluk habaryny Ýakuba buşlamak däbi orta çykýar. Özleriniň ýüwrük-çaman bedewlerini, alaşalaryny münüp, ýigitleriň birbada kyrkysy hojaýynlarynyň yzyndan söýünjilemäge eňýärler. Diňe obadan ýaşy durugyşan Akbaltanyň bu zatlar bilen işi bolman, öýde ýeke otyr. Onuň aýaly Ganymjanyň atlanan ýigitleriň arasynda

öz adamsyny görmän, öýe tarap ýelk ýasaýar. Ol käýäp-sö-güp, adamsyny Ýakup baýyň zyzndan söýünjilemäge ugradýar. Ganymjanyň beýle janykmasynyň sebäbi olaryň garyp gün-güzeranda ýaşaýandyklarydyr. Gadymy Gündogar döplerine görä, barjamly han-begler, baýlar özleriniň begenen günlerinde, toýda-tomaşada öz toplan baýlyklaryndan garyp güzeranly golastylaryna, obadaşlaryna dürli halat-serpaýlary joşar ekenler. Muňa Oguz han, Gorkut ata türkmen eýýamlarynda handyr serdarlaryň ýagma edip, öý-içerisindäki bar zatlaryny il-gününe paýlap, soňra täzedden mal-dünýä toplamaga başlandyklary baradaky rowaýatlary hem mysal getirmek bolar. Ganymjany hem hojaýynlarynyň ýurt eýesi ogul tapynandyklaryna-da ýürekden begenýär. Ýöne onuň adamsyny söýünjilemäge ibermek üçün janykmasynyň esasy sebäpleriniň biri Ýakup baýyň begenjinden ýaña, buşlukçy barana köp mal-dünýä eçiljegine, şonuň bilen hem gurplanyp gitjekdiklerine bolan umyt-ynamydyr. Onuň bu umyt-arzuwlary hasyl hem bolýar. Iliň soňundan özüniň garry bedewine atlanyp ugran Akbalt, nesibesinden çykyp, Ýakup baýy dogry gözläp tapýar we oňa buşluk habaryny ýetirýär. Emma bu ýerde Ýakup baýyň özi ýaly islendik bir ynsana mahsus bolan gysgançlyk häsiýeti ikinji gezek özüni açýar. Ol özüniň gaplaň ýürekli, bedew batly oglunyň dünýä inenini eşidip: «Gowusy, malyňa talaň saljak ogul dogdy diýsene, baýlygyny eliňden gaňryp aljak ogul dogdy diýsene...» diýip, gamlanyp oturýar. Gahary gelen Akbalt oňa käýinýär. Onuň ýap-ýaňylaram perzent isläp gezenini, indi bolsa baýlygyny alada edýändigini ýüzüne basýar. Özi ölüp, ili-ýurdy, mal-garasy, öý-içersi galmaly bolanda, oňa baýlykdan peýda bolmajakdygyny ýatladýar. Özüni dürsän Ýakup baý oňa malyndan söýünji eçilýär.

Manasyň güýçli, batyr ýigit bolup ýetişmegi, onuň il-ýurduny duşmanlardan gorayşy. Manas doglanynda enesine örän köp azap berip dogulýar. Soňra aýallar ony ýerden göterjek bolanlarynda billeri gypjynýar. Çünki ol gaplaň gaýratly, bedew howalaly ýigit bolup dünýä inýär. Ol enesini emip doýmaýar. Beýleki aýallar emdirip görýärler. Olar bilen hem doýmansoň, Ýakubyň mallaryndan soýup, oňa et bişirip berip ugraýarkar. Ol tiz ulalýar. Batyr, gaýratly serkerde

bolup ýetişýär. Gözellerden seçip-saýlap, ajaýyp näzenin Kanikeýi gelinlige alýar. Ol soňra goşun toplan, atasynyň ýurduny goramak üçün duşmanyň üstüne gidýär. Ýöne Kanikeý düýş görüp, ony yzyna dolanyp gelmegini sargap ynamdar adamyny onuň yzyndan iberýär.

Eposda perzent, il-ýurt, gahrymançylyk meseleleriniň goýluşy. «Manas» gyrgyz halkynyň gahrymançylykly, azat edijilikli eseridir. Ol gyrgyz halkynyň il-ýurt goragy, gahrymançylyk meselelerini perzent, ata-ene arasyndaky gatnaşyklar bilen baglanyşykly beýan edýän dogruçyl eserdir. Eposda bir Manasyň öz obrazynda beýleki ähli obrazlar hakyky durmuşdaky ýaly ynsan keşbiniň we durmuşynyň ähli artykmaçlyklary we kemçilikleri bilen görkezilýär. Meselem, Ýakup baýyň iki aýalynyň bolmagy, olaryň biriniň hoşgylaw, pesgöwün, pespälli bolmagy, biriniň bolsa özara basdaşlyk hem bäsdeşlik duýgulary bilen möwç alyp durmagy – bularyň hemmesi hakyky durmuşda bolup biljek ýagdaýlardyr. Şeýlede, Akbaltanyň ýaltalygy, äwmezekligi, aýaly Ganymjanyň garyndaş, goňşy-golam bilen şeýle yhlasly bolmagyna garamazdan, öz üstüne abanyp gelýän döwlet guşuny uçuryp goýbermän, tutup alyp galmak üçin nebsini birnemejik öňe tutmagy – bular hem islendik halkyň durmuşyna mahsus hasiýetlerdir. Ýakup baýyň hetdi-hasaby ýok uly baýlyga eýedigi, onuň perzendiniň gaplaň ýürekli, bedew gaýratly ýigit bolup dünýä inmegi bolsa, halkyň isleg-arzuwlaryna esasanlyk çeper ulaltmadyr. Gündogar halklarynyň pelsepesine laýyklykda, ynsana özünden soň bu dünýäde onuň ýoluny ýöretjek, ýurduny maşgala ojağyny, ar-namysyny gorap saklajak perzentdir. Şol sebäpli, perzendiň şeýle gaýratly, edermen, giden ýerinden getirýän pälwan ýigit bolup ýetişmegi ata-enäniň arzuwydyr. Perzendiň iliniň önüne düşüp, ýurt goraýan serkerde bolup ýetişmegi bolsa ählihalk isleg-arzuwlaryndan habar berýär. Eseriň meşhurlyga ýetmeginiň we umumadamzat söýgüsini gazanmagynyň syry hem şondadyr.

Soraglar:

1. Manasyň eserde şeýle uly, gayratly, edermen ýigit hökmünde suratlandyrylmagynda näme many bar?
2. Näme üçün Ýakup baý Manasyň doglandygyny eşidende begenmeýär?

RUS EDEBİYATYNDAN NUSGALAR

ANTON PAWLOWIÇ ÇEHOW **(1860 – 1904)**

Adamdaky ähli zat, ýüz-keşbi hem, geýimi hem, pikirleri hem gözeli bolmalydyr.

A.P. Çehow

Ömri, döredijiligi. Anton Pawlowiç Çehow 1860-njy ýylyň 17-nji ýanwarynda Tagangor şäherinde dünýä inýär. Bu şäher günorta deňiz port şäheri bolansoň, ol ýerde Türkiýeden, Gresiýadan, Italiýadan, Ispaniýadan gelen gämiler we adamlar näçe diýseň duş gelýär eken. Munda dürli dillerde geplenipdir. Ýazyjynyň ejesi Ýewgeniýa Ýakowlewna örän gowy hojalykçy öý keywanasy bolupdyr. Ol maşgalasynyň we çagalarynyň aladasy bilen meşgul bolupdyr. Ýöne welin, hemme wagt eli degip durmasa-da, teatra gitmegi, tomaşa etmegi tüýs ýürekden gowy görüpdir. Elbetde, bu ýagdaýyň ýaşajyk Antonyň geljekde sungat, edebiyat, çeper döredijilik bilen içgin gyzyklanmasynda, düýrmegi bilen döredijilik dünýäsine garylýp-gatylyp gitmesinde uly orun eýeleýär. Çehowyň bütin ömrüne ümzügi teatra bolupdyr. Dogany M. P. Çehowyň aýtmagyna görä, ol çagalýk ýyllaryndan «Atasyzlyk» diýen pýesasyny ýazypdyr. Ol şol wagtlar ýitirilip, diňe 1923-nji ýylda täzeden tapylýp çap edilipdir.

Durmuş derejesi babatda alnanda, Anton gurgun maşgalada dünýä inipdir. Onuň Taganrogda köke-süýji satýan dükany bolupdyr. Onuň kakasysowda bilen şeýle bir içgin gyzyklanýan adam bolmandyr. Ol wagtynyň köpüsini ybadathana gulluklaryna gatnamaga, senaly aýdymalary aýtmaga

we dürli jemgyýetçilik işlerine sarp edipdir. Çehowlaryň öýünde patriarhal durmuş höküm sürüpdir. Çagalar şeýle bir berk tutulypdyr. Kiçijik Antonjygyň kakasynyň agyr şarpygyndan awunmaly bolýan pursady az bolmandyr. Bihepbelik, işýakmazlyk etmäge maşgalada hiç kime ýol berilmändir. Pawel Ýegorowiçiň çagalary, gimnaziýadaky okuwdan daşary, häli-şindi, kakalaryna derek dükannda oturyp, söwdany ýöretmeli bolupdyrlar. Bu bolsa, elbetde, olaryň öz wagtlaryny dolulygyna okuwa sarp etmeklerinde päsgel berýän ilkinji ýagdaý bolupdyr. Agşamlaryna hor bolup aýdym aýdypdyrlar. Kakasy skripka çalmaga we aýdym aýtmaga örän ezber bolupdyr.

Tomus aýlaryny Anton öz doganlary bilen Knýaže obasynda garry atasynyň öýünde geçiripdir. Oba çenli altmyş wýorstluk ýol bolup, ýolda gijelerine ýyldyzly asmanyň astynda düşläp, ýatyp-turup gitmeli bolupdyr.

6-njy synpdan soň, Çehow türgenleşdirmek üçin özüne berkidilen okuwçy Petýa Krawsowyň ata-enesiniň öýünde obajykda «hutorda» ýaşaýdyr. Tagangorly gimnaziýaçy tomus aýlarynyň soňunda çapyksuwar we mergen bolup ýetişipdir.

Eýýäm edebiýatçy, bolup öz dogduk mekanyna dolanyp gelende, ol: «Sähranyň ysy kükäp, guşlaryň baky nagmasy ýaňlanyp dur. Sähra asmanynda erkana ganat ýaýyp ýňren köne dostlarym – garaguşlara gözüm düşýär... Depeler, suw çykaryjy desgalar, gurlyşykçylar – ähli zat tanyş we ýatda galyjy» diýip yazar.

Tebigat Çehow üçin şu dünýäde barlygyň bir bölegi bolupdyr. Ýylyň pasyllary onuň üçin ömrüň wajyp sepgitleri bolupdyr. Howanyň her bir ütgemesi onuň üçin edebi-jemgiýetçilik hadysalaryna barabar bolupdyr. Ýagyş, garyň ýagmagyny, gyşyň gelmegini ol hatlarynyň birinde şolar bilen deň ýatlaýar. Guşlaryň uçup gelmegi onuň üçin möhim waka bolupdyr.

1876-njy ýyl Anton üçin maşgala durmuşynyň tamamlanyp özbaşdak durmuşyň başlanan ýyly bolýar. On altý ýaşly ýetginjek Moskwa gelýär. 1879-njy ýylda ol Moskwa Uniwersitetiniň lukmançylyk bölümüne okuwa girýär. 1884-njy ýylda ol bu okuw mekdebini tamamlap, uýezd lukmany bolup işläp başlaýar.

« Oskoloklar» atly ýumoristik žurnalda çykan hekaýalary edebiýat tankytçylarynyň ünsüni çekip başlaýar. D.W. Grigorýewiç atly edebiýat tankytçysy ýazyjynyň özüne ýazan hatynda onuň zehininiň kiçi ýaşly ýazyjylaryň öň hataryna çykaryp biljekdigini belleýär. Şondan başlap, Anton Pawlowiç Çehowýň hakyky ömri – ony dünýä meşhur eden döredüjilik ömri başlanýar. Ol asla uzak diýip aýdyp bolmajak 44 ýaş ömründe dünýä meşhur bolan hekaýalary, powestleri, sahna eserlerini döredýär Edebi jemgiýetçilikde Çehowy gysgajyk hekaýalary bilen dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna giren ussat diýip hasaplaýarlar. Ýöne onuňpowestleri hem özüniň çeperçiligi, ynsanyň ýüregine edýän täsiri, umumadamzat meselelerne aralaşyşy bilen gysgajyk hekaýalaryndan asla pes oturýan dälidir. 1896-njy ýylda onuň «Çaýka » eseri ilkinji gezek Aleksandr teatrnyň sahnasynda goýulýar. 1899-njy ýylda bolsa «Wanýa » daýy pýesasy Moskwanyň Çeperçilik teatrynda ilkinji gezek goýulýar. 1901-njy ýylda şol teatryň sahnasynda «Üç uýa » atly pýesasy ilkinji gezek sahnalaşdyrylýar. 1904-njy ýylda şol teatrda «Ülje bagy» atly pýesasy sahnalaşdyrylýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. *A.P. Çehow nirede dogulýar? Onuň maşgala durmyşy nähili bolupdyr?*
2. *A. P. Çehowýň meşhur ýazyjy bolup etişmegine täsir eden zatlar näme?*
3. *«Howanyň her bir ütgemesi onuň üçin edebi-jemgiýetçilik hadysalarna barabar bolupdyr»diýen jümlä nähili düşündiňiz?*
4. *Ýazyjynyň hekaýadyr powestlerini, drama eserlerini özbaşdak okap görüň hemde «A.P. Çehowýň ömri we döredijiligi» diýen temada çykyşlary taýarlaň.*

A.P. Çehowýň hekaýalary

A.P. Çehowýň döredijiliginiň esesyny düzýän onuň hekaýalarydyr. Ýazyjy proza žanrynyň öňden gelýän hekaýa-çylyk däbini ösdürip, özgerdip ony edebiýatyň in ýörgünli gornüşleriniň birine öwürpdir. Beýle diýildigi hekaýanyň prozanyň göwrüm taýdan in kiçijik görnüşi bolan üçin, awtor

şu aňsatlyga ýykgyň edipdir diýildigi dälidir. Gaýta, Çehow bu kiçijik göwrümlü proza görnüşine ýüzlenmek bilen onuň žanr hem forma çeperçiligini ösdürdi. Onuň kitap sahypasynda örän az ýer tutýan çaklanja hekaýalaryndan bir sözi aýyrsaň ýa-da bir sözi goşsaň hekaýanyň many mazmun we kompozision gurluşy duw-dagyn bolup gidýär. Diýmek, Çehowyň hekaýalary hakyky sungat eserleri – söz sungatynyň eserleri bolup durýar. Bu aýdylanlara onuň», Kaştanka», «Ýogyn bilen inçe» ýaly hekaýalaryny mysal getirmek bolar. Çehowyň hekaýalarynda durmuşdaky bir zady beýleki bir zat bilen, bir adama beýleki bir adam we bir häsiýeti beýleki bir häsiýet bilen deňäp, netije çykarmak ýaly hekaýalaýny mysal getirmek bolar. Çehowyň hekaýalarynda durmuşdaky bir zady beýleki bir zat bilen, bir adamy beýleki bir zat bilen deňäp, netije çykarmak ýaly täsirler güýçlidir. Meselem, öňde ady agzalan «Kaştanka» hekaýasynda ynsan ykbaly haýwanlaryňky bilen, «Ýogyn bilen inçe» hekaýasynda ýokary çinli gurgun adam bilen kiçi wezipede işleýän garyp çinownigiň durmuşy deňeşdirilýär. Şeýle çeperçilik usulyny ulanmak bilen, ýazyjy ynsan ykbalyndaky çuň pikirlendirýän, haýpyňy getirýän pursatlary içgin açyp görkezip bilýär. Bu ýazyjynyň ussatlygyndan nyşandyr.

A. P. Çehowyň bary-ýogy 44 ýaşap, 1904-nji ýylda aradan çykýar. Ýöne şu 44 ýaşyň içinde hem ol rus hem dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna giren ölmez-ýitmez eserleri galdyrdy. Onuň eser ýazmakda ulanan çeperçilik usullary edebiýatyň beýik mekdebidir.

«Kaştanka» hekaýasy

«Kaştanka» hekaýasynda awtor ynsan ykbaly bilen haýwan ykbalyňy, olaryň arasyndaky meňzeşligi, aýratynlyklary derňäp ýazypdyr.

Şäherde ýaşayan bir garyp neçjaryň ýekeje ogly bilen «Kaştanka» atly iti bar. Neçjar agyr güzeranyň derdinden dünýeden doýgun hala ýetipdir. Ol ogluna gündelik iýer-içer ýaly zat gazanyp bilse, galan gazanjyny içgä berýär. Kaştanka hem ataly-ogluň gündekei tamşanyan awkatlarynyň galan- gaçanyňy iýip oňýar. Hojaýynyň ogly ejesiz, lälilik ösen çaga. Ol Kaştanka bilen gödek oýunlar edip, onuň ýüregine

düşýär. Guýrugyndan çekeläp we beýleki gödek hereketleri edip, oňa ejir baryny berýär. Ýöne şonda-da Kaştanka öz eýeleri üçin eziz, mähriban. Ol olardan aýrylmak barada pikirem edenok. Ýöne ykbal garaşylmadyk öwrüm edýär. Bir gün neçjar şäherli ýaşajylaryň buýurmalaryny bitirip bolýar-da, olary eýelerine gowşurmaga gidýär. Ol Kaştankany hem yzyna düşürip äkidýär. Kaştanka eýesiniň yzyna düşüp baryan ýerlerini öň görmänsoň, ýoluny bilenok. Ol diňe eýesini gözünden sypdyrmajak, ondan galmajak bolup, haýdap barýar. Özi hem beýle uzak ýoly geçip görmänsoň, örän ýadaýar. Onuň eýesi her ýere girip, ol ýerdäki adamlaryň özlerine buýran önümlerini tabşyryp, hakyny hasaplaşyp, çykyp gidip barýar. Ahyry hem ol bir ýerden spirtli içgileri içýär we keýipli halda Kaştanka käýäp gidip barýar. Inede, olar bir köçäniň ugruna baranlarynda, Kaştankanyň gözi nyzam bilen ýöräp gelyän harby goşun bölümlerine düşýär. Olar ýöriş marşyny çalyپ, uly şowhun bilen aýaklaryny deň tutup, hatarlaryny bozman, haýbat bilen ýetip gelyärler.

Bu görnüş entek öz eýesiniň howlusyndan çykyp görmedik Kaştanka gyzykly bolup görünýär. Ol nädýänini hem bilmän, olaryň önüni kesip, köçäniň beýleki ýüzüne ylgap geçýär. Eýesiniň öz adyny tutup çagyryany giç gulagyna ilip, yzyna dolanjak bolsa hem, esgerler köçäni tutup barýarlar. Ol esgerler geçip gidensoň, eýesi bilen duran ýerine gaýdyp gelip, ony tapmaýar. Eýläk-beýläk alakjap gözlesede, ondan derek tapmaýar. Oňa çenli garaňky düşüp, ýagyş hem guýup başlaýar. Ol ýoluň ugrunda ýerleşýän bir howlynyň derwezesiniň iç ýüzüne, ýagşyň ýagmaýan ýerine gysylyp, uhlap galýar. Düşüne eýesi, onuň dikin maşynynyň başyna işläp oturşy, hajaýnynyň ogly ýaşajyk eýesi, onuň özi guýrugyndan tutup süýräp azar berişi, iýýän iýmitleri görünýär. Ol it bolup, özi üçin bu zatlaryň şeýle eziz ekendigini şu pursat düşünen ýaly bolýar. Ol oýanyp, hem açlygyndan, hem aýraçylykdan nalap, uzyn-uzyn ulýar. Şol pursat paýtundan düşüp derwezäni açan ýat bir adam, oňa göüi düşüp ýanyna gelyär. Itiň ýagdaýyny duýup ony öýüne alyp gidýar. Kaştankany bu ýerden gowy naharlaýarlar. Gije ol bir otagda ýerleşdirilýär. Emma ol ýerde bir pişik bilen bir gaz hem bar eken. Olar özlerini bu ýeriň hojaýny ýaly tutup, Kaştankanyň üstüne

topulýarlar. Olaryň gykylygyna hälki hojaýyn oýanyp gelýär we pişik bilen gaza eden işleri üçin käýäp, Kaştankanyň özi otagyna alyp gidýär. Daňdan ol öňki eýesiniň öýünde endik edişi ýaly, täze hojaýynny ukudan oýarýar. Täze hojaýyn muňa hoş bolup, oňa mylatatlygy bilen minnetdarlyk bildirýär. Bu öýde Kaştankanyň ýaşaýşy gowulaşýar. Ony dürli-dümen ýokumly zatlar bilen iýmitlendirýärler. Gaz bilen pişik hem oňa kem-kemden öwrenişýär. Ýöne hojaýyn her günde ol ikisini alyp uzak wagtlap bir ýerlere gidýär we bu wagtlarda Kaştanka ýekesireýär. Sebäbi, ol öňki eýesiniň öýünde hiç haçan hojaýynlardan aýra bolup görmändi. Öňki eýesi onuň ogly baradaky ýatlamalar onuň it aňynda gün geldikçe könelişip başlaýar. Olar henizem onuň düýşüne girýärler ýöne näme üçindir, olar itiňki ýaly uzyn guýrukly, salpy gulakly we tüýlek keşipde görünip gidýärler. Onuň täze eýesi sirkde masgarawaz bolup oýnaýar eken. Ol pişigi hem gazy bile her günde çykyşlar taýýarlanyp, soňra agşamlaryna sirke baryp her hili gyzykly çykyşlar görkezýän eken. Olaryň çykyşlary taýýarlan pursatlarynda Kaştanka hem gatnaşyp görýär. Ol pişikdir gazyň ýerine ýetirýän hereketlerini guwanyp häli-şindi şadyýanlyk bilen üýrüp taýýarlygy birnäçe gezek bozýar. Hojaýyn oňa mylaýymlylyk duýdurýş edýär. Ynha-da, bir gün agşam ýatyrkalar gazyň bir hili üýtgeşik sesine öýdäkileriň hemmesi allaniçiksi bolup oýnaýar. Gazyň ýagdaýy gitdigiçe peselýär. Onuň näme sebäbi beýle ýagdaýa düşendigi hojaýynyň ahmyrly jümlelerinden belli bolýar. Gaz sirkde oýun wagtynda atanlykda at basyp geçýär. Şeýlelikde gaz jan berýär. Ony hojaýyn beýlelik haýwanlary bilen bile gidip adam jaýlan ýaly hormat-sylag bilen ýere dünäp gelýär. Hojaýynnyň göwnüni açmak üçin iki aýagynyň üstüne galyp her hili oýunlar edip berýär. Itiň bu hereketlerinde öz hojaýynnyň: «Gaýga batma, indi men hem sirkde oýnamaga döwtalap» diýen manyny bar. Onuň oýunlaryndan wagty hoş bolan hojaýyn şondan şeýleräk Kaştanka bilen pişigi sirkde oýnamak üçin taýýarlap başlaýar.

Uzak wagtlyk ýadawsyz zähmet öz netijesini hem berýär. Kaştanka indi sirkde oýnamak üçin taýýar bolýar. Şeýlelikde hojaýyn bir gün ony hem pişik bilen bilelikde alyp, paýtuna minýärde, sirke gidýär. Emma sirkde ýaňy bir oýun görkezip

başlanlarynda Kaştankany tomaşa edip oturan köne eýeleri tanaýarlar we ony adyny tutup çagyryrlar. Şu ýerde hem Kaştankanyň önünde iki ýol peýda bolýar. Olaryň biri täze hojaýynyň öýündäki oňat edilip taýýarlanylýan iýmitli durmuş, beýlekisi köne eýesiniň öýündäki adaty galak-gaçak iýmitli guýrugyndan çekilip ýolmalaşyp ýörülen durmuş. Ol iki tarapdan çagyryan täze hem köne eýeleriniň arasynda birnäçe gezek öňe – yza ylgap ahyrynda hem özüne ömürlük mähriban bolup galan köne eýesini we onuň ýeter-ýetmezçilikli, hor- homsy durmuşyny saýlaýar. Adatça, epiki mazmunly eserlerde položitel we otrisatel häsiýetli gahrymanlar bolýar. Emma bu eserde beýle bölüşik ýok bu hekaýadan wakalar gatnaşýan her bir gahrymanyň üsti bilen ynsan tragediýasy her bir adamyň öz bähbidi öz güzerany üçin ylgap, biri-biriniň halyna-ahwalyna biperwaý boluşy açylyp görkezilýär. Meselem, Kaştankanyň köne eýesi gün-güzeranyň pesligi aýalynyň ýogalyp, ýekeje ogluny özi terbiýelemeli bolanlygy, ruhdan düşen, göwünçökgün adam. Ol işde boş wagtlary içkä özüni aldyryp ýekeje oglunlyň terbiýelenmegi kemala gelmegi barada düýpli alada etmeýär. Oňa kişiniň ykbaly barada pikir etmek hem ýat. Şonuň üçin oglanly wagtyň köpüsini öz eýeçiligindäki dilsiz agyzsyz janawer bilen – itjagazy bilen oýnap geçirýär. Kaştankanyň soňky hojaýyny sirkiň artisti hem maşgalasyz perzentsiz adam onuň öýünde hem hyzmatkärleri bilen sirkde oýnaýan öý haýwanlary bar. Onuň hemme bar guwanjy bar gazanjy şol haýwanlaryň üsti bilen. Ýöne ol öz haýwanlaryna diňe bir özi gazanç çeşmesi hökmünde seretmän, olary ýürekden söýýär. Olary öz syrdaşlary höküminde görýär. Şol sebäpli özüniň oýunçy gazy ölende hem oňa bolan gynanjyny örän agyrlyk bilen başdan geçirýär. Bu iki ynsan bir-biriniň ykbalyndanam, durmuşyndanam, hünärindenem bihabar. Ýöne Kaştankaly mesele ara düşende hem, olar bir-biriniň hal-ahwalyndan, durmuş hasratyndan işleg-arzuwlaryndan habar aljak bolmaýarlar. Her haýsy diňe öz bähbidinden galmajak bolup Kaştankany öz ýanyna, öz durmuşyna çagyryr. Olara derek Kaştankanyň obrazyndan awtor durmuşdaky baýlyga derejä ýeňil durmuşa kowalaşmaýan öz öýüne ojagyna wepaly şeýlede öz ýagdaýynyň agyrdygyna seretmezden, beýlekileriň

kynçylygyndan ýardam bermäge olar bilen göwündeş gopmaga ymtylýan päk göwünli pes-pälli ýagşy gylykly adamlaryň keşbini çeperçilik bilen beripdir. Şeýle hereketleriň birini biz gazyň ölüp, täze hojaýnynyň gaýgy-gama batyp oturan pursatynda görýäris. Kaştanka oňa her hili oýunlar edip berip, hojaýnynyň gününiň şat geçmegi üçin özüniň gazyň ornuny tutmaga taýýardygyny beýan edýär. Ikinji biri şonuň ýaly ynsan perwerlikli hereketi biz eseriň kulminasion, ýagny çözgüt çykarylýan pursatlaryndan synlaýarys. Hiç zada erki bolmadyk, biçäre janaweriň öňünden dogduk öýi bilen täze durmuşy ikisi terezä minýär.

Ol täze hojaýyndanam hoşal. Ol ony bol iýmitlendirip mylakatly çemeleşdi. Ýöne ol öz hünäriň arkasyndan gurgun ýaşayan adam ol islese, ýene-de näçe diýseň Kaştanka ýaly haýwanlary edinip we olara bilen işleşip biljek. Onsaňam, ol Kaştankany ýetişdirip gazy aňsat ýadyndan çykaryp bildi. Emma Kaştankanyň öňki eýesi garyp. Onuň Kaştankadan gaýra guwanjy ýok. Üstesine ol Kaştankany taparyn diýen umyt bilen özüne başga bir öý haýwanyny edinmändir we Kaştankany hem unutmandyr. Ine, şeýle hakykatlary it janawary dogduk öýüne, garyp eýesiniň yssy mährine dolap gidýär. Ol ýene-de tikiň maşynynyň şakyrdaş ses edýän, artykmaç gykyndylaryň bitertip dargap ýatan öýüne, galak-gaçak iýmitli durmuş gaýdyp gelýär.

Hekaýa şu hili mazmuny we öňe sürýän ynsanperwerlik pikirleri bilen ägirt uly terbiýeleýjilik güýje eýedir. Ony okan ynsanlaryň her bir adam üçin ata watanyň, ene topragyň, maşgalanyň, ojagyň näderejede mukaddesdigini düşüňip bilýär. Onuň ýüreginde bu agzalan mukaddeslikler, şeýle-de tebigata, ynsan hem janly-jandarlaryň durmuşyna söýgi, olary aýap saklamaga isleg döreýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Kaştanka» hekaýasynda näme hakynda gürrüň berilýär?
2. Eserde janly-jandarlaryň, öý haýwanlarynyň keşbi arkaly näme yzarlanylýar?
3. Kaştankanyň öz häsiýetlerini we onuň öňki we soňky eýeleriniň häsiýetlerini deňeşdiriň we netije çykaryň. Ol barada ýazgylar taýýarlaň.

«Ýogyn bilen inçe» hekaýasy

«Ýogyn bilen inçe» hekaýasynda ýazyjy öz ýaşan döwründäki jemgyýetçilik durmuşy, onuň orta çykaran adamlary, olaryň eýeleýän gatlaklary we bu gatlaklaryň özara gatnaşygy barada gyzykly gürrüň berýär.

Çehowa ussatlyk getiren çeperçilik usullarynyň biri-de, onuň hekaýalarda we powestlerde, şol sanda drama eserlerinde wakalary daşyndan gürrüň bermek arkaly, okyjylara olaryň içki many-mazmunyny açyp berip bilmegidir. Bu usul «Kaştanka» hekaýasynda-da, «Ýogyn bilen inçede-de», «Gijigen günler», «Ülje bagy» ýaly powestlerinde-de aýk-aýdyň duýulýar. Şeýle usul okyjynyň özüniň okan eseri, tanyş bolan wakalary esasynda çuňdan pikirlenmegine we özi üçin kän-kän durmuş açýşlaryny etmegine mümkinçilik berýär.

«Ýogyn bilen inçe» hekaýasynda awtor öz ýaşan döwrüniň we jemgyýetiniň adamlaryny, olaryň özara gatnaşygyny suratlandyrýar. Ýogyn adam, awtoryň atlandyryşy ýaly, Mişa gurgun ýaşayan, wezipeli adam, inçe adam – Porfiriý ýönekeý gullukda, ýeter-ýetmez güzeranda ýaşayan adam. Ikisi wokzalda duşuşýarlar. Ilki bilen ýogyn inçäni tanaýar.

– Porfiriý – diýip, inçäni gören ýogyn seslendi. – Bu senm-aý? Näçe gys tomus geçipdir!

– Taňrym! – diýip, kiçijik agzyny açdy. – Mişa! Çagalyk dostum! Sen nireden çykaýdyň?

Şular ýaly ýakymly duşuşykdan soň, inçe ýogyny öz maşgalasy, ogly bilen tanyşdyrýar, öz ýeter-ýetmez güzeranyndan, pes hakly işinden zeýrenýär. Soňra dostunyň işi durmuşy bilen gyzyklanýar. Ýogynyň gizlin geňeşli derejesine çenli ösüp ýetişendigini öz ýolbaşçysy bolup işlejekdigini eşdip ol durşy bilen sadyk hyzmatkäre öwrülip oňa ýaranjaklyk edip başlaýar. Ýogyna onuň bu häsiýetleri ýaramansoň, ol dostunyň elini gysyp tiz hoşlaşýar. Emma inçe welin, maşgalasy bilen birlikde oňa baş egip galýar.

Bu göwrüm taýdan şeýle kiçijik hekaýada Çehow durmuşda käbir adamlaryň ýokary çinli adamlara, öz dostudygyna ýa-da ýat adamdygyna garamazdan, sadyklyk bilen ýaraňjaklyk etmek olardan gorkmak we hatda бүтүн maşgala agzalarynyň şu hili boýun egmägr mejbur etmek ýaly

häsiýetleriniň bardygyny görkezýär. Ýazyjy bu ýerde satiriki häsiýetli çeper ulaltmany ullanyň bu pursatlary şeýle suratlandyrýar:

Inçäniň ýüzi birdenkä ak tam bolup, daş ýaly doňdy. Ýöne tiz wagtdan onuň ýüzi agzyny giň açyp ýylgyrmagyndan ýaňa ähli ýana gyşarylyp gitdi. Onuň ýüzi ýüz-gözünden nur dökülip durana döndi. Onuň özi ýaýaplady, ýapjardy, бүкүldi.... onuň çemedany, ýüpleri we kardonjyklary hem ýaýaplady, ýapjardy, бүкүldi...

Bu hekaýada ýazyjy garyplygyň, mätäçligiň adamy kyn güne salyp ony özi bilen deň adamlaryň önünde-de, özünden pes derejeli adamlaryň önünde-de ýaýaplamaga, kiçelmäge mejbur edýändigini barada aýdýar. Elbetde ýazyjy öz suratlandyryan wakalary arkaly berjek bolýan pikirlerini özi teswirläp oturma-da onuň galam ýöredişinden bu hili ýagdaýynyň sebäpkäriniň adamyň ýaşayan jemgyýetçiligini aňladasy gelýändigini anyk duýmak bolýar. Çehow bu ýerde, önünden döp bolup gelşi ýaly, ýaraňjaňlygyň ýaramaz döp-digini tekrarlap şeýle häsiýetleri bar adamlary tankytlamakçy bolanokda, gaýta ýaraňjakly häsiýeti arkaly, şeýle adamyň durmuşy tragediýasyny, şowsuzlygyny açyp görkezýär. Ýap – ýaňyja öz çagalyk dosty hökmünde deň derejede gepleşip, degişip-gülüşip duran adamynyň indinen beýläk öz ýolbaşçysy bolup işlejek adamdygyny bilensoň, inçede birhili ejizlek, naýynjarlyk, nalajedeýinlik peýda bolýar.

Ähli eserlerinde bolşy ýaly, Çehowyň bu eserinde hem ynsanyň iň gymmatly baýlykdygy, oňa örän aýawly çemeleşmelidigi baradaky pikirler öňe sürülýär.

Soraglar we ýumuş:

- 1. «Ýogyn bilen inçe» atly hekaýada nähili häsiýetleri yzarlanylýar?*
- 2. Inçäniň ýogna bolan gatnaşyklarynda ynsan häsiýetleriniň haýsylary açylyp görkezilýär?*
- 3. Inçäniň häsiýetlerine baha berip ýazgy taýýarlaň.*

EDEBİYAT NAZARYÝETI: FANTAZIÝA

Fantaziýa – munuň özi arzuw etmek, hakykat esasynda çeper toşlamalary döretmek diýmekdir.

Döredijilik içinde, şol sanda hem çeper edebiyatynda fantaziýanyň örän uly ähmiýeti bar. Fantaziýa döredijiligi toslama, göz önüne getirmedir.

Halk döredijiliginde hakykatdan toslamalar bolup çykýan ýerleri az däl.

Meselem: «Tulum hoja» dessanyndaky peri, kepderi «Asly-Kerem» dessanynda Keremiň direlmegi we başga-da ertekilerdäki döwler, periler.

Türkmen edebiyatynda fantaziýa şu günün durmuşynyň içinden ertirki hakykaty görmek esasynda ýüze çykýar.

Mysal üçin; bir wagtlar aýa uçmak hakda fantastik eserler döredilen bolsa, şol fantaziýa biziň günlerimizde hakykat boldy.

Soraglar we ýumuş:

1. Dessandaky wakalar nirede bolup geçýär?
2. Dessanyň baş gahrymanlary kimler?
3. Dessanyň esasy ideýasy nämeden ybarat?
4. Eserde nähili fantaziýa görkezilipdir?
5. Aýtgeldiniň mertligini, batyrlygyny suratlandyryň.
6. Dessanyň gahrymanlaryny häsiýetlendirin.
7. Dessandan bölekleri labyzly okaň.

■ MISGINI ■

Türkmen edebiyatynyň taryhynda ömri we döredijiligi öň öwrenilmedik şahyrlaryň biri Misginidir.

Misgininiň durmuşy barada maglumat ýok. «Misgini» şahyryň edebi lakamy bolupdyr. Ol eserlerini şu lakamda ýazypdyr.

Misgininiň nirede, haýsy wagtda dünýä inenligi, näçe ýaşda aradan çykanlygy belli däl. Sahyryň şygrylarynyň içinde şeýle bir setir bar:

Jaýym Hywa, Horezminden gelip men
Bu gün ýakyn boldy daşlaryň seniň.

Bu setirler şahyr Misginini Horezmden türkmenlerindendir diýdirýär. Emma onuň:

Misgini diýr, Saryhajy şaýyrdy,
Topalakly böwür, çiller çaýyrdy,
Allam meni bu jaýlardan aýyrdy,
Nesip aýra düşüp, gezen ýerlerim –

diýen setirlerini okanyňda welin, şahyryň öz ýaşlygyny Horezimden başga haýsy-da bolsa bir ýurtda geçirenligi mälim bolýar. Misgininiň haýsy wagtda, näçe ýaşda näme sebäpden Hywa barandygy belli däl Ýöne ol Allaguly hanyň hanlyk eden döwründe (1825–1842) Hywada ýaşapdyr we kämilleşen şahyr bolup ýetişipdir. Şundan görnüşi ýaly Misgininiň ýaşan döwri esasan, XIX asyryň birinji ýarymyna gabat gelýär.

Misgini döredijilik işi bilen Allaguly han döwründe-de Muhammet-Emin (Mädemini) wagtynda-da (1845–1855) meşgullanyndyr.

Emma ondan bize gelip ýeten edebi miras bary-ýogy otuza ýakyn goşgudan, bir sany kiçi göwrümlü poemadan ybaratdyr.

Misgininiň alan ylmy, käri dogrusynda-da maglumat ýok. Ýöne şahyryň eserlerini okanyňda, öz döwrüniň sowatly adamlarynyň biri bolandygyny görýärsiň. Misgini söýgi temasynan birnäçe goşgular ýazypdyr: «Derdiňden», «Seniň», «Yar geler», «Bar eken», «Ogulmeňli».

Misgininiň söýgi temasyndaky şygrylary şeýle beýan edilýär.

Gulak salyp eşit meniň arzymy,
Günbe-günden beter boldy derdiňden:
Köpler çekdim pyrakyňny-derdiňni
Ganlar ýyglap öter boldum derdiňden.

Misgini öwüt-nesihat şygrylarynda ulyny sylamagy, ejize gany bolmazlygy gybat etmezligi, ylma hormat goýmagy sargaýar. Şahyr «Gybatkeşiň» şygrynda halk nakylyny, täze meňzetmeleri ulanypdyr:

Her kül üstünde otyr, hemme bolan syryn döker,
Özi-hä hiç kimçe ýokdur, her kime bir at dakar
«Tamda gulak bar, eşder diýip,
şibirdäp her ýan bakar,
Ol bolar nyşanasy ruýy ýaman gybatkeşiň.

Misgini Allaguly hany wasp edip, «Geler» atly eserini ýazypdyr.

Misgini poema ýazmakda hem öz güýjüni synap görüpdür. Ol «Bibigül» atly poemasyňy ýazýar.

Soraglar:

1. Misgini haçan, nirede ýaşap geçipdir?
2. Şahyr nähili temalarda goşgy düzüpdür?

JOŞY BOLMASA

Gulak salyň begler many söýläýin,
Joşmanam könlümiň joşy bolmasa.
Aryf düşer, nadanlara neýläýin,
Resul ymmatyňda naşy bolmasa.

Şerigat ýolundan aňmaýan aamy,
Bilmesen habar al ýazylan nawany,
Niçe derwüşleriň köp bolar hamy,
Her şaherler gözde ýaşy bolmasa

Aryf bolan menden nesihat alar,
Gelen geçer, gelmedige ýurt galar,
Her kimse harlanar, kembaha bolar,
Gadyr bilen deňi-duşy bolmasa.

Işin düşse ýalbar bir gaçak merde,
Ölsen-de «waý» diýme gedaý namarda,
Altynyň mis bolar tanalmaz ýerde,
Açma mataň islän kişi bolmasa

Yşky bolan köňül garrymaz, armaz,
Gahar gelse, akyl biwepa durmaz,
Ýigit meçew bilen söweşe girmez,
Köňlümiň hyrujy, joşy bolmasa

Her bir aýdan sözüme dertlige gari,
Gözel bolma bilen deň bolmaz bary,
Her zaman howul eder, bolmaz karary,
Her gözeliň golda işi bolmasa

Hezzet kemelipdir, görülmez hatyr,
Alkyş alan allam maksada ýetir,
Hiç işi başarmaz, ahyr ar getir
Her ilin kethuda-başy bolmasa

Misgin aýdar, hiç kim öz halyn bilmez,
Gelen aglap gider, şat olup gülmez,
Ýagşy tagam iýse lezzetin bilmez,
Her kimiň dahanda dişi bolmasa.

Soraglar we ýumuş:

- 1. Bu goşgy haýsy temada ýazylypdyr?*
- 2. Şahyr nähili öwüt-nesihat berýär?*
- 3. Goşgyny labyzly okaň, manysyny aýdyp beriň.*

BAÝLY ŞAHYR
(*Takmynan, 1805/10—1869/72*)

Ol häzirki Aşgabat etrabyňyň Akbaşayak obasynda önüp-ösüpdür. Onuň kakasyna Hanmammet, aýalynyň adyna Akbibi diýer ekenler.

Baýly şahyr göwnaçyk, şahandaz, daýhan adam bolan. Şahyryň «Saýlanan goşgylar» ýygındysyny» (Aşgabat 1962-nji ý.) filologiýa ylmlarynyň kandidaty A. Ulugberdiýew aýratyn kitapça görnüşinde çap etdiripdir. Baýly şahyryň goşgularynyň aglabasy yşky-liriki, ahlak-didaktiki, durmuşy, watançylyk, öwüt-nesihat temalarynda ýazylypdyr.

BOLMAGYN

Ger başyň asmana ýetse,
Peşşeden uly bolmagyn;
Birsydyrgyn günüň ötse,
Hannasyň eli bolmagyn.

Deň bolup pakyra, baýa,
Ömrüň ötürmegin zaýa,
Gulluk eýlegil hudaýa,
Bendäniň guly bolmagyn.

Derýadan özüň baý etgin.
Rüsteme özüň taý etgin,
Jennet içinde jaý etgin,
Dowzagyň küli bolmagyn.

Uly bolma, özüň bilmän,
Keçjal bolma, idin alman,
Säher turup sena kylman,
Ýalandan weli bolmagyn.

Şükür eýle käne-aza,
Ýaman diýme, söhbet-saza,
Ūýn goşgun bilbil owaza,
Garganyň dili bolmagyn.

Il içinde ötse sözün,
Gysganmagyn nan-u duzyň,
Şol dem ýumulsa-da gözün,
Süýthoryň puly bolmagyn.

Ogşagyn Aly dek merde,
Kine saklamagyn bir-de,
Ýarag bolup haramhorda,
Ogrynyň goly bolmagyn.

Sözlerini bawer edip,
Dem duranlar gelip-gidip,
Bizekat dünýäden ötüp,
Bahylyň maly bolmagyn.

Ten biýr muňa akyl bolan,
Bolmaz sözde zerre ýalan,
Ýoldaş bolgun gözli bilen,
Körleriň ýoly bolmagyn.

Saklagyn namys-gaýratyň,
Beslegin ýaragyň-atyň,
Ýagşy tutawer niýetiň,
Şeýtanyň päli bolmagyn.

Şahyr Baýly, al nesihat,
Ahyry jaýyňdyr lahat,
Dünýä eýleme gahat,
Garybyň duly bolmagyn.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Baýly şahyr näçenji ýyllarda ýaşapdyr?
2. Şahyryň «Bolmagyn», «Har eýlär» goşgulary haýsy mawzuga degişli ýazylypdyr?
3. Şahyryň goşgularyny labyzly okaň we ýatdan öwreniň.
4. Öwüt-nesihat temasynda ýazylan goşgulardan ýatdan aýdyp beriň.

ORAZ AŞYKY **(1829 – 1880)**

XIX asyryň ortalarynda ýaşap, özüniň öwüt-nesihat häsiýetli eserleri, mertlik-namartlyk hakda ýazan goşugulary bilen türkmen edebiýatynyň taryhynda uly orun tutýar. Şahyr «Kärine degmez» şygrynyň:

«Adam bar, gazanýar hyzmatyndan artyk,
Adam bardyr hyzmatkärdir halaýyk,
Adam bardyr, münse bedewe laýyk,
Adam bardyr, münen haryna degmez» –

diýen ýaly setirlerinde adamlary olaryň adamkärçilik mertebeleri bilen biri-birilerinden tapawutlandyryp, sähelçe zatlary göwnüne almaýan, il bilen geleni toý bayram hasaplaýan zähmetsöyer goç ýigitleri wasp edýär. Şonuň bilen bir wagtda şahyr gybatyň, dawa-şeriň, biabraýçylygyň ýoldaşy bolan namartlary «Gurt bile» diýen şygrynda pugta ýazgarýar»

«Namart işi – gybat, mert aýbyn açar,
Ýow günü baş – ony bit mertden gaçar,
Jana wehim düşer, abraýdan geçer,
Goýun niçk mydar eder gurt bile».

Umuman şahyryň bu temada ýazan goşugulary Magtymgulynyň täsiri astynda döreden öwüt-nesihat häsiýetli pikirleri bilen birlikde XIX asyr türkmen edebiýatyna goşan uly goşandydyr. Onuň «Akyl-huşdan geçer» diýen şygrynyň:

«Aşkyky diýr arwatlar
Ýaramaz derde namartlar,
Bir ar-namys üçin mertler,
Jandan, maldan, başdan geçer» –

diýen ýaly setirleri, «Gylyç bile aş gerekdir», «Şer bolmasa», «Jem bolar», «Ýaman set galar» ýaly onlarça şygrylary Oraz Aşykynyň adyny türkmen edebiýatynyň taryhynda galdyrýar.

PERIZAT

Synasy röwşendir, göwsi jöwherden,
Lebi-lagly, sadap dişleri dürden,
Jan algyjy-jellat gözi hanjardan,
Endamyna nur çayylan perizat.

Aşyga ot salar kereşme näzi,
Dertli gula derman bilbil owazy,
Kä açar sen gamdan jennetiň ýazy,
Kä ýylgyryp, bagrym dilen perizat.

Ölüm bolmaz aby-haýat içene,
Lebiň sorup, inçe biden guçana,
Toba kyldym, derzaýyňy biçebe,
Nusga bolup dünýä gelen perizat.

Barabarlyk ýokdur lyka saýathan,
Goýnuň bagy-erem, jennebi-bostan,
Gören eder arman, üstüne arman,
Synama yşk odun salan perizat.

Bir göreni köýdir nurdan alkymy,
Yşka ataş salar ýüzüň ýalkymy,
Ýañagy-bal, şerbet, üzüm salkymy,
Derde däri-dowa bolan perizat

Soraglar we ýumuş:

1. *Aşyky şahyr haçan ýaşap geçipdir?*
2. *Nähili goşgulary miras galypdyr?*
3. *«Perizat» goşgusynda aňladylýan esasy duýgular we onuň neneňsi beýan edilendigi hakynda gürrüň beriň.*

KÄRINE DEGMEZ

Boljak är ile başdan galadyr,
Adam bardyr adan kärine degmez,
Adam bar ýaramaz, jana beladyr,
Adam bardyr, adam ýaryna degmez.

Adam bar, gazanar hyzmatyndan artyk,
Adam bardyr, hyzmatkärine degmez,
Adam bardyr, münse, bedewge laýyk,
Adam bardyr, münen bedewne degmez.

Adam bardyr, bege, hana gerekli,
Orny per düşekli, baldan hörekli,
Adam bardyr, aňmaz haýwan gerekli,
Ança ýaşap süren ömrüne degmez.

Adam bardyr, dileg eder gedadan,
Adam bardyr, öýi altyn binadan,
Adam bardyr, gapyl bolmaz hudadan,
Adam bardyr, sejde serine degmez.

Gözeller bar, geýse, atlar ýaraşar.
Görseň, gözün doýmaz, ýüregiň joşar,
Gözel bardyr, görseň, zehiniň çaşar,
Perizadyň zülpi-taryna degmez.

Aşyky diýr, köpdür adamyň syny,
Adam bardyr, jana zäherdir üýni,
Söweş günü, gaýrat günü, ar günü,
Ýüz namartlar merdiň birine degmez.

Sorag we ýumuş:

1. «Kärine degmez» goşgusy haýsy tema degişli ýazylypdyr?
2. Goşgyny ýatdan öwreniň.

Sözlük:

Wehim – howp, gorky.

Arwatlar – aýallar.

Ahy – haýat-ýaşayyş suwy.

Lyka – ýüz, keşp, görnüş.

■ XX ASYRYŇ BAŞYNDAKY TÜRKMEN EDEBIÝATYNDAN NUSGALAR ■

DÖWLETMÄMMET-BALGYZYL (1854 – 1912)

XX asyryň başlaryndaky türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri hem Döwletmämmet Balgyzyldyr. Ol Esenguly etrabynda ýaşapdyr. Döwletmämmediň edebi lakamy Balgyzyl eken.

Ol öz döwrüniň sowatly adamsy bolupdyr. Döwletmämmet märekesöýer şahdaçyk, sazanda-bagşy eken. Şahyr edebiýat meýdanynda özüniň otuza golaý yşky-liriki goşgulary bilen tanalýar. Onuň döredijiliginde ahlak temasyndaky eserler-de uly orun tutýar.

Balgyzylyň söýgi lirikasy diňe bir onuň ýaşan ýerlerinde däl, eýsem türkmenleriň arasynda hem uly hormata eýe bolupdyr. Aýratynda şahyryň «Owadan», «Göwnüm seni», «Araňyzda», «Ýarymdan Bibi», «Aýrylmadymy?» ýaly goşgulary bagşylaryň dillerinde söýgüli aýdymlara öwrülipdir.

Gelin-gyzlaryň daş keşbini janly suratlar üsti bilen bermäge çemeleşmeklik bu şahyryň lirikasynda häsiýeti ýüze çykýar. Onuň türkmen poeziýasyna goşan goşandy-da şu ugurlar bilen baglanyşyklydyr:

Sallanyp çykdy saýadan,
Ak golun hyna boýadan,
Biri ak ýüzli owadan,
Birisi ondan uz gelýär.

Ine bu ýerde saýadan sallanyp çykan iki gözeliň bir-birinden owadan görünýändigini wasp edilýär.

Döwletmämediň öz sözleri onuň goluna dutar alyp,
sazandalyk – bagşyçylyk edendigini tassyklaýar:

Ýigitlik bir ýanar ot,
Oglanlara oýun- baz,
Döwletmämet zar aglar,
Dilinde söz, golunda saz.
(Saz)

Şu setirlerde görnüşi ýaly Balgyzylyň goşgulary owazly,
labyzly, gurluşy taýdan türkmen saz sungatynyň, aýdymynyň
edebi temalardan edýän talaplaryna has ýakyn durýar.

GÖWNÜM SENI

Garyp göwnüm, melul olma,
Şat edermen, göwnüm seni,
Melul namardyň işidir,
Hoş edermen göwnüm seni.

Aşyk bolsaň, durma garap,
Mährim ganmaz, halym harap,
Altyn käse, gülgün şerap,
Hoş edermen, göwnüm seni

Garaşmagyl wejeraga,
Bulaşmagyl biwepaga,
Dünyädaki gözellerge,
Baş edermen, göwnüm seni.

Döwletmämet, köňül hoşum,
Ýara gurban bolsun başym,
Aksa girýan gözde ýaşym,
Bagş edermen, göwnüm seni!

Soraglar:

- 1.Şahyr bu goşgusynda haýsy ideýany öňe sürüpdir?
- 2.Haýsy bagşylar bu goşgyny aýdym edip aýdýarlar?

ÝARYMDAN BIBI

Ýüregim joş bolup, takat tutmaýar,
Ne jogap getirdiň ýarymdan, Bibi?
Zar aglar men, gözden ýaşym gitmeýär,
Ne jogap getirdiň ýarymdan Bibi?

Men bilmenem yşk oduna köýen kim?
Pany dünýäniň wepasy ýok, doýan kim?
Aşyk-magşuk gujagynda goýan kim?
Ne jogap getirdiň ýarymdan Bibi?

Galam kimin gaýylypdyr garadan,
Sorap tapa bilmen han-töreden,
Azyz diýrler, ähdi peýman söz eden,
Ne jogap getirdiň ýarymdan Bibi?

Şirin janym ýanyp derde, ot bolup,
Sona bizden aýra düşdi ýat bolup,
Gam basanda gamgyn köňlüm şat bolup,

Diýer Döwletmämmet, duman serdedir,
Ýar ýüzünde altyn-kümüş peridir,
Owazyn eşitmen, bilmen nirdedir,
Ne jogap getirdiň ýarymdan, Bibi?

ARAŇYZDA

Gara gözli, gaşy keman,
Azyzym ýok araňyzda,
Uz owadan, sahypjemal,
Azyzym ýok araňyzda.

Gyzlar ýygnandy jem bolup,
Girýan aglar men gam bolup,
Söwdüгим, sen nirde bolup,
Azyzym ýok aramyzda,

Siz bir maral, ol bir sona,
Gaýta örtediňiz ýene,
Salamym ýetiriň şoňa,
Azyzym ýok araňyzda.

Ýar-ýar diýip saýran diller,
Ýar bagynda gunça güller,
Kaddy şemşat, niçe biller,
Azyzym ýok araňyzda.

Döwletmämmet, ýara bende,
Jepasyn çekdim her günde,
Soraglap gelip men munda,
Azyzym ýok araňyzda.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Döwletmämmet Balgyzylyň döredijilik aýratynlygy nämede?*
- 2. Şahyryň haýsy goşgularyny okadyň we ýatdan bilýärsiň?*
- 3. Balgyzylyň «Aýrylmadymy?» sygyrynda sanalýan desanlardan haýsylaryny okadyň?*
- 4. Şahyryň goşgularyny labyzly okaň we ýatdan öwreniň.*

KÖRMOLLA (1876 – 1934)

Körmolla XIX asyr bilen XX asyryň sepgidinde ýaşap, özboluşly döredijiligi bilen giň halk köpçüligine özüni tanadan şahyrlaryň biridir.

Onuň çyn ady Suhan (Suhanberdi) bolup, Körmolla edebi lakamydyr.

Suhanberdi 1876-njy ýylda Daşhowuz töwereginde garyp-daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasyna Öwezberdi diýer ekenler. Ol jyda düşen maşgalasyny gowulandyrmak maksady bilen Mara göçüp gelipdir. Öwezberdi ilki Abdylla işanyň gapysynda hyzmat edýär. Soňra ol Sakarçäge etrabynyň Akýap obasynda ornaşykly mekan tutýar.

Suhanberdi ýaşlykdan iki gözünden mahrum bolýar.

Körmolla örän zehinli, ýatkeş ekeni. Ol türkmen halk dessanlarynyň köpüsini ýatdan bilipdir.

Körmolla edebi-döredijilik işine takmynan, XIX asyryň ahyrky (1892-nji ýyl) başlaýar. Bar bolan maglumatlara görä, onuň ilkinji düzen, ony halk içinde şahyr hökmünde tanadan eseri «Arynyň» atly şygrydyr.

Körmolla «Neşekeş», «Palaw», «Gaý» ýaly bir topar durmuşy goşgulary ýazýar. Körmollanyň beýik şahyr Magtymgula bagyşlanan hem iki goşgusynyň bolandygyny habar berýän maglumatlar bar. Emma şol goşgular henize çenli tapylanok.

Körmolla türkmen edebiýatynda durmuşy goşgular ýazmagyň ussady hökmünde giňden tanalýan şahyrdyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Körmolla haýsy goşgulary bilen tanalýar?
2. Şahyryň goşgularynda durmuş nähili beýan edilýär?

3. *Körmolla nähili şahyr hökmünde tanalýar?*
4. *Şahyryň «Arynyň», «Palaw», «Çaý» diýen goşgularyny labyzly okamagy öwreniň. Bu goşgularдан ýat tutuň.*

NEŞEKEŞ

Essalawmaleýkim, ýatan joralar,
Alla size ynsap bersin neşekeş.
Derisi endamynda gatan joralar,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Ne sebäpden ýüzde ýokdur ganyňyz?
Ýatyşyňyz nätüýsli, sagmy janyňyz?
Dogan-gardaş ýokmy-mähribanyňyz,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Iňnildeşip, dördi-bäşi ýatandyr,
Garyn-gysyk ýokdur gury satandyr,
Guman etdim arman bilen ötendir,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Biri ýatyr Rüstem Zala at dakyp,
Biri häsin berýär çyrasyn ýakyp,
Ýene biri gelýär sümügin çekip,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Dünýä eşretinden galmyş binesip,
Oglan-uşaklarynyň ryskyny kesip,
Içerde çekenini daşarda gusup,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Biri otyr garys-garys gaşynyp,
Biri ýatyr garagumy düşenip,
Biri ogryn geler, biri üýşenip,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Nijesiniň egninde bar ýyrtyk çitler,
Işikde ýalanşyp durandyr itler,
Ýýşenip ýapynýar ýatan ýigitler,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Kibtin gysyp, çar tarapdan üýşerler,
«Bäh» diýäýseň, bir gez böküp düşerler,
Puluň ýakyp, öz otlaryna düşerler,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Käşge ondan janyňyza nep bolsa,
Goýun-guzy ýa harjyňyz köp bolsa,
Sözüm ýakman, olar bize çep bolsa,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Ýigit ýagşylaryny oda ýakypdyr,
Şum pelek olara egri bakypdyr,
Çille mesi kimin garnyn çekipdir,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Mysgaldan aşyryp çekdi heşäni,
Öz aýagyna urdy teşäni,
Güýji ýetmez öldürmäge peşşäni,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Neşekeşiň bolmaz bagy-bakjasy,
Elmydam egninde köne küpjesi,
Bir mysgal çekäýse, ýeňlär ökjesi,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Birniçeler janyn oda ýakypdyr,
Alaç tapman, obasyndan çykypdyr,
Körmollada bilin iki büküpdür,
Alla size ynsap bersin neşekeş.

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Körmolla neşekeşiň daşky sypatyny, häsiýetini neneňsi teswirleýär?*
2. *Häzirki wagtda biziň döwletimizde neşekeşlige garşy nähili göreş alnyp barylýar?*
3. *Şu mowzuga degişli haýsy şahyrlaryň goşgularyny bilýärsiňiz?*
4. *«Neşekeş» sygrynda şahyryň satirany ýerlikli ulanyşyny düşündiriň.*
5. *Eseriň paş etmek hem tankytlamak bilen birlikde neneňsi terbiýeçilik ähmiýetiniň bardygyny aýdyň.*
6. *Goşgyny ýat tutuň.*

PALAW

Owal-a şaly satandan ýagşysyn almak gerek,
Gaýnagan suwga salyp her bir zaman goýmak gerek
Hem ýene suwga salyp, aýlandyryp ýuwmak gerek,
Kir bilen beşgende görseň, reňni betmandyr palaw.

Gazanyň ýagşy ýuwgul, ýagda lödere bolmasyn,
Guýruk olsun, künjüt olsun, ýagy maşyn bolmasyn,
Ýagy ger maşyn bolsa, ýanmagy kem bolmasyn,
Ýanmagy kem bolsa görseň, buýy betnamdyr palaw.

Oduny azada ýakgyl, çykmasyn ýaga tütün,
Astyna salgan etiň towuk olsun ýa sülgün,
Agdaryp demge goýanda, gapagy bolsun bitin,
Demini ýagşy alsa iyseň, derde dermandyr palaw.

Nejeler tapsa, atarlar ony suwga mübtela,
Et bilen ýagdan aýyrsaň hem bolar ýüzi gara,
Eý ýaranlar, berge nedir, şatlyga bitgen ýere,
Käşiri birle pyýazy kem bolsa armandyr palaw.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Palaw» şygrynyň nähili ähmiýeti bar?
2. Bu şygyr haýsy temadaky esere girýär?
3. Şahyr adama lezzet bermekde, onuň saglygyny berkitmekde türkmeniň milli nahary palawyň ähmiýetini neneňsi belleýär?
4. Şygyrda palawy dogry taýýarlamak barada nähili maslahat berilýär?
5. «Palaw» şygryny ýat tutyň.

ARYNYŇ

Men uruşdym, gördüm biraz aryny,
Zähri ýaman, baly gymmat arynyň.
Mysapyrlyk basdy ýowlap Maryny,
Zähri ýaman, baly gymmat arynyň.
Ol ýabyň içinde geçyr mazany,

Endamyma dişläp saldy yzany,
Eger bolsa doldyr erdi kazany,
Zähri ýaman, baly gymmat arynyň.

Töweregim gamyş bilen goradym,
Iki sansyn tutup, jogap soradym,
Aýtdylar: «Ary diýen tireden»,
Zähri ýaman, baly gymmat arynyň.

Laýçekip edipdirler şäheri,
Ýylandan, içýandan ýaman zäheri,
Gorandykça barha gelýär gahary,
Zähri ýaman, baly gymmat arynyň.

Arylary görsem, ýüzi sary eken,
Gaçjak bolsam ýabyň içi dare ken,
Körmollanyň iki gözem kör eken,
Zähri ýaman, baly gymmat arynyň.

Ýumuşlar:

1. «Ary» goşgusynda ýumoryň ulanylyşy hakynda aýdyň.
2. Bal arylary we olaryň peýdasy barada gürrüň beriň.

ÇAÝ

Çaý içer wagtyň gelende, hiç ýeriňden turmagyl,
Çäýnegiňden özge ýerge serediban durmagyl,
Bir tike nany iýiban, har-hamyrny garmagyl,
Kartasy derde derman, дәne-dәne zire çay.

Çaýyň ýagşysyn içseň, Hytaýdan öt Kaşgara bar,
Ger ýagşysyn tapmasaň, ondanam daşgara bar,
Çaý mazasyn bilýänsiň, dört ýassyk et, hoş ýere bar,
Gülledim senden ýaňa derde derman zire çay.

Keli, köri çay içjekdir, agsak elinde pişek,
Egninde ýorka çäkmen, bilinde kendir guşak,
Tüňçesin oda goýar, çäýnegi bolar başak,
Gülledim senden ýaňa, derde derman zire çay.

Gowy çaylar syn edende däne-däne külkedir,
Derleseň derdiň çykar, derlemeseň ol julk eder,
Bir ýaramaz çäýny içseň, külli ile gülki eder,
Gülledim senden ýaña, derde derman zire çäý.

Çäý içgende andag ýeňil bor, bagda uçgan serçe dek,
Bilbili saýraýa bilmez, gaýnaýanda tünçe dek,
Hiç bir odun onça bolmaz, ýagşy ojar omça dek,
Aýtsaň tarypy ýetmez, derde derman zire çäý.

Assyny ojar salsaň, tünçesi hak-hak diýer,
Ýakan oduň ýalaň bolsa, gel meni dök-dök diýer,
Şemmesi zyýan düşse, dik baş-aşak kak diýer,
Kartasy baldan zyýat, däne-däne zire çäý.

Ody ýetse, gyzgyn ötse, tünçe eder hoş owaz,
Çäýynyň tagamy çykmaz, bir gysymdan atsaň az,
Täze dünýä gelen ýaly, göwnüň bolar ala ýaz,
Kartasy derde derman, däne-däne zire çäý.

Soraglar we ýumuş:

1. «Çäý» goşgusynyň nähili ähmiýeti bar?
2. Şahyr adamyň saglygyny berkitmekde «derde derman zire çäý» ähmiýetini neneňsi belleýär?
3. «Çäý» şygryny labyzly okamagy öwreniň!

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. Türkmen edebiýatynyň taryhy I–II–III tomlar, Aşgabat 1975.
2. IX–XVII asyr türkmen edebiýatynyň şahyrlary. Aşgabat 1967.
3. XVIII asyr türkmen edebiýaty Aşgabat 1988.
4. Özbek edebiýaty X synp üçin Daşkent – 1993.
5. Özbek edebiýaty X synp üçin Daşkent – 1999.
6. Magtymguly «Goşgular ýygyndysy». Aşgabat. 1978.
7. «Baburnama» Zahirreddin Muhammet Babur. Daşkent – 1990.
8. «Türkler Şejeresi» Abulgazy Nökis. 1994.
9. Alyýew Gazahfar Ýusup ögly Baýram-han turkmenskiý poet Izdatelstwo Turkmenistan Aşgabad. 1969.
10. «Tulum hoja» dessany Aşgabat 1993.
11. Magrupy «Ýusup-Ahmet» dessany. Aşgabat. 1995.

MAZMUNY

Giriş	3
<i>Halk döredijiligi</i>	5
Dessan barada düşünje	7
«Nejep oglan» dessany	7
«Nejep oglan» dessany barada	47
<i>Bagşylar</i>	49
Altybaý bagşy	50
Kulum bagşy	51
Ruzymbek bagşy	52
<i>VIII – X asyrlaryň edebiýaty</i>	55
Abu Aly ibn Sina	58
<i>XI – XII asyrlaryň edebiýaty</i>	62
Abulkasym Mahmyt Az-Zamahşary	63
Mahmyt Kaşgary	64
<i>XIII – XIV asyrlaryň edebiýaty</i>	68
Ahmet Burhaneddin Siwasly	71
Rabguzy. «Kysasyl-enbiýa»	75
<i>XV asyr edebiýaty</i>	80
Nowaýy we türkmen edebiýaty	109
Edebiýat nazaryýeti: Mesnewi	115
<i>XVI asyr edebiýaty</i>	116
Abdyrahym	118
Ýolguly Enisi	119
<i>XVII asyr türkmen edebiýaty</i>	121
Berhurdar Türkmen	122
Babarahym Meşrep	125
<i>XVIII asyr türkmen edebiýaty</i>	127
Nurmuhammet Andalyp	132
Edebiýat nazaryýeti: Tahmys	138
Magtymguly	139
Ahmet Mämmedow	160

Kerimbaý Kurbanbaýew	169
Gurbanaly Magrupy	182
«Ýusup-Ahmet» dessany	185
«Ýusup-Ahmet» dessany barada	212
<i>Doganlyk halklaryň edebiýaty</i>	216
Berdimyrat Berdak	216
«Manas» eposy barada	219
Rus edebiýatyndan nusgalar	222
Anton Çehow	222
Edebiýat nazaryýeti: Fantaziýa	233
Misgini	234
Baýly şahyr	237
Oraz Aşyky	239
<i>XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatyndan nusgalar</i>	242
Döwletmämmet-Balgyzyl	242
Körmolla	246
Peýdalanylan edebiýatlar	253

**Kumish RAZAKOVA,
Gurbanberdi VELBEGOV**

ADABIYOT

O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi uchun darslik

(Turkman tilida)

Birinchi nashri

Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2017

*Redaktor Kamiljan Hallyýew
Çeper redaktorlar Nasiba Adilhanowa
Tehredaktor Ýelena Toloçko
Korrektor Kamiljan Hallyýew*

Neşirýat lisenziýasy AI № 163. 09.11.2009. Çap etmäge 2017-nji ýylyň 15-nji avgustda rugsat edildi. Ölçeği 60×90^{1/16}. Ofset kagyzy. Times New Roman CE garniturası. Kegli 11. Şertli çap listi 16,0. Neşir listi 14,35. 1018 nusgada çap edildi. Şertnama № 105–2017. Buýurtma № 17-596.

Original-maket Özbegistanyň Metbugat we habar agentliginiň Çolpan adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýünde taýýarlandy. 100011, Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-10-45. Faks: (371) 244-58-55.

Özbegistanyň Metbugat we habar agentliginiň «O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi. 100011, Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.

Razakowa, K.

R 18 Edebíýt [matn]: 10-nji synp okuwçylary üçin derslik/ K. Razakova, G. Welbegov – D.: Çolpan adyndaky NÇDÖ, 2017. – 256 s. ISBN 978-9943-05-991-7

**UO•K 821.512.164(075)
KBK 83.3ya721**

***Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny
görkezýän jedwel***

№	Okuwçynyň ady we familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy synyň goly	Dersligiň tabşyry- landaky ýagdaýy	Synp ýolbaş- çysynyň goly
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

***Derslik kärendä berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp
alnanda ýokardadaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan
aşakdaky bahalamak normalaryna görä doldurylýar:***

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahypalary bitin, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyk. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, sahypalarynda ýazgy we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Sahypalary eplenlen, çyzylar çyzylyp, gyralary ýyrtylan, dersligiň esasy böleginden aýrylmak halaty bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Gopan listleri gaýtadan bejerilen, käbir sahypalaryna çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Sahypalaryna çyzylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da бүтінлеý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, käbirleri ýok, çyzylan, boýalan. Dersligi dikeldip bolmaýar.